

Ubezpieczenia w rolnictwie

Materiały i Studia



KASA ROLNICZEGO UBEZPIECZENIA SPOŁECZNEGO
WARSZAWA 2002

**UBEZPIECZENIA W ROLNICTWIE
MATERIAŁY I STUDIA**

**Kwartalnik
Nr 1 (13) 2002 r.
ISSN 1507-4757**

Wydawca

Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego

Rada Programowa

Przewodniczący – prof. dr hab. Błażej Wierzbowski, zastępca przewodniczącego – mgr Marek Jarosław Hołubicki (Prezes KRUS), członkowie: mgr Ryszard Gocłowski, prof. dr hab. Wojciech Józwiak, prof. dr hab. Marek Kłodziński, prof. dr hab. n. med. Danuta Koradecka, dr n. med. Andrzej Kosiniak-Kamysz (Przewodniczący Rady Ubezpieczenia Społecznego Rolników), adw. Zbigniew Kotowski, prof. dr hab. Henryk Rafalski, prof. dr hab. Jerzy Zagórski, prof. dr hab. Andrzej Zieliński, mgr Maria Zwolińska.

Redakcja

Klemens Romanowski (redaktor naczelny)
Marek Ciepliński, Kazimierz Pątkowski,
Marek Piątkowski (z-cy redaktora naczelnego)
Maria Lewandowska (sekretarz redakcji)
Jolanta Socha (redaktor techniczny)
Barbara Jaworska

DTP

Magdalena Maksymowicz

Skład i druk

Wydział Poligrafii KRUS
Warszawa, ul. Mińska 25
Tel. 810-30-00, 810-27-13
Zam. nr 200/2002

Adres redakcji

Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego
00-608 Warszawa, Al. Niepodległości 190
tel. (0-22) 825-80-63, 825-69-01
fax 825-95-97, 825-16-39

W numerze

Organizacja, ekonomika i problemy społeczne

Jak w obecnej sytuacji przebudować rolnictwo i wieś
– czy jest nadzieja na polepszenie tej sytuacji?

Jarosław Kalinowski – wicepremier, minister rolnictwa i rozwoju wsi

5

Kwestia dochodów chłopskich – cz. I

Józef Stanisław Zegar

22

Problematyka badań demograficznych ludności rolniczej
po wynikach powszechnego spisu rolnego 1996 r.

Ryszard Gocłowski

43

Indywidualne gospodarstwa rolne – jakie są?

prof. dr hab. Eugeniusz Mazurkiewicz

65

Ochrona zdrowia i rehabilitacja w rolnictwie

Bezpieczeństwo pracy na wsi

prof. dr hab. n. med. Danuta Koradecka

78

Ustawodawstwo i orzecznictwo

Postępowanie w sprawie o jednorazowe odszkodowanie
z tytułu wypadku przy pracy rolniczej

mgr inż. Ewa Jaworska-Spićak

100

Przegląd aktów prawnych z IV kw. 2001

Igor Sadowski

114

Ubezpieczenia na świecie

Prawo pracy w krajach UE

Zbigniew Serwański

132

Kronika

mgr Leszek Kwiatkowski

155

Recenzje i noty

Po dekadzie transformacji

Robert Korsak

164

Dokumentacja i statystyka

pod redakcją Kazimierza Daszewskiego

174

Wiceprezes Rady Ministrów – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi
Jarosław Kalinowski

Jak w obecnej sytuacji przebudować rolnictwo i wieś – czy jest nadzieja na polepszenie tej sytuacji?

Po raz drugi podjąłem się sprawowania funkcji Wicepremiera – Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Tym razem rozpoczynam swoje obowiązki w znacznie trudniejszej sytuacji niż poprzednio, w 1997 r. Choć w Polsce w całym okresie powojennym, a także po przebudowie systemu gospodarczo-politycznego rozpoczętej w 1989 r., rolnictwo i wieś ponosiły koszty zmian w innych działach gospodarki, tak źle jeszcze nie było. Trzeba wyraźnie powiedzieć, że w czasie, kiedy w innych krajach realizowane były transfery kapitału do rolnictwa i na wieś, w Polsce właśnie te obszary ponosiły największe koszty. W ostatnich 12. latach na wieś i do rolnictwa wracały osoby, które traciły pracę w wyniku restrukturyzacji przemysłu. To produkty rolne i żywnościowe hamowały inflację. W rezultacie w rolnictwie i przetwórstwie rolno-spożywczym opłacalność produkcji malała, a ceny sprzedaży osiągały niejednokrotnie poziom niższy od kosztów.

Zahamowanie wzrostu rozwoju gospodarki, zwłaszcza w ubiegłym roku, i zapaść finansów publicznych skutkowały pogorszeniem warunków ekonomicznych na wsi i w rolnictwie. Coraz mniejszy jest popyt na żywność, coraz trudniej sprzedać produkty rolne i spożywcze po opłacalnych cenach, coraz trudniej znaleźć pracę poza rolnictwem, zwłaszcza w pobliżu miejsca zamieszkania.

Jak w tej sytuacji przebudować rolnictwo i wieś, skąd wziąć pieniądze na niezbędne inwestycje, jak konkurować z bogatym rolnictwem krajów UE lub USA, jak zmieniać obraz wsi?

Coraz trudniejszej sytuacji towarzyszą przy tym coraz większe oczekiwania. Społeczność wiejska jest zniecierpliwiona. Czuję presję i oczekiwania przeprowadzenia bardzo szybkich zmian przez ministra rolnictwa – rolnika. Często rolnicy pytają mnie, czy jest nadzieja na polepszenie sytuacji w rolnictwie, czy jestem w stanie coś zmienić, kiedy tę korzystniejszą zmianę odczują

i co zamierzam? Spotykam się też z zarzutami, że mimo upływu czasu nic się nie dzieje w rolnictwie dobrego. Odpowiem szczerze, zbyt dramatyczna jest sytuacja, aby istotna poprawa mogła nastąpić szybko. Jestem jednak przekonany, że możliwa jest stopniowa zmiana na lepsze i będę dążył do tworzenia warunków, aby ona następowała. Tylko mając takie przeświadczenie, podjąłem się pełnienia funkcji ministra rolnictwa i rozwoju wsi.

1. Unia Europejska

Podzielone są zdania w społeczeństwie polskim na temat korzyści i zagrożeń wynikających z integracji z Unią Europejską. Jestem zwolennikiem integracji, jednak na warunkach korzystnych dla polskich rolników.

Ostatnie oświadczenia płynące z Brukseli na temat odmiennego traktowania nowych członków nie nastrajają optymistycznie. Podważają przy tym sens podjęcia przez Polskę kosztownych przygotowań do wdrożenia skomplikowanych procedur udzielania, rozliczania i kontrolowania pomocy w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Trudno uwierzyć, że zamierza się zmieniać dotychczasowe reguły funkcjonowania Jednolitego Rynku i innego traktowania nowych członków. To wbrew regułom Wspólnoty.

W krajach Unii ciągle obowiązuje 5 podstawowych celów Wspólnej Polityki Rolnej, określonych przed ponad 40. laty w Traktacie Rzymskim, mimo że na przestrzeni lat następowały modyfikacje tej polityki. Są to:

- podnoszenie produktywności rolnictwa w drodze wprowadzenia postępu technicznego, racjonalizacji produkcji i optymalizacji stosowania czynników produkcji, zwłaszcza siły roboczej;
- zapewnienie ludności rolniczej właściwych warunków życia, zwłaszcza poprzez zwiększenie dochodów osób czynnych w rolnictwie;
- stabilizacja rynków;
- zapewnienie właściwego zaopatrzenia w produkty rolne;
- umożliwienie konsumentom zakupów żywności po rozsądnych cenach.

Sądzę, że pod tak sformułowanymi celami polscy rolnicy podpisaliby się bez wahania. Jednak musimy rozważyć i przeanalizować zmianę stanowiska Komisji Europejskiej. Artykuł przygotowuję przed zaplanowanym wspólnym spotkaniem w Budapeszcie premierów państw ubiegających się o członkostwo krajów Grupy Wyszehradzkiej, które będzie miało na celu wypracowanie wspólnego stanowiska. Mam nadzieję, że nie tylko Polska, ale i inne kraje nie zdecydują się na członkostwo bez zbilansowania korzyści i strat dla rolnictwa. Brak takiego rachunku byłby równoznaczny ze skazaniem tak waż-

nego nie tylko w polskiej gospodarce, ale i w innych krajach aspirujących do członkostwa w UE, działa na degradację.

Przy określonych w Traktacie Rzymskim celach i realizowanej w krajach UE Wspólnej Polityce Rolnej nie mogłaby zaistnieć taka sytuacja, jak obecnie w Polsce, kiedy to rolnicy ciężko pracując, są coraz ubożsi. Tylko w latach 1998-2000 dochody z rolnictwa zmniejszyły się o prawie 40%. W 2001 r. proces ten trwał nadal. Rolnicy uzyskują obecnie najniższe dochody spośród innych grup społecznych, z wyjątkiem bezrobotnych i rodzin utrzymujących się z pomocy socjalnej. Od rodzin pracowniczych są to dochody niższe o 44%. Podobnie jest z ludnością wiejską, której średnie dochody są o 34% mniejsze niż w miastach. Bieda znacznie częściej ma miejsce w rodzinach wiejskich niż miejskich.

Pomoc uzyskiwana przez rolników w Polsce z budżetu, głównie poprzez działania interwencyjne, dopłaty do oprocentowania kredytów bankowych obrotowych i inwestycyjnych, dotacje do infrastruktury wiejskiej, jest nieporównywalna z pomocą uzyskiwaną przez rolników unijnych. Tam ponad 50% dochodów z rolnictwa pochodzi ze środków Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). Jestem przekonany, że włączenie rolników polskich w ten system pomocy będzie korzystne, ale tylko przy zrównoważeniu wsparcia. Nie może być mowy o pełnym otwarciu naszego rynku, kwotowaniu produkcji i mniejszej pomocy przez 10-letni okres przejściowy. Nie tak pojmuję Wspólnotę Europejską.

Warto pamiętać, że obecnie polscy rolnicy, pozostając poza strukturami unijnymi, odczuwają negatywne skutki Wspólnej Polityki Rolnej. Bo przecież trudno konkurować z produktami dotowanymi w różny sposób w trakcie produkcji, przy przechowywaniu, poprzez ustanawianie cen oraz wysokich dopłat eksportowych.

Ujemne saldo obrotów towarami rolno-spożywczymi wynosi obecnie (w okresie 11 miesięcy 2001 r.) ponad 280 mln USD, w tym 275 mln USD z krajami UE. Tańsze produkty unijne wypierają polskie produkty z rynków zagranicznych i rynku krajowego. Podjęto liczne działania ochronne, polegające m.in. na zwiększaniu ceł, wycofywaniu preferencji udzielanych umowami międzynarodowymi, stosowaniu dodatkowych opłat celnych. W bieżącym roku znacznie rozszerzono zakres towarów objętych automatyczną rejestracją przywozu, co oznacza wydawanie pozwoleń na import i rozliczanie ich realizacji. Brak sprawozdania z realizacji jest równoznaczny z niezyskaniem następnego pozwolenia. Przeciwdziała się także nielegalnemu importowi, zarówno w formie przemytu, jak i sprzedaży towarów przewożonych przez Polskę tranzytem. Coraz szersza jest kontrola nie tylko legalności wwozu, jak i jakości sprowadzanych towarów przez różne służby kontrolne, w tym weterynaryjną, fitosanitarną, standaryzacyjną. Stałym elementem regulującym obroty jest stosowanie kaucji tranzytowych, które przepadają przy niezgodnej z deklaracją sprzedaży produktów na terenie Polski.

Trudniej jest oddziaływać na eksport naszych towarów. Polski nie stać na stosowanie wysokich dopłat eksportowych, jak w krajach UE, jakkolwiek zwiększa się zakres towarowy objęty tym instrumentem. Brak jest również możliwości stosowania, szczególnie przez małych eksporterów, sprzedaży kredytowej. Konieczne jest szersze stosowanie promocji polskich towarów rolno-spożywczych.

Zamierzam szerzej włączyć ministerstwo, agencje rolnicze, ośrodki doradztwa rolniczego w upowszechnianie informacji o zasadach funkcjonowania rolnictwa w Unii oraz o możliwościach uzyskania pomocy przez rolników i na wsparcie rozwoju obszarów wiejskich. Zapewniam, że będą to informacje rzetelne. Na bieżąco będę się starał upowszechniać też informacje o postępie w negocjacjach. Nie zamierzam ukrywać ani złych, ani dobrych informacji.

2. Program gospodarczy na lata 2002-2005

Zdaję sobie sprawę, że aby osiągnąć poprawę sytuacji w rolnictwie i na wsi oraz wynegocjować sprawiedliwe warunki integracji, niezbędne jest zaangażowanie nie tylko Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi, ale całego rządu, parlamentu wszystkich szczebli administracji oraz samych zainteresowanych i ich organizacji zawodowych. Ostrożnym optymizmem napawa mnie fakt, że zarówno Premier w swoim exposé, jak i przyjęty przez rząd *Program gospodarczy na lata 2002-2005*, zmiany w rolnictwie i na wsi uznają za priorytet, wymagający wsparcia ze środków publicznych. Częściowo znalazło to wyraz w rządowym przedłożeniu budżetu. Mimo kryzysu finansów państwa na pomoc rolnictwu i wsi przeznaczono tyle samo środków, co wydatkowano w 2001 r. Nie zabezpiecza to, niestety, zwiększonych potrzeb rolnictwa, ale świadczy o zrozumieniu faktu, że na rolnictwie nie można już oszczędzać, że ten dział nie może nadal ponosić kosztów przemian i ich skutków.

W rolnictwie mamy do czynienia z sytuacją kryzysową, wyrażającą się dramatycznym spadkiem dochodów ludności i ogromnym bezrobociem, wymagającą radykalnych działań. Występują ogromne zaniedbania, ponieważ nie zrobiono istotnego postępu w ostatnich czterech latach, nie wykorzystano także potencjalnych możliwości wynikających ze środków przedakcesyjnych. Mam na myśli fundusz SAPARD, o którym mówi się od kilku lat, a środków dotychczas nie ma. Skala opóźnień w przygotowaniu instytucji do administrowania tym funduszem powoduje, że prawdopodobnie środki te wpłyną do Polski dopiero w 2003 roku.

Równoległe źle prowadzone były sprawy przygotowania Zintegrowanego Systemu Zarządzania i Kontroli Instrumentami Wspólnej Polityki Rolnej

(IACS). Wdrożone zostały procedury kontroli prac i umów zawartych na wdrożenie IACS w Polsce. Realne jest zagrożenie, że nie dostaniemy dalszych środków z UE na ten cel, a nawet, że musimy zwrócić środki dotychczas uzyskane.

Nie w pełni były realizowane zadania określone w takich dokumentach strategicznych, jak: *Średniookresowa Strategia Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*, *Spójna Polityka Strukturalna Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa* oraz *Pakt dla Rolnictwa i Obszarów Wiejskich*. Zagrożone jest przygotowanie do integracji z Unią Europejską, co daje przeciwnikom akcesji, a także Komisji Europejskiej argumenty, że Polska nie jest gotowa do pełnej integracji i nie będzie w stanie skorzystać z instrumentów pomocy stosowanych w UE.

Z punktu widzenia integracji Polski z UE, wieś i rolnictwo są obszarem specyficznym i newralgicznym. Członkostwo w UE – przy równych warunkach – oznacza duże korzyści wynikające z dostępu do unijnych rynków rolnych, z przyspieszenia rozwoju gospodarczego kraju i powstawania nowych miejsc pracy, ale także – objęcia Wspólną Polityką Rolną i Funduszami Studyjnymi. Jednak to właśnie polityka Wspólnoty wobec tego sektora jest szczególnie skomplikowana i pod wieloma względami wymaga szczególnego doprecyzowania (około 40% aktów prawnych określających relacje gospodarcze pomiędzy państwami członkowskimi UE dotyczy sektora rolnego). Biorąc pod uwagę obecny stan rolnictwa oraz bardzo ambitny kalendarz integracyjny – początek 2004 r. – konieczny jest ogromny wysiłek i odpowiednie nakłady finansowe na przygotowanie prawodawstwa i instytucji, bez których zagrożone będą nie tylko sektorowe korzyści z członkostwa, ale także wyniki negocjacji akcesyjnych oraz wynik referendum w sprawie członkostwa w UE.

W *Programie gospodarczym rządu na lata 2002-2005* polityka wobec sektora rolnego i wsi oparta jest na czterech filarach:

- poprawie sytuacji dochodowej rolnictwa,
- wzmocnieniu konkurencyjności sektora rolno-spożywczego,
- wspieraniu aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich,
- dostosowaniach prawno-instytucjonalnych do integracji z UE.

Jak osiągnąć te cele przy ograniczonych możliwościach finansowych nie tylko państwa, ale i zainteresowanych rolników i całej społeczności wiejskiej? W *Programie...* określono niezbędne koszty wdrażania reform w rolnictwie i źródła finansowania. Część tych kosztów jest obligatoryjna i wynika z podjętych ostatnio ustaw, zwłaszcza dotyczących regulacji poszczególnych rynków rolnych. Niestety część środków, które powinny być wykorzystane w 2002 r., nie mogła zostać uwzględniona i przeniesiono je na dalsze lata. Część środków pochodzi z kredytu Banku Światowego oraz środków pomocy przedakcesyjnej.

Liczę na to, że w 2002 roku, po uzyskaniu decyzji Komisji Europejskiej zatwierdzającej wewnętrzny akt akredytacji Agencji SAPARD, rozpocznie się wreszcie wdrażanie programu SAPARD. Program ten oparty na środkach UE i budżetu państwa w wysokości ok. 230,7 mln euro/rok, przeznaczony będzie na finansowanie inwestycji w rolnictwie, przetwórstwie rolno-spożywczym oraz na wsparcie rozwoju infrastruktury wiejskiej i tworzenie miejsc pracy na obszarach wiejskich, jak również na szkolenia i pilotażowe wdrożenie programów rolno-środowiskowych i zalesień.

W celu przyspieszenia przemian na obszarach wiejskich realizowany jest *Program Aktywizacji Obszarów Wiejskich* z Banku Światowego, skierowany do mieszkańców wsi i małych miasteczek. Działania i środki wspierające rozwój aktywności gospodarczej na obszarach wiejskich koncentrowane są na tworzeniu nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich oraz rozwoju infrastruktury na wsi, warunkującej działalność gospodarczą na obszarach wiejskich. Dofinansowywane są inwestycje dotyczące budowy kanalizacji wiejskiej, dróg gminnych i powiatowych, wodociągów wiejskich oraz wysypisk śmieci. W ramach programu realizowane są działania poprawiające warunki i poziom nauczania w szkołach podstawowych i gimnazjach na obszarach wiejskich. Podjęto starania o uzyskanie drugiej transzy pożyczki Banku Światowego, w celu rozszerzenia działań dotychczas realizowanych w wybranych regionach na obszar całego kraju.

W polityce rolnej (w latach 2002 i 2003 r.) będą wdrażane instrumenty wynikające z przyjętych ustaw, wspierające przemiany strukturalne w rolnictwie, jak i poprawiające opłacalność produkcji rolniczej. W okresie przedakcesyjnym instrumentami poprawy struktury obszarowej będą: dopłaty do oprocentowania kredytów na zakup ziemi; na zakup i urządzenie nieruchomości rolnych przez młodych rolników; programy scalania i wymiany gruntów oraz zamiany nieruchomości, finansowane ze środków publicznych i realizowane przez publiczne służby geodezyjne; przetargi ograniczone dla rolników indywidualnych na zakup ziemi z Zasobu Skarbu Państwa; renty strukturalne finansowane z budżetu państwa oraz rozwój dzierżaw wieloletnich.

3. Renty strukturalne

Ustawa o obrocie nieruchomościami rolnymi wprowadzi system, który będzie sprzyjał poprawie struktury obszarowej gospodarstw rolnych oraz racjonalnemu wykorzystaniu ziemi. Nabywcami nieruchomości rolnych będą

mogły być – zgodnie z postulatami środowisk rolniczych – osoby posiadające kwalifikacje rolnicze oraz osobiście prowadzące gospodarstwo, co powinno wykluczyć spekulacyjny obrót. Ograniczona zostanie możliwość nadmiernej koncentracji ziemi, z drugiej strony przewiduje się rozwiązania zapobiegające rozdrobnieniu gospodarstw. Ustawą tą uregulowana zostanie sprawa nabywania ziemi przez cudzoziemców, tak bardzo w Polsce kontrowersyjna. Przygotowywana ustawa zapewni dostosowanie polskiego prawodawstwa w zakresie obrotu ziemią do prawodawstwa UE z jednej strony, a także wpłynie na poprawę struktury agrarnej i ochronę ziemi rolniczej z drugiej.

Dla czytelników kwartalnika *Ubezpieczenia w Rolnictwie...* szczególnie interesująca będzie informacja o wdrażaniu ustawy o rentach strukturalnych oraz o przygotowywaniu zmiany ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników.

Choć informacje o ustawie o rentach strukturalnych były dość szeroko upowszechniane, chciałbym jednak powtórzyć najważniejsze elementy systemu. Przede wszystkim chcę podkreślić, że system rent strukturalnych jest rozwiązaniem uzupełniającym system świadczeń emerytalno-rentowych, który funkcjonuje w ubezpieczeniu społecznym rolników. Rolnicy, którzy nie spełnią warunków określonych w ustawie o rentach strukturalnych, będą mogli na dotychczasowych zasadach ubiegać się o przyznanie wcześniejszej emerytury na podstawie ustawy z 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników.

Rentę strukturalną będzie można uzyskać na określonych warunkach, które muszą być spełnione, bowiem system ten ma na celu: z jednej strony umożliwić rolnikom zaprzestanie działalności w wieku 55. lat (kobiety) i 60. lat (mężczyźni) na korzystnych warunkach finansowych, a z drugiej strony wpłynąć na poprawę struktury obszarowej gospodarstw rolnych. Jak wiadomo, w Polsce występuje rozdrobnienie gospodarstw, których właścicielom trudno się utrzymać z pracy w rolnictwie. Możliwość konkurencji z rolnictwem innych krajów, a zwłaszcza UE, wiąże się z poprawą opłacalności i jakości produkcji rolniczej. W małych gospodarstwach inwestycje unowocześniające produkcję, obniżające koszty, wdrażające wysokie wymagania sanitarno-weterynaryjne, są nieopłacalne. Konieczne jest zwiększenie skali produkcji w pojedynczych gospodarstwach i uzyskanie z tego tytułu oszczędności w nakładach, zwłaszcza siły roboczej. Dlatego też możliwością przejścia na rentę strukturalną objęto rolników – właścicieli gospodarstw o powierzchni co najmniej 3 ha, którzy zaprzestaną działalności rolniczej i przełożą grunty na powiększenie jednego lub kilku gospodarstw do powierzchni co najmniej 15 ha. Ważne jest, że przekazanie może mieć charakter odpłatny i nieodpłatny. Ponadto Rada Ministrów została upoważniona

do ustalenia rejonów, gdzie kryterium powiększenia gospodarstwa do 15 ha może być zmniejszone.

Renta strukturalna będzie świadczeniem korzystniejszym niż dotychczasowe wcześniejsze emerytury, bowiem wynosić będzie półtorakrotność najniższej emerytury ustalanej na podstawie ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, z uwzględnieniem terminów i wysokości waloryzacji emerytur i rent z ubezpieczenia społecznego. Jeżeli do świadczenia uprawnieni będą obydwójce małżonkowie, wówczas łączna wypłata osiągnie 300 proc. najniższej emerytury. Realizacja ustawy powierzona została Prezesowi Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego. Świadczenia te będą przyznawane na podstawie wniosku, który zainteresowany rolnik musi złożyć do końca I kwartału roku kalendarzowego, poprzedzającego rok wypłaty renty. Nie będą one miały charakteru uznaniowego, lecz będą przyznawane obligatoryjnie pod warunkiem spełnienia wszystkich określonych ustawą wymogów.

4. Co trzeba zmienić w ustawie o ubezpieczeniu społecznym rolników

W I półroczu 2002 r. złożony zostanie do parlamentu projekt nowelizacji ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników. Jak wiadomo, realizacja tej ustawy następuje przy przekraczającym 90% udziale w świadczeniach środków budżetu państwa. Zwiększa to odpowiedzialność administracji za racjonalne dysponowanie środkami publicznymi i wymaga ograniczenia nieprawidłowości, które niestety występują w tym systemie.

Projekt ustawy o zmianie ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, nad którym trwają obecnie prace w Ministerstwie Rolnictwa i Rozwoju Wsi, dotyczy m.in.:

- ◆ dostosowania przepisów ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników do:
 - Konstytucji RP,
 - pakietu ustaw, którymi zreformowano powszechny system ubezpieczenia społecznego realizowany przez ZUS,
 - ustawy o finansach publicznych i ordynacji podatkowej,
 - wykonania orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 maja 2000 r., który orzekł o niezgodności z Konstytucją RP art. 25 ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników w części uniemożliwiającej zaliczenie do wysokości świadczenia emerytalno-rentowego rolniczego

- okresu służby wojskowej przypadającej przed 1 stycznia 1999 r. oraz działalności kombatanckiej,
- ◆ racjonalizacji zasad podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników poprzez ograniczenie możliwości podlegania ubezpieczeniu społecznemu rolników przez osoby prowadzące jednocześnie działalność rolniczą i pozarolniczą działalność gospodarczą tylko do tych osób, które posiadają co najmniej 3-letni nieprzerwany staż ubezpieczenia w KRUS (a nie jak dotychczas 1 rok) i podejmują prowadzenie pozarolniczej działalności gospodarczej w niewielkim wymiarze (opłacając zryczałtowany podatek od przychodów ewidencjonowanych lub na podstawie karty podatkowej),
 - ◆ zmodyfikowania zasad przyznawania prawa i wypłaty świadczeń z ubezpieczenia m.in. poprzez:
 - wprowadzenie kategorii stanu „całkowita niezdolność do pracy w gospodarstwie rolnym” w miejsce obecnie obowiązującej „długotrwałej niezdolności do pracy w gospodarstwie rolnym” jako warunku przyznania renty rolniczej z tytułu niezdolności do pracy,
 - rozszerzenie katalogu świadczeń o tzw. rentę rolniczą szkoleniową dla rolników, którzy trwale utracili zdolność do pracy w gospodarstwie rolnym, co stwarza szansę na uzyskanie nowych kwalifikacji i podjęcia pracy zarobkowej w zawodzie pozarolniczym,
 - wydłużenie okresu pobierania zasiłku chorobowego z tytułu czasowej niezdolności do pracy z powodu choroby o dalsze 90 dni (dotychczas 180 dni), dla rolników rokujących odzyskanie zdolności do pracy w tym czasie,
 - zniesienie zaliczalności lat pobierania okresowej renty rolniczej przy ustalaniu prawa do renty lub emerytury rolniczej; w zamian wprowadza się możliwość dobrowolnego ubezpieczenia się w czasie pobierania renty,
 - ograniczenie do minimum wypłaty świadczeń, zmierzających m.in. do:
 - wykluczenia jakiegokolwiek możliwości wypłacania całości świadczenia w przypadku prowadzenia działalności rolniczej przez emeryta lub rencistę rolnego,
 - weryfikacji (co dwa lata) prawa do częściowej wypłaty części uzupełniającej, w sytuacji gdy emeryt lub rencista nie ma możliwości sprzedaży gospodarstwa rolnego,
 - ograniczenia możliwości pobierania 50% części uzupełniającej do przypadków szczególnych, tj. pobieranie okresowej renty i renty z tytułu wypadku przy pracy, jednakże przez okres nie dłuższy niż 2 lata oraz w przypadku prowadzenia działalności rolniczej z małżonkiem ubezpieczonym w KRUS,

- pozbawienia możliwości wypłacania okresowej renty rolniczej z tytułu niezdolności do pracy jeszcze przez okres 1 roku mimo odzyskania zdolności do pracy w przypadku, gdy rolnik zaprzestał prowadzenia działalności rolniczej i nie znalazł zatrudnienia poza rolnictwem,
- wprowadzenia jednakowych kryteriów przyznawania renty rolniczej z tytułu niezdolności do pracy jako stałej i okresowej wobec wszystkich ubezpieczonych bez względu na wiek, tj. zniesienia obligatoryjności przyznawania wyłącznie renty stałej, jeżeli ubezpieczonemu do osiągnięcia wieku emerytalnego pozostało nie więcej niż 5 lat, bez względu na rokowania co do odzyskania zdolności do pracy.
- zniesienie warunku zaprzestania prowadzenia działalności rolniczej przez emerytów i rencistów rolnych dla uzyskania prawa do wypłaty dodatku pielęgnacyjnego z tytułu ukończenia 75 lat,
- umożliwienie osobom urodzonym po dniu 31 grudnia 1948 r. łączenia świadczenia emerytalnego rolnego z emeryturą z FUS i emeryturą dożywotnią z zakładu emerytalnego.

5. Rynki rolne

W latach 2002-2003 kontynuowane będzie wdrażanie instrumentów regulujących rynki rolne, w celu poprawy opłacalności produkcji rolniczej i zwiększenia dochodów rolniczych. Uregulowania te są wzorowane na stosowanych w krajach UE, w ramach Wspólnej Polityki Rolnej. Stabilizacja (zmniejszenie dużych wahań sezonowych) cen na rynku rolnym ma bardzo korzystne przełożenie na podejmowane decyzje przez producenta, gdyż zmniejsza ryzyko produkcyjne, na rozproszonym (słabo zintegrowanym), podatnym na wpływy klimatyczne rynku rolnym. Na rynku mleka zakładane jest wdrożenie nowych instrumentów interwencji, zbliżających Polskę do rozwiązań UE, jak dopłaty do przechowywania masła i odtłuszczonego mleka w proszku, subwencjonowanie spożycia mleka w szkołach, interwencyjne zakupy i sprzedaż masła. Od IV kwartału 2002 r. wprowadzona zostanie dopłata do cen skupu mleka extra w wys. 7 gr/litr.

Na rynku skrobi ziemniaczanej wprowadzone zostaną corocznie w ramach ustalonego kontyngentu produkcji skrobi: minimalne ceny płacone plantatorom ziemniaków na skrobię, płatności kompensacyjne wypłacane plantatorom ziemniaków, dopłaty kompensacyjne do produkcji skrobi ziemniaczanej, dopłaty dla przedsiębiorców zużywających skrobię ziemniaczaną do dalszego przerobu na cele nie spożywcze oraz dopłaty do eksportu.

Regulacja rynku cukru wprowadza również nowe instrumenty dla plantatorów buraka (ceny minimalne buraków) oraz producentów cukru (cenę interwencyjną). Bilansowana będzie produkcja cukru, izoglukozy i syropu imbirowego.

W sezonie 2002/2003 ustalono cenę minimalną buraków w kwocie A w wys. 112,70 zł/tonę i 78,20 zł/tonę, przy 15% zawartości cukru w jednym i drugim przypadku. Wdrażając ustawę o regulacji rynku cukru, wydane zostanie – obecnie uzgadniane – rozporządzenie w sprawie szczegółowych zasad współpracy między producentami cukru a plantatorami buraków cukrowych. Zapewni ono, poprzez szczegółowe zapisy ustalające prawa i obowiązki reprezentowane przez plantatorów buraków i producentów, jasne reguły kontraktacji buraków cukrowych.

Regulacje ustawowe zostały wprowadzone również dla innych ważnych rynków rolnych: owoców i warzyw, chmielu, tytoniu, suszu paszowego. Na rynku tytoniu wprowadzone będzie administrowanie limitami produkcji surowca tytoniowego, przyznawane będą w drodze decyzji administracyjnych limity produkcji surowca tytoniowego, kontrolowane będzie ich wykorzystanie itp.

Na rynku suszu paszowego prowadzony będzie rejestr producentów i przydzielone będą również w drodze decyzji administracyjnych limity produkcji suszu producentom wpisanym do rejestru. W przygotowaniu jest ustawa regulująca rynek zbóż oraz rynek mięsa, a także rynek przetworów z owoców i warzyw oraz rynek rybny. Ustawy te określają zasady organizacji rynku poszczególnych produktów rolno-spożywczych oraz formy i zasady wspierania działalności gospodarczej w tym zakresie.

Realizacja tych przedsięwzięć ma na celu zmianę zasad funkcjonowania rolnictwa. Rolnik powinien wiedzieć: co i ile będzie mógł produkować i sprzedawać, po jakiej cenie, na jaką pomoc ze strony państwa może liczyć. Trzeba zmniejszyć ryzyko produkcji, ponoszone obecnie w całości przez rolników. Ze strony rolników także muszą być podjęte działania na rzecz szerszej organizacji producentów. Tylko bowiem wspólne przedsięwzięcia na rzecz poprawy jakości produkcji, zapewnienia dużych, jednorodnych partii produktów mogą zapewnić sukces na rynku. Ze swej strony deklaruje wsparcie dla organizacji producentów, w miarę możliwości finansowych, ale także organizacyjne w zakresie uproszczenia powoływania grup producentów.

Ograniczone wydatki budżetowe nie pozwolą najprawdopodobniej na szeroki zakres stosowania instrumentów przyspieszających przemiany strukturalne oraz szeroki zakres interwencji na rynku rolnym, jednak ich wprowadzenie chociaż na niewielką skalę pozwoli stworzyć i przetestować procedury i struktury instytucjonalne do wdrożenia tych instrumentów w przyszłości na szerszą skalę.

Istotnym elementem polityki rolnej będzie – wspomniane już przeze mnie – administrowanie obrotami towarami rolno-spożywczymi w handlu zagranicznym. Prowadzone będą działania na rzecz wzrostu naszego eksportu. Wymagają one nie tylko systematycznego wzbogacania naszej oferty handlowej, ale i tworzenie odpowiedniego klimatu politycznego. Tradycyjnie poważnym odbiorcą polskich produktów żywnościowych były kraje b. ZSRR, a zwłaszcza Rosja i Ukraina. Rozmowy na najwyższym szczeblu prowadzone w ostatnim okresie pomiędzy Polską i Rosją napawają nadzieją na ożywienie wzajemnej wymiany handlowej. Nie bez znaczenia powinien być także fakt, że szereg naszych produktów charakteryzuje się wysokimi walorami zdrowotno-smakowymi. W Polsce nie wystąpiły zagrożenia związane z BSE, pryszczycą czy zatruciami dioksynami. Podejmowane są szerokie działania profilaktyczne, w tym także w zakresie stanowienia prawa zabezpieczającego poprzez system monitoringu, kontroli i ostrzegania przed wystąpieniem podobnych zagrożeń. Swobodny przepływ żywności bezpiecznej, spełniającej wymagania jakościowe, odpowiednio oznakowanej, w sposób umożliwiający konsumentowi wybór produktu zgodnie z oczekiwaniami, stanowi podstawową zasadę wzrostu eksportu. Tworzone warunki dla rozwoju rolniczej produkcji ekologicznej, czyli wytworzonej metodami uwzględniającymi wymagania środowiska naturalnego i potrzeby konsumentów, wprowadzanie instytucjonalnego systemu kontroli i certyfikacji gospodarstw ekologicznych oraz systemu dotacji, także powinny sprzyjać eksportowi polskiej żywności.

Równocześnie będziemy kontynuować wprowadzanie specyficznych mechanizmów w imporcie towarów rolno-spożywczych do Polski. Będą to zarówno środki handlowe, takie jak: automatyczne licencjonowanie importu, stosowanie plafonów i kontyngentów taryfowych oraz cen referencyjnych, jak i środków ochronnych, tj. kontyngentów i plafonów ilościowych oraz w razie potrzeby stosowanie zakazów importu.

Aktualnie Polska stosuje dość szczelną ochronę swojego rynku. Trzeba jednak pamiętać, że po pierwsze każde podniesienie ceł powoduje konieczność otwarcia kontyngentów, a po drugie może wywołać retorsje ze strony naszych partnerów. Ostrożność trzeba zachować szczególnie na rynkach, gdzie mamy przewagę eksportu nad importem, jak np. na rynku drobiu, mięsa wieprzowego, przetworów z mięsa, produktów mleczarskich.

Dla zwiększenia konkurencyjności polskich produktów musi być stosowana też interwencja na rynku rolnym dotychczasowymi sposobami, do czasu pełnego wdrożenia stosowania ustawowych regulacji poszczególnych rynków rolnych.

W trakcie uzgodnień jest program interwencji na głównych rynkach rolnych, łączący istniejące sposoby stabilizacji rynków i poprawy dochodów

producentów rolnych z nowymi, wynikającymi ze wspomnianych ustaw o regulacji rynków.

Zakłada się m.in.:

- utrzymanie dopłat do cen skupu zbóż konsumpcyjnych. Wysokość dopłat i cen stosowanych w skupie z dopłatami oraz ilość zbóż objętych tym systemem podlega szerokiej konsultacji z organizacjami związkowymi. Dlatego też nie podaję teraz kwot i liczb, które zostaną dopiero wynegocjowane w oparciu o możliwości budżetowe i potrzeby wynikające z przewidywanej sytuacji na rynku zbóż,
- prowadzenie interwencyjnego skupu zbóż, którego wysokość zostanie dopiero uzgodniona. Interwencyjny skup pszenicy i żyta prowadzony będzie w listopadzie-grudniu, a więc po zakończeniu realizacji skupu z dopłatami,
- udzielanie poręczeń na spłatę kredytów preferencyjnych zaciągniętych na skup zbóż w ramach zadań realizowanych na rzecz Agencji Rynku Rolnego,
- wspomniany wcześniej wykup masła w okresie wiosenno-letnim, w ilościach i po cenach, które gwarantować będą opłacalność produkcji mleka wysokiej jakości w gospodarstwach rolnych,
- stosowanie dopłat do eksportu rzepaku i mleka w proszku,
- stosowanie dopłat do przechowywania półtuszy wieprzowych,
- skup interwencyjny półtuszy wieprzowych, który z uwagi na sytuację na rynku już jest realizowany. Zapewnia on średnie ceny na poziomie 4,20 zł/kg żywca w klasie EUR,
- wykup miodu pszczelego, realizowany corocznie,
- kontynuowanie dopłat do skupu tytoniu surowego ze zbiorów 2001 r., na podstawie zobowiązania nałożonego na Agencję Rynku Rolnego uchwałą Rady Ministrów z 2001 r.

Biopaliwa

Nowym elementem polityki rolnej, nad którym aktualnie pracujemy, jest uregulowanie warunków produkcji i sprzedaży biopaliw pozyskiwanych z surowców rolniczych. Trwają uzgodnienia projektu ustawy o dodawaniu bioetanolu do paliw silnikowych benzynowych. Określi ona zasady wprowadzania do obrotu benzynowych paliw silnikowych, z wyjątkiem lotniczych, oraz zwolnień z podatku akcyzowego producentów bioetanolu i alkoholu ety-

lowego przeznaczonego do produkcji bioetanolu lub do produkcji eteru etylo-tert-butyloвого (EETB). Projekt zakłada wprowadzenie obowiązku stosowania dodatku bioetanolu i EETB w określonej wysokości.

Przygotowane zostały także założenia do projektu ustawy o wspieraniu rynku biopaliw, gwarantujące wprowadzenie obniżonych stawek w podatku akcyzowym od mieszaniny oleju napędowego z biopaliwem, analogicznie jak w przypadku etanolu dodawanego do benzyn oraz poddawania tych paliw szczególnemu nadzorowi podatkowemu.

Podjęcie takiej regulacji byłoby ważne nie tylko dla rolników, którzy mogliby zwiększyć produkcję rzepaku z przeznaczeniem na biodiesel, bez kwotowania tej produkcji, co byłoby obowiązkiem po integracji z UE. Istniałaby możliwość zagospodarowania gruntów odłogowanych oraz gwarancji zbywalności upraw, ponadto grunty, z których uprawy będą przeznaczone na produkcję biopaliw, objęte są w UE tzw. płatnościami za odłogowanie realizowanymi ze wspólnego budżetu. Miałyby one znaczenie również dla zmniejszenia obciążeń środowiska naturalnego poprzez zmniejszenie emisji związku siarki, tlenków węgla i pochodnych związku azotu. Realizacja ustawy w tym zakresie pozwoliłaby na dostosowanie rozwiązań krajowych dotyczących wykorzystania Odnawialnych Źródeł Energii do rozwiązań obowiązujących i planowanych w UE. Zwiększyłyby się bezpieczeństwo energetyczne kraju poprzez dywersyfikację źródeł pozyskania surowców i miejsc produkcji energii, a także poprawiło saldo w bilansie handlowym kraju poprzez zmniejszenie importu paliw płynnych.

W 2002 r. kontynuowane będzie stosowanie dopłat do oprocentowania kredytów obrotowych i inwestycyjnych. Obniżanie przez Radę Polityki Pieniężnej stopy redyskonta weksli wpływać będzie na zmniejszenie oprocentowania kredytów, co przy utrzymaniu dopłat zwiększy możliwość zaciągania kredytów przez rolników. Po wdrożeniu systemu współfinansowania inwestycji w gospodarstwach rolnych, realizowanych w ramach programu SAPARD, pomoc zwłaszcza dla inwestycji modernizacyjnych, poprawiających standardy sanitarno-weterynaryjne w produkcji rolniczej, będzie znacznie większa. Będziemy jednak korygować zakres przedmiotowy wsparcia, szczególnie nowych inwestycji. Pojawiają się bowiem zarzuty, że preferencje dla rozwoju niektórych branż powodują nadmierny wzrost produkcji i w rezultacie trudności w zbyciu i spadek cen. Taka sytuacja zaistniała w drobiarstwie. Dlatego też podjąłem decyzje o wstrzymaniu udzielania dopłat do oprocentowania kredytów na budowę nowych kurników. Oczywiście dotychczas zawarte umowy będą respektowane.

Ośrodki doradztwa rolniczego opiniujące celowość podejmowania na swoim terenie inwestycji produkcyjnych w większym niż do tej pory stopniu powinny analizować perspektywy zbytu nowej produkcji. Większy nacisk powinien być położony na wsparcie inwestycji modernizacyjnych, unowo-

cześniających gospodarstwa i procesy produkcyjne oraz obniżających koszty i poprawiających jakość produkcji, bowiem przede wszystkim cena i jakość wpływać będą na konkurencyjność polskich produktów. Nie byłoby jednak korzystne, aby na obniżenie cen i spadek opłacalności produkcji wpływała konkurencja polsko-polska.

Ponadto, po integracji z UE, produkcja niektórych produktów, takich jak: mleko, cukier biały i izoglukoza, skrobia ziemniaczana, susz paszowy, tytoń surowy, zboża, rzepak i rośliny wysokobiałkowe, będzie limitowana poprzez ustalanie kwot produkcyjnych lub określanie areału do uprawy i plonów referencyjnych.

Jakkolwiek Polska w stanowisku negocjacyjnym wystąpiła o limity pozwalające na wykorzystanie istniejącego w kraju potencjału produkcyjnego, utrzymanie miejsc pracy oraz źródeł dochodów w rolnictwie przy uwzględnieniu okresowego charakteru zmniejszenia produkcji i spożycia żywności w okresie transformacji, to jednak poziom produkcji nie może przekraczać rozsądnych granic.

W polityce wobec rolnictwa i obszarów wiejskich chcę w szerszym zakresie uwzględniać problemy edukacji, zwłaszcza młodzieży wiejskiej. Wiem, że temat ten poruszany był we wszystkich dotychczasowych programach, bez widocznego rezultatu. Wszyscy podkreślają, że jest to bardzo istotny, podobnie jak rozwój badań naukowych, element poprawy sytuacji, najtańszy i najbardziej efektywny, jednak w praktyce o liczące się wsparcie trudno. Braki budżetowe powodują, że chęci nie idą w parze z możliwościami. Nie do końca wykorzystuje się także istniejące możliwości pozyskania pomocy z różnych źródeł, z pomocy przedakcesyjnej, ze środków różnych fundacji, funduszy i od indywidualnych sponsorów.

Edukacja na obszarach wiejskich

Edukacja to przede wszystkim domena Ministra Edukacji Narodowej. Będę jednak starał się jak najszerzej włączyć w rozwiązywanie problemów w tym zakresie. W realizowanym *Programie aktywizacji obszarów wiejskich* wyodrębnione zostały środki na rozwój edukacji na wsi. Również w programie SAPARD istnieje oddzielny segment dotyczący finansowania poprawy edukacji na obszarach wiejskich. W ramach swojego budżetu wyodrębniam też środki na wsparcie działań na rzecz rozwoju młodzieży wiejskiej. Współfinansuję różnego rodzaju olimpiady przedmiotowe i interdyscyplinarne, konkursy, turnieje, szkolenia itp. rozwijające wiedzę i umiejętności przekraczające

program szkolny, a umożliwiające rozwój młodzieży wiejskiej i zwiększenie jej atrakcyjności na rynku pracy.

W ostatnim okresie następuje rozwój systemu stypendialnego dla młodzieży wiejskiej, pragnącej kontynuować naukę w szkołach wyższych, choć ciągle jest zbyt skromny w stosunku do potrzeb. Obok ogólnokrajowych rozwiązań umożliwiających uzyskanie stypendiów, uruchamiane są specjalne linie stypendialne dla młodzieży wiejskiej, m.in. przez agencje rolnicze. Uważam te działania za szczególnie cenne i mam nadzieję, że zwiększą one udział studentów wyższych uczelni pochodzących ze wsi, który obecnie jest znikomy.

Chciałbym też przejąć część szkół rolniczych pod swój nadzór. Odpowiedzialność ministra rolnictwa za dostosowanie sektora rolnego do integracji z UE, a także za przygotowanie polskich rolników do funkcjonowania na wspólnym rynku, w tym nabycia umiejętności korzystania z unijnych funduszy pomocowych stwarza, jak sądzę, dostateczne podstawy do ubiegania się o przejęcie bezpośredniego nadzoru nad kształceniem młodzieży w wybranych szkołach, w kierunkach nauczania istotnych dla rozwoju rolnictwa w całym kraju.

Nie neguję pozytywnego wpływu samorządów powiatowych na dostosowanie kierunków nauczania w szkołach im podległych do potrzeb regionalnych i lokalnych rynków pracy. Jest to na pewno korzystne dla wielu absolwentów tych szkół, którzy łatwiej pozyskają pracę w pobliżu miejsca zamieszkania. W rolnictwie istnieją jednak kierunki specjalistyczne, jak np. pszczelarstwo, które mając znikome znaczenie lokalne, kształcą kadry dla całego kraju.

Minister Edukacji Narodowej reformując system edukacji, wpłynie na poprawę poziomu nauczania w szkołach wiejskich i wyrównanie szans edukacyjnych młodzieży wiejskiej, nie będzie miał jednak dostatecznego wpływu na dostosowanie do aktualnych, coraz większych i nowych wymagań nauczania w szkołach rolniczych.

W ramach inicjatywy poselskiej zgłoszony został do łaski marszałkowskiej projekt nowelizacji ustawy o systemie oświaty, dotyczący podporządkowania ministrowi właściwemu ds. rolnictwa i rozwoju wsi części szkół rolniczych, który wkrótce będzie rozpatrywany.

Przedstawiłem tylko niektóre, najważniejsze z mojego punktu widzenia, elementy polityki, którą zamierzam realizować. Poza nimi będzie prowadzonych szereg innych działań, które mają mniejsze znaczenie ogólnokrajowe, ale są istotne dla poszczególnych grup producentów rolnych. Aktualnie w ministerstwie prowadzimy szereg rozmów z ogólnokrajowymi organizacjami rolniczymi i branżowymi związkami, które sygnalizują trudności i zgłaszają postulaty. Pragnę podkreślić, że w projektowanych instrumentach pomocy i regulacji rynków rolnych na plan pierwszy powinny wysuwać się zadania związane z poprawą jakości produktów rolnych i spożywczych. Rol-

nicy i ich przedstawiciele muszą sobie zdawać sprawę, że przyszłość polskiego rolnictwa, niezależnie od aspiracji do integracji z UE, zależy od konkurencyjności naszych produktów na rynkach światowych. Nie wystarczy przy tym przekonanie o wysokich walorach naszej żywności, musimy je jeszcze udokumentować. Wdrożenie systemu kontroli produkcji od gospodarstwa do stołu jest kosztowne, ale niezbędne dla polskiego sektora rolno-spożywczego.

Od redakcji

Honorarium autorskie należne za tę publikację, z woli Pana Wicepremiera J. Kalinowskiego, przekazemy na rehabilitację leczniczą dzieci rolników.

Józef S. Zegar

Kwestia dochodów chłopskich Część I

Zagadnienie dochodów chłopskich trzeba rozważać, biorąc pod uwagę dwie kategorie tych dochodów, a mianowicie dochód z pracy w działalności rolniczej w chłopskim gospodarstwie rolnym (tj. dochód rolniczy) oraz dochód chłopskich gospodarstw domowych, czyli rodzin chłopskich (tj. dochód osobisty). Ten pierwszy jest szczególnie ważny w kontekście potrzeb rozwojowych gospodarstwa rolnego, drugi zaś – w kontekście potrzeb konsumpcyjnych rodziny rolniczej. Specyfikę rolnictwa chłopskiego stanowi nie do końca rozróżnianie a priori obu tych kategorii dochodów.

I. Wprowadzenie

Kwestia dochodów chłopskich w istocie pojawiła się wraz z industrializacją, kiedy to rozpoczął się wyraźny proces odstawania ludności rolniczej od innych grup społeczno-zawodowych pod względem dochodów. Kwestia ta uległa zaostrzeniu w okresie transformacji ustrojowej. Tymczasem wyraźnie niższe dochody rolników stanowią istotną przyczynę rosnącego rozdziewu w zakresie poziomu życia oraz postępu cywilizacyjnego i kulturowego, a zatem i szans dla kolejnych pokoleń ludności rolniczej.

W społeczeństwach przedindustrialnych i wczesnoindustrialnych ludność chłopska dominowała pod względem liczebnym, a także stanowiła o bogactwie państw i narodów. Sytuacja w tym zakresie zaczęła się zmieniać na niekorzyść ludności chłopskiej wraz z postępem industrializacji, co znalazło wyraz w malejącym udziale rolnictwa w podstawowych wskaźnikach makroekonomicznych. Okazało się jednak, iż nie rozwiązało to kwestii dochodów chłopskich, która także w krajach wysoko rozwiniętych stanowi fundamentalne zagadnienie polityki państwa w stosunku do rolnictwa.

Zagadnienie dochodów chłopskich trzeba rozważać, biorąc pod uwagę dwie kategorie tych dochodów, a mianowicie dochód z pracy w działalności rolniczej w chłopskim gospodarstwie rolnym (tj. dochód rolniczy) oraz dochód chłopskich gospodarstw domowych, czyli rodzin chłopskich (tj. dochód osobisty). Ten pierwszy jest szczególnie ważny w kontekście potrzeb rozwojowych gospodarstwa rolnego, drugi zaś – w kontekście potrzeb konsumpcyjnych rodziny rolniczej. Specyfikę rolnictwa chłopskiego stanowi nie do końca rozróżnianie *a priori* obu tych kategorii dochodów.

Dochody w wymienionych funkcjach nabrały na znaczeniu wraz z industrializacją, która niebawem rozbudziła pragnienia i podążające za nimi potrzeby, jak też stworzyła przesłanki dla szybkiego wzrostu gospodarczego i cywilizacyjnego. Industrializacja tworzyła także przesłanki dla szybkiego rozwoju rolnictwa poprzez popyt na produkty rolnicze, popyt na siłę roboczą oraz podaż przemysłowych i innowacyjnych środków produkcji rolniczej. To z kolei tworzyło przesłanki dla procesów koncentracji i specjalizacji w rolnictwie oraz niebawem komercjalizacji rolnictwa tworzącej zapotrzebowanie na pieniądź, który stał się dominującą formą dochodu rolniczego oraz dochodu osobistego rodzin rolniczych. Znaczenie dochodu rolniczego (dochodu z gospodarstwa rolnego), przesądzającego przez całe wieki o dochodzie osobistym chłopskich gospodarstw domowych, zaczęło słabnąć na rzecz dochodów z innych źródeł, zwłaszcza zaś z pracy zarobkowej poza gospodarstwem rolnym oraz – w dojrzałej fazie industrializacji – uzyskiwania świadczeń społecznych. Rola tych ostatnich źródeł w kreowaniu dochodu osobistego rodzin rolniczych nieustannie się zwiększa.

Kwestię dochodów chłopskich przedstawimy na tle pewnych długofalowych (sekularnych) trendów rozwoju rolnictwa i gospodarki chłopskiej. Szczególną uwagę poświęcamy okresowi transformacji ustrojowej, która dramatycznie zaostrzyła problem dochodów w rolnictwie. Trwale niższe dochody gospodarstw chłopskich, zwłaszcza z pracy w rolnictwie, wywołują pytanie o przyczyny tego stanu rzeczy. Na to kluczowe pytanie postaramy się udzielić odpowiedzi.

Występowanie trwale niższych dochodów w rolnictwie chłopskim każe rozważyć następne zagadnienie dotyczące przesłanek polityki dochodowej, czyli inaczej mówiąc, uzasadnienia potrzeby interwencji państwa w sferę kształtowania dochodów gospodarstw chłopskich. Polityka ta musi jednak uwzględniać rozliczne uwarunkowania i mieścić się w ramach ustrojowych gospodarki wolnorynkowej. W szczególności powinna ona eliminować bądź łagodzić niepożądane ujemne skutki, jakie wytworzyła transformacja w sferze dochodów chłopskich. Formułujemy także tezę, iż obecnie powstała sytuacja, w której nie da się rozwiązać kwestii tych dochodów poprzez naśladowanie dotychczasowej polityki krajów wysoko rozwiniętych.

Zagadnienia wiążące się z kwestią dochodów chłopskich rozważymy na gruncie teoretycznym, przytaczając wszakże pewne fakty empiryczne dla najważniejszych zjawisk zachodzących w okresie transformacji, a dotyczących interesującej nas kwestii. Bazę empiryczną stanowią przede wszystkim dane Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) oraz dane stałego zbioru gospodarstw prowadzących księgi rachunkowe pod nadzorem Instytutu Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie (IERiGŻ).

Na zakończenie zwrócimy uwagę, iż odnosimy się do gospodarki chłopskiej, która jest wprawdzie dominującą formą rolnictwa, lecz nie można jej utożsamiać z całym rolnictwem. Dostępność danych statystycznych sprawia, iż w zbiorowości gospodarstw chłopskich znajduje się pewna liczba gospodarstw nie posiadających atrybutów gospodarstwa chłopskiego. Posługujemy się zatem terminami gospodarstwa rolnego i ludności chłopskiej jako (odpowiednio) synonimami rolników gospodarujących indywidualnie i ludności z gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnych gospodarstw rolnych.

II. Główne tendencje rolnictwa chłopskiego

Rozwój społeczno-gospodarczy (cywilizacyjny) ujmowany w perspektywie historycznej pozwala uchwycić pewne prawidłowości (tendencje), które mu towarzyszą, a mają związek ze znaczeniem i rolą rolnictwa w gospodarce i państwie oraz z podmiotami zajmującymi się działalnością rolniczą. W zakresie relacji makroekonomicznych tendencja podstawowa o niezwyklej doniosłości polega na relatywnym zmniejszaniu się udziału rolnictwa w podstawowych wskaźnikach makroekonomicznych (w szczególności w tworzeniu produktu krajowego brutto – PKB, zatrudnieniu, udziale w zaspokajaniu popytu ludności). Zmniejsza się również znaczenie rolnictwa w zapewnianiu dochodów, będących źródłem utrzymania gospodarstw domowych (ludności). Pewne *novum* stanowi natomiast obecnie nasilanie się funkcji ekologicznych rolnictwa, w tym zwłaszcza pełnionych przez gospodarstwa rolne. W odniesieniu do zatrudnienia ma miejsce także absolutne zmniejszanie liczby osób zaangażowanych w działalność rolniczą. To zjawisko nie jest już tak jednoznacznie wyraźne, jeżeli brać pod uwagę cały sektor rolno-żywnościowy, a to za sprawą znaczącego zatrudnienia w przemyśle rolno-spożywczym, handlu, przemyśle wytwarzającym środki produkcji dla rolnictwa, usługach i innych podmiotach gospodarczych bliższego i dalszego otoczenia rolnictwa.

W odniesieniu do podmiotów prowadzących działalność rolniczą, podstawową prawidłowość można sprowadzić do ewolucji najpowszechniej występującej formy organizacyjnej (społeczno-ekonomicznej) tych podmiotów, a mianowicie gospodarstw chłopskich, polegającej na przechodzeniu od samowystarczalnego (naturalnego) gospodarstwa chłopskiego do tradycyjnych samozaopatrzeniowo-towarowych gospodarstw rodzinnych (chłopskich), następnie do rodzinnych gospodarstw towarowych – i dalej do prywatnych przedsiębiorstw rolnych oraz – współcześnie w niektórych krajach – do przedsiębiorstw agrobiznesu. Ewolucji podlega także ludność związana z tymi podmiotami, którą najkrócej określa się jako przechodzenie od chłopa do rolnika (producenta rolnego) oraz następnie – w terminologii amerykańskiej – *farmera* i *agrobiznesmena*.¹

Zasygnalizowane wyżej tendencje powodują pewne skutki, m.in. w postaci coraz bardziej obfitej podaży taniejących produktów rolniczo-żywnościowych, migracji z rolnictwa do innych sektorów gospodarki w mieście i na wsi (zjawisko wielofunkcyjności wsi), zwiększonej presji na środowisko przyrodnicze (powodowanej przez procesy intensyfikacji, koncentracji i specjalizacji), zaniku społeczności rolniczych wraz z ich kulturą, a także dyskomfortu psychicznego malejącej liczby ludności rolniczej, powodowanej przez deprivację ekonomiczną, kulturową i społeczną oraz przejście z pozycji dominacji liczebnej w społeczeństwie na pozycję marginalną. Mamy zatem do czynienia z jednej strony z ogromnym postępem w sensie techniczno-ekonomicznym, z drugiej zaś z niewątpliwą utratą ważnych wartości społeczno-kulturowych i ekologicznych. To są dwie strony odzwierciedlające blaski i cienie rolnictwa industrialnego wyznaczającego ścieżkę rozwoju rolnictwa w większości krajów wysoko rozwiniętych od około 200 lat.

Wymienione prawidłowości znajdują odzwierciedlenie także w polityce państwa w stosunku do rolnictwa, w tym w polityce rolnej. Osiągnięcie wysokiego wolumenu produkcji, aż do wystąpienia nadprodukcji, spowodowało zastąpienie historycznego (odwiecznego) kryterium sprawności rolnictwa, polegającego na maksymalizacji produkcji (w przypadku przedsiębiorstw rolnych – kryterium maksymalizacji zysku) przez bardziej złożone kryterium, łączące aspekty ekonomiczne, ekologiczne i społeczne procesu gospodarowania w rolnictwie.

Polska przechodzi ewolucję zgodnie z wyżej zasygnalizowanymi tendencjami – jednakże ze znacznym opóźnieniem w stosunku do krajów najwyżej rozwiniętych, zwłaszcza Stanów Zjednoczonych. Pojawienie się uwarunkowań środowiskowych (ekologicznych) oraz poszukiwanie nowego paradyg-

¹ Zagadnienie to szerzej jest przedstawione w pracy: F. Tomczak: *Rozwój rolnictwa światowego. Uwarunkowania i konsekwencje dochodowe*. IERiGŻ, Warszawa 2000.

matu rozwoju cywilizacyjnego, nakazują potrzebę refleksji nad naśladowaniem drogi amerykańskiej, mimo rozwijania się współczesnych procesów globalizacyjnych mających swoje korzenie właśnie w Stanach Zjednoczonych. Zasadnicze pytanie, jakie w związku z powyższym powinniśmy sobie stawiać, polega na tym, czy ekstrapolacja trendów, jakie miały miejsce w krajach wysoko rozwiniętych, jest uprawniona i czy można je rozciągać bezkrytycznie na kraje mniej rozwinięte, w tym w szczególności na Polskę. Na to pytanie nie dajemy odpowiedzi w niniejszym opracowaniu, a nadmienimy jedynie, iż intuicja podpowiada wybór strategii „skracania czasu” zamiast strategii prostego naśladowania.²

Do tendencji obserwowanych w świecie należy także postępująca urbanizacja (lub inaczej deruralizacja) oraz spadek znaczenia ludności chłopskiej nie tylko w całym społeczeństwie, ale i w społeczności wiejskiej. Rolnictwo utraciło pozycję nie tylko wyłączną, ale i dominującą w przypadku wielu miejscowości wiejskich. Zilustrujemy to danymi dotyczącymi ostatniego osiemdziesięciolecia (tabela 1). Zwraca uwagę znacznie większa deagraryzacja aniżeli deruralizacja. Odsetek ludności rolniczej – pracującej w rolnictwie – zmniejszył się daleko bardziej niż odsetek ludności wiejskiej. Te zmiany jeszcze bardziej uwidacznia wskaźnik ludności chłopskiej według kryterium głównego źródła utrzymania.

Przytoczone dane wskazują na istotne zmiany pozycji rolnictwa i ludności chłopskiej w społeczeństwie polskim w ostatnim osiemdziesięcioleciu, które były wprawdzie daleko większe niż w całym poprzedzającym je okresie rozwoju rolnictwa chłopskiego, lecz daleko mniejsze niż w krajach wysoko rozwiniętych. W Polsce ludność wiejska pod względem liczebności dominowała w społeczeństwie aż lat 60-ych XX wieku, zaś dominacja ludności chłopskiej wśród ogółu ludności trwała do lat 40-ych, natomiast wśród ludności wiejskiej dominacja ta utrzymała się do lat siedemdziesiątych. Polska pod tym względem podąża śladami innych krajów europejskich, co na przykładzie zatrudnienia ilustruje **Wykres 1**.

Tendencje spadkowe udziału ludności chłopskiej oraz rolnictwa jako źródła utrzymania ludności nasilały się od okresu industrializacji, zaś w ostatnim dwudziestolecu uległy przyspieszeniu – także za sprawą objęcia ludności chłopskiej systemem ubezpieczeń społecznych. Spowodowało to znaczące zmiany w strukturze źródeł utrzymania ludności wiejskiej, które przedstawione są na **Wykresie 2**.

² Zagadnienie to omawiamy w artykule: J.S. Zegar, *Strategiczne dylematy rozwoju rolnictwa polskiego na początku XXI wieku*. *Postępy Nauk Rolniczych*, nr 4/2001.

Tabela 1
Ludność wiejska i rolnicza na tle ogółu ludności Polski w latach 1921-1998

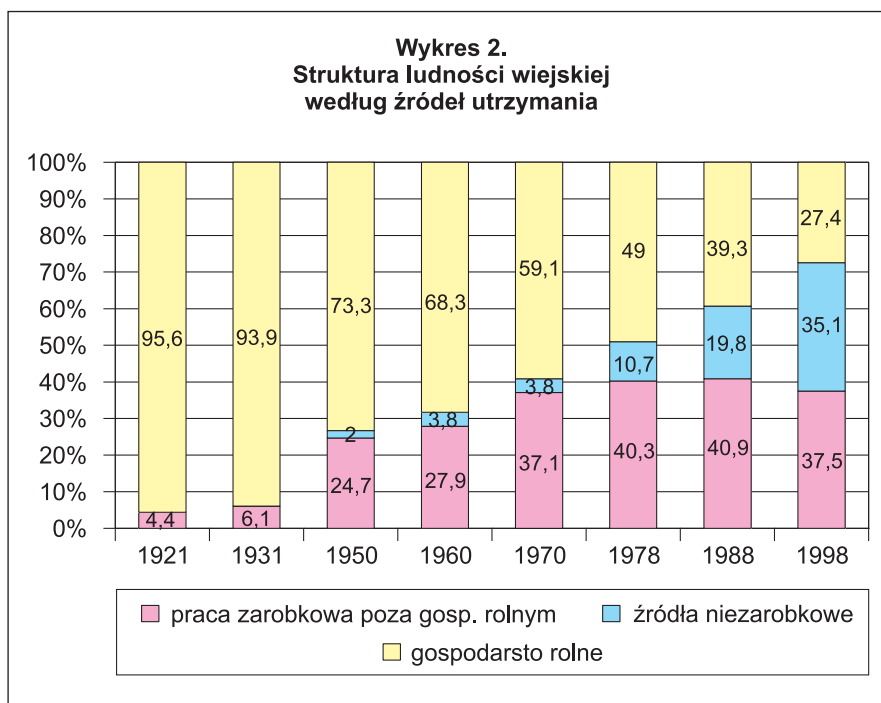
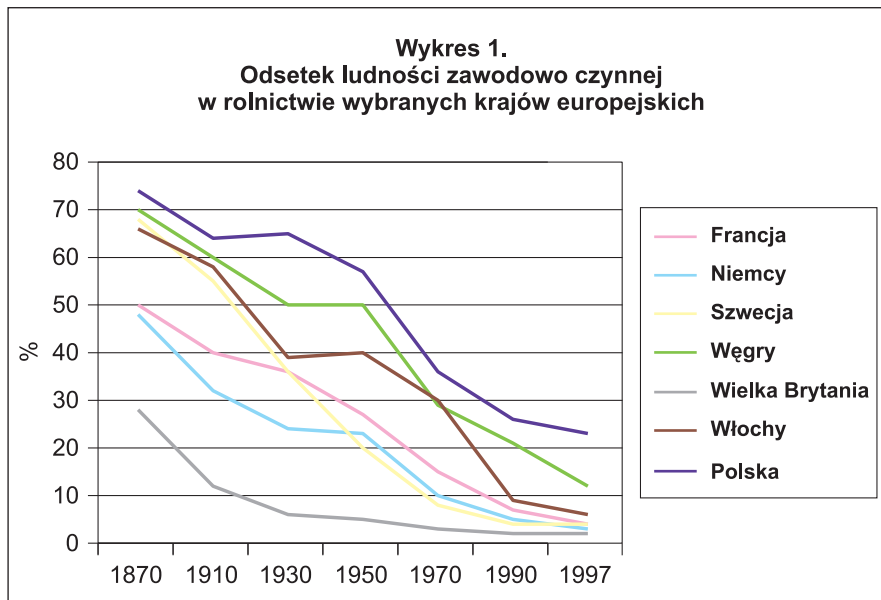
Wyszczególnienie	1921	1931	1950	1960	1970	1978	1988	1998
Ludność ogółem, mln	27,18	32,11	25,00	29,78	32,64	35,06	37,88	38,66
Ludność wiejska, mln	20,25	23,12	15,01	15,20	15,58	14,91	14,70	14,74
Ludność wiejska, %	75,4	72,5	61,0	51,7	47,7	42,5	38,8	38,4
Ludność czynna zawodowo, mln	13,29	14,52	12,40	13,97	16,94	17,96	18,45	17,63
W tym w rolnictwie i leśnictwie, %	77,1	66,0	56,5	47,1	37,9	29,5	27,8	25,1
Ludność rolnicza, ^a mln	17,81	19,58	11,60	11,28	9,73	8,20	6,71	5,45
Ludność rolnicza, %	65,5	61,0	47,1	38,4	29,8	23,4	17,7	14,1
Ludność chłopska, ^b								
– mln	14,5	17,4	10,3	9,6	7,9	5,6	4,3	4,1
– % ludności ogółem	53,2	54,2	41,2	32,2	24,2	16,0	11,4	10,6
– % ludności wiejskiej	71,6	75,3	68,6	63,2	50,7	37,6	29,2	27,8
Pracujący w rolnictwie	–	–	5 461	5 367	5 210	5 143	4 731	4 282
W tym:								
– rolnictwo chłopskie, mln	–	–	5 041	4 871	4 408	4 003	3 732	3 676
– % zatrudnionych w rolnictwie	–	–	92,3	90,8	84,6	77,8	78,9	85,8
Ludność wiejska wg źródeł utrzymania: %								
– praca zarobkowa	4,4	6,1	24,7	27,9	37,1	40,3	40,9	37,5
– źródła niezarobkowe	–	–	2,0	3,8	3,8	10,7	19,8	35,1
– rolnictwo	95,6^c	93,9^c	73,3	68,3	59,1	49,0	39,3	27,4

^a Praca w rolnictwie jako główne źródło utrzymania;

^b Praca w gospodarstwie indywidualnym jako główne źródło utrzymania (w 1921 r. poza chłopami w rolnictwie było 3,07 mln robotników rolnych i sproletaryzowanego chłopstwa, 100 tys. obszarników oraz 80 tys. pracowników umysłowych na folwarkach, a w 1938 r. było odpowiednio 3,00 mln, 85 tys. i 55 tys.);

^c Łącznie z utrzymującymi się ze źródeł niezarobkowych.

Źródło: Przytoczono za: J.S. Zegar, *Dochody ludności chłopskiej. Monografia. IERiGŻ, Warszawa 2000, s. 34, tab. II. 3 (tamże podano źródła pierwotne).*



Zmiany te – operując wielkościami zagregowanymi – polegały na systematycznym spadku znaczenia gospodarstwa rolnego w zapewnieniu dochodów dla utrzymania ludności wiejskiej na rzecz zwiększania udziału dochodów z pracy zarobkowej poza gospodarstwem rolnym (pracy najemnej) oraz szybkiego – w ostatnim dwudziestolecu – zwiększania dochodów ze źródeł niezarobkowych (głównie ze świadczeń społecznych). To ostatnie zjawisko ogniskuje w sobie zmiany w polityce społecznej państwa, polegające na rozwijaniu systemu ubezpieczeń emerytalno-rentowych, oraz stopniowe zmiany demograficzne, polegające na starzeniu się społeczności wiejskiej (podobnie jak i całego społeczeństwa).

III. Zmiany dochodów w rolnictwie chłopskim w okresie transformacji

Okres transformacji wprowadził istotne korekty do przedstawionych prawidłowości, w szczególności przyspieszył zmiany w strukturze społeczno-ekonomicznej, tj. w strukturze ludności według źródeł utrzymania. Zmiany w sferze dochodów prześledzimy, korzystając z trzech wymienionych w wprowadzeniu baz danych, a mianowicie:

- rachunków narodowych GUS,
- gospodarstw domowych badanych przez GUS oraz
- gospodarstw rachunkowości rolnej.

W tabeli 2 zawarto dane o dochodach do dyspozycji brutto w podsektorze gospodarstw indywidualnych w rolnictwie, które w przybliżeniu wyrażają dochód rolniczy tego podsektora, tj. wszystkich gospodarstw indywidualnych. Dane te obejmują okres od 1992 r., ponieważ dopiero od tego roku są one dostępne – dla lat wcześniejszych GUS nie dokonał stosownych obliczeń. Ta uwaga jest bardzo ważna, ponieważ w 1992 r. analizowana kategoria dochodu była znacznie niższa aniżeli w drugiej połowie lat 80-ych, a zatem wskaźniki dynamiki odnoszą się do podstawy charakteryzującej dochody z pracy w rolnictwie już po tzw. terapii szokowej, która spowodowała ogromny ich spadek (można szacować, iż wyniósł on około 60%). Można zatem skonstatować, iż wskaźniki dochodu w tabeli 2 przedstawiają obraz zmian w okresie odbudowy dochodów (lata 1992-1995) oraz w latach 1996-2000, w których dochody te szybko spadały. Przytoczone dane nie mogą napawać optymizmem, jako że w 2000 r. realne dochody do dyspozycji brutto w podsektorze

gospodarstw indywidualnych stanowiły zaledwie 3/5 analogicznych dochodów w 1992 r., które – przypomniemy – znacząco spadły w porównaniu z okresem sprzed transformacji ustrojowej.

Tabela 2
Dochód do dyspozycji brutto i zmiany tego dochodu
w podsektorze gospodarstw indywidualnych w rolnictwie
w latach 1992-2000

Lata	Dochód do dyspozycji brutto, mln zł	Dynamika dochodu do dyspozycji brutto			
		Rok poprzedni = 100		1992 r. = 100	
		nominalna	realna ^a	nominalna	realna ^a
1992	4 573	–	–	100	100
1993	6 831	149,4	111,6	149,4	111,6
1994	8 505	124,5	95,6	186,0	106,7
1995	12 084	142,1	112,2	264,2	119,7
1996	13 252	109,7	90,9	289,8	108,8
1997	13 841	104,4	91,6	302,7	99,7
1998	13 936	100,7	91,0	304,7	90,6
1999	11 286	81,0	75,8	246,8	68,7
2000	10 933	96,9	87,4	239,1	60,0

^a Zdeflowowano wskaźnikiem cen towarów i usług nabywanych przez gospodarstwa indywidualne w rolnictwie na cele konsumpcji.

Źródło: *Rachunki narodowe według sektorów i podsektorów instytucjonalnych 1995-1998*. GUS, Warszawa 2000; *Rocznik Statystyczny 2001*. GUS, Warszawa 2001, s. 560, tab. 19(561) oraz s. 562, tab. 20(562); (wskaźniki dynamiki – obliczenia własne).

Rozbieżność w dynamice realnych dochodów do dyspozycji brutto całego sektora gospodarstw domowych oraz podsektora gospodarstw domowych rolników indywidualnych w układzie czasu obejmującym cały okres transformacji przedstawia **Wykres 3**, ilustrujący zarówno skutki dochodowe terapii szokowej początku transformacji, jak i kontynuację tej terapii w drugiej połowie lat 90-tych.

Budżety gospodarstw domowych GUS pozwalają na ustalenie dochodów osobistych (w terminologii GUS – dochodów rozporządzalnych) oraz wydatków na konsumpcję w grupach społeczno-ekonomicznych tych gospodarstw. W tym miejscu interesuje nas nie tyle absolutny poziom dochodów osobistych

chłopskich gospodarstw domowych, co relacja tych dochodów do analogicznych dochodów innych grup społecznych. Dane dotyczące relacji dochodów oraz relacji wydatków na cele konsumpcji zamieszczamy w tabeli 3.

Tabela 3
Wybrane relacje dochodów grup społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych w latach 1989-2000 (w %)

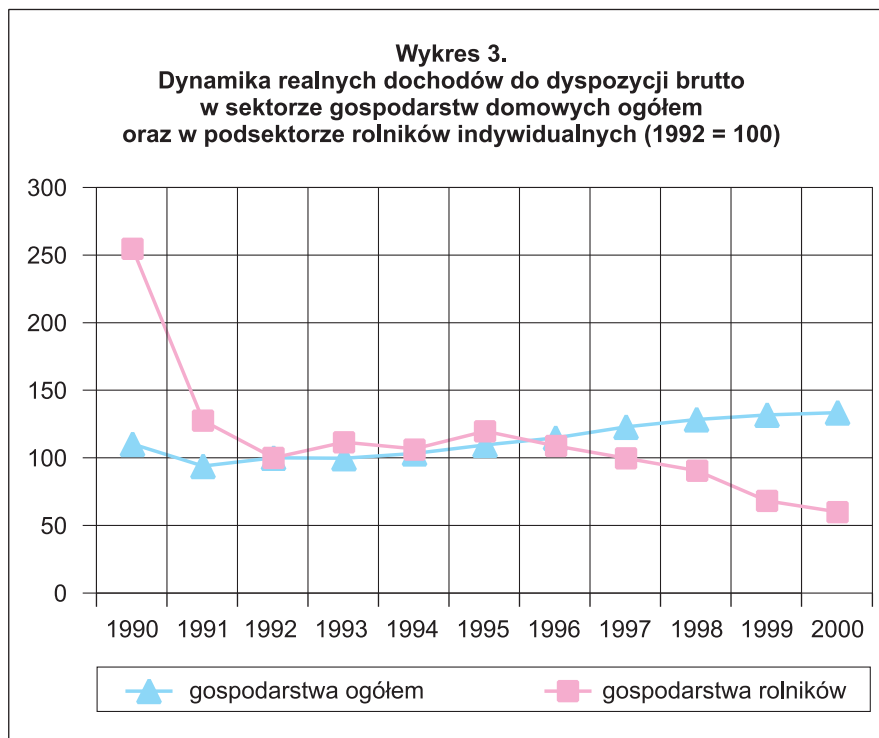
Rok	Wskaźnik parytetu	DR gosp. prac. = 100			WK gosp. prac. = 100		
		A	B	C	A	B	C
1989	104,0	115,9	107,3	–	112,1	92,7	–
1990	69,0	102,6	105,9	114,3	118,1	93,0	88,2
1991	63,0	84,2	95,0	75,0	93,7	81,6	80,0
1992	78,2	87,0	93,9	70,8	83,9	80,8	84,4
1993	87,8	96,1	80,1	90,6	89,9	83,0	82,9
1994	81,8	87,4	82,9	87,4	85,5	84,6	89,2
1995	86,6	93,7	86,6	99,5	85,2	81,0	94,3
1996	86,8	86,8	81,3	98,2	83,1	78,8	90,6
1997	86,5	90,3	81,8	82,1	79,7	81,0	90,0
1998	82,0	74,5	76,8	80,1	70,8	73,3	81,0
1999	72,0	69,4	74,0	71,1	68,7	71,4	79,9
2000	73,4	69,4	73,6	–	70,0	74,3	–

Oznaczenia:

DR – dochód rozporządzalny w badaniach budżetów gospodarstw domowych GUS – przeciętnie miesięcznie na jedną osobę w gospodarstwie domowym w zł; w gospodarstwach rachunkowości rolnej dochód osobisty;

WK – wydatki na konsumpcję – przeciętnie miesięcznie na 1 osobę w gospodarstwie domowym w zł; do 1992 r. wydatki gospodarstw domowych, a od 1993 r. wydatki na towary i usługi konsumpcyjne (w gospodarstwach rachunkowiczów – fundusz spożycia); A – gospodarstwa domowe rolników badane przez GUS; B – gospodarstwa domowe pracowników użytkujących gospodarstwo rolne badane przez GUS; C – gospodarstwa prowadzące rachunkowość rolną nieprzerwanie w latach 1990-1999.

Źródło: *Opracowanie własne na podstawie danych GUS i rachunkowości rolnej; wskaźnik parytetu według: Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 2000 roku. Praca zbior. pod kier. A. Wosia. IERiGŻ, Warszawa 2001.*



Prezentowane relacje dotyczą wyróżnionych przez GUS dwóch grup gospodarstw chłopskich, a mianowicie gospodarstw rolników i gospodarstw tzw. chłopów-robotników oraz – jako punkt odniesienia – gospodarstw pracowników. Przypomnimy, iż gospodarstwa domowe rolników to takie, w których przeważające źródło utrzymania stanowi dochód rolniczy, natomiast gospodarstwa chłopów-robotników (w terminologii GUS gospodarstwa pracowników użytkujących gospodarstwo rolne) to takie gospodarstwa, w których przeważające źródło utrzymania stanowi łączny dochód z pracy najemnej i użytkowanego gospodarstwa rolnego; w gospodarstwach pracowników takie źródło stanowi dochód z pracy najemnej.

Zamieściliśmy także dla ewentualnego porównania relacje gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną. Dane tabeli 3 nie pozostawiają najmniejszej wątpliwości co do powiększania się rozpiętości pomiędzy dochodami gospodarstw domowych związanych z rolnictwem chłopskim a dochodami gospodarstw pracowników najemnych. W ostatnich latach rozpiętość ta wzrosła do około 30 pkt. proc., tzn., że dochody osobiste gospodarstw chłopskich stanowią około 70% analogicznych dochodów gospodarstw pracowni-czych. W ślad za dochodami podąża oczywiście konsumpcja, w odniesieniu do której pozycja gospodarstw chłopskich jest nieznacznie lepsza.

Zmiany dochodów gospodarstw chłopskich ustalone w oparciu o dane GUS potwierdzają dane 325 gospodarstw prowadzących rachunkowość w latach 1990-1999 (tabela 4).

Tabela 4
Indeksy podstawowych wskaźników dochodowych w gospodarstwach rachunkowości rolnej w latach 1990-1999; rok poprzedni =100,0 (zmiany realne ^a)

Rok	Dochód rolniczy brutto	Dochód rolniczy	Dochód spoza gospod.	Praca zarobkowa	Emeryt. i renty	Dochód osobisty brutto	Dochód osobisty
1990	–	–	–	–	–	–	–
1991	62,1	49,4	110,3	99,4	121,0	73,2	63,6
1992	107,0	98,7	98,1	100,6	108,8	104,0	97,9
1993	107,9	123,2	105,2	99,7	113,1	107,1	116,6
1994	91,9	86,5	114,7	105,1	135,6	99,4	95,7
1995	123,7	127,5	100,0	108,1	102,1	115,3	115,4
1996	106,4	106,2	109,4	110,0	108,9	107,2	107,1
1997	80,5	72,5	113,9	116,3	113,7	91,7	88,6
1998	95,2	90,8	103,3	107,0	98,9	98,4	96,3
1999	78,8	68,9	103,4	102,2	108,0	89,2	87,0
1999/90	52,4	33,2	181,2	144,3	263,4	80,5	66,5

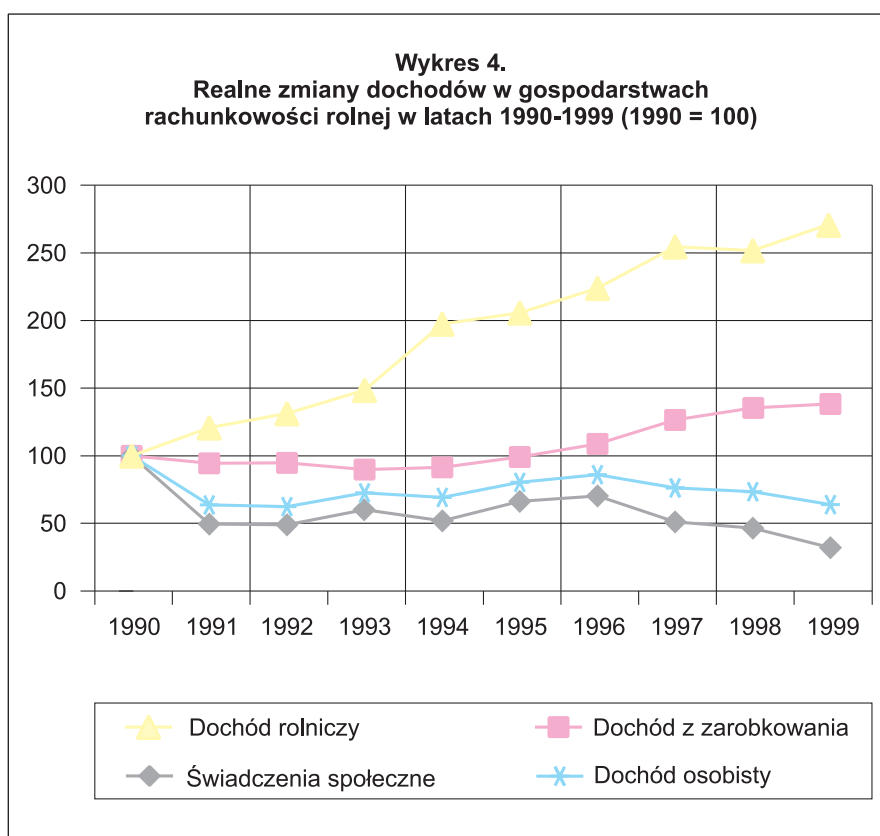
^a Dochód rolniczy brutto i dochód osobisty brutto deflowano wskaźnikiem cen ogółu towarów i usług zakupywanych przez gospodarstwa indywidualne w rolnictwie, a pozostałe wskaźnikiem towarów i usług zakupywanych przez te gospodarstwa na cele konsumpcyjne (według danych tab.).

Źródło: *Opracowanie własne.*

W odniesieniu do dochodu rolniczego i dochodu osobistego zamieszczono dane również o dochodzie brutto, obejmującym umownie naliczaną amortyzację, a to z tego względu, iż rolnik w istocie nie tworzy funduszu amortyzacji na rzecz odtworzenia środków trwałych oraz ze względu na umowność tej kategorii. Wielkość amortyzacji może mieć znaczenie przy analizie relacji konsumpcji i dochodu osobistego.

Porównując podstawowe kategorie dochodów w latach 1990 i 1999 (zob. ostatni wiersz tabeli 4), uzyskujemy obraz głębokiego spadku dochodu rolniczego, który nie został całkowicie skompensowany przez znaczący wzrost dochodu z innych źródeł, zwłaszcza z tytułu świadczeń społecznych oraz pracy najmniej poza gospodarstwem rolnym. W tej sytuacji realny dochód osobi-

sty w przeciętnym badanym gospodarstwie obniżył się o 33,5%. Dochód rolniczy obniżył się aż o 63% (bez amortyzacji o 48%), natomiast dochód ze świadczeń społecznych realnie zwiększył się aż o 163%, a dochód z zarobkowania o 44%. Trendy w zakresie realnych zmian dochodów z różnych źródeł zilustrowano na **Wykresie 4**.



Różnokierunkowe zmiany dochodów z podstawowych źródeł spowodowały ogromne przyspieszenie tendencji w zakresie zmian struktury dochodów rodzin rolniczych według źródeł. Zmiany te w znacznej mierze stanowią wynik arytmetyczny głębokiego spadku dochodów z działalności rolniczej. W ciągu zaledwie 9 lat udział dochodu rolniczego w strukturze dochodu osobistego badanych gospodarstw chłopskich obniżył się aż o połowę (tabela 5). Można sądzić, iż w całej zbiorowości gospodarstw chłopskich zmiany w strukturze dochodów osobistych były zbliżone, jeśli przyjmiemy, iż wyższa sprawność rolniczego gospodarowania w badanych gospodarstwach rachunkowości rolnej jest równoważona przez większe znaczenie dochodów spoza go-

spodarstwa w tej pierwszej zbiorowości gospodarstw. Niemniej jednak uogólnianie struktury dochodów badanej zbiorowości gospodarstw na całą populację jest wielce ryzykowne i wymagałoby osobnego traktatu.

Tabela 5
Struktura dochodów osobistych badanych gospodarstw chłopskich
według źródeł pochodzenia
w 1990 i 1999 r. (%)

Wyszczególnienie	1990	1999	różnica ^a
Dochód rolniczy	76,8	38,6	-38,2
Dochód z zarobkowania ^b	11,2	24,0	+ 12,8
Emerytury i renty	5,6	23,6	+18,0
Pozostałe	6,4	13,8	+ 7,4

^a Pkt proc.

^b Poza gospodarstwem rolnym.

Źródło: *Opracowanie własne.*

Nie można uznać natomiast za ryzykowną konstatację, iż spadek dochodów z pracy w rolnictwie stanowi zjawisko przejściowe, a zatem, iż te głębokie zmiany struktury dochodów mają też przejściowy charakter. Przeciwnie, ma mocne podstawy konstatacja, że ukształtowana struktura dochodów odpowiada warunkom nowej równowagi, jaka ukształtowała się w rolnictwie. Odpowiada ona zatem przesuniętej głęboko w dół linii trendu w zakresie udziału dochodów rolniczych w dochodach osobistych chłopskich gospodarstw domowych. A jeśli tak, to w nadchodzących latach dalsze zmiany w strukturze dochodu osobistego według źródeł będą zachodzić znacznie wolniej, aczkolwiek w tym samym kierunku, zakładając taką samą treść dochodu rolniczego.

Załamaniem się dochodów rolniczych spowodowało dramatyczne wręcz obniżenie opłaty pracy w działalności rolniczej – i to pomimo znacznego zmniejszenia nakładów pracy. Zmiany w poziomie i relacjach opłaty pracy rolników i pracowników najemnych prześledzimy na podstawie danych gospodarstw domowych badanych przez GUS. Okazuje się, że już w 1990 r. opłata pracy rolniczej pracujących w gospodarstwach rolników³ była niższa o kilkanaście

³ Przypomnijmy, iż w badaniach GUS do gospodarstw rolników zalicza się te gospodarstwa domowe z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa domowego, w których co najmniej 50% dochodu osobistego gospodarstwa domowego pochodzi z pracy we własnym gospodarstwie rolnym.

procent (16%) niż pracowników najemnych, natomiast w 1999 r. różnica w tym zakresie zwiększyła się do 40%, po czym w 2000 r. nieco się poprawiła. W ocenie tych rozpiętości ważna jest nie tylko skala rozpiętości oraz tendencja do jej powiększania, lecz także fakt, iż rolnik angażuje w działalność rolniczą pokaźny kapitał, natomiast pracownik najemny tylko własną pracę. W przypadku rolników zaangażowany kapitał nie ma swojej odrębnej opłaty (oprocentowania, renty), lecz stanowi to element dochodu rolniczego.

Tabela 6
Oplata pracy (miesięcznie na 1 pracującego w zł) oraz relacje opłaty pracy w gospodarstwach domowych pracowników, rolników oraz pracowników użytkujących gospodarstwo rolne w latach 1990-2000

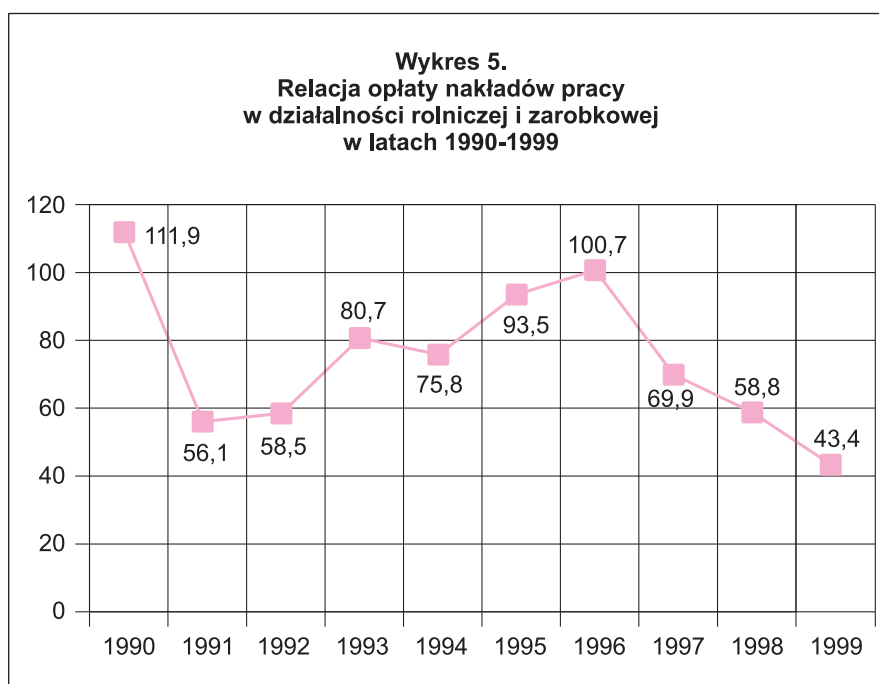
Lata	Gospod. pracowników	Gospod. rolników	Pracownicy z użytk. gosp. rolnego		Gosp. pracowników = 100		
			praca rolnicza	praca najemna	Gosp. rolnicze	Gosp. pracowników z użytkownikiem gosp. rolnego	
						praca rolnicza	praca najemna
1990	104,7	87,6	72,1	65,5	83,6	68,9	62,6
1991	184,3	119,9	96,8	108,0	65,1	52,5	58,6
1992	277,5	176,7	135,1	155,3	63,7	48,7	56,0
1993	314,5	250,9	149,5	175,6	79,8	47,5	55,8
1994	424,5	329,2	198,5	243,8	77,6	56,8	57,4
1995	544,5	477,0	314,8	313,9	87,6	57,8	57,7
1996	719,4	565,8	337,0	489,0	78,7	46,8	68,0
1997	832,1	637,2	358,3	519,5	76,6	43,1	62,4
1998	981,3	677,4	415,8	594,1	69,0	42,4	60,5
1999	1 080,7	646,3	491,4	863,9	59,8	45,5	79,9
2000	1 234,2	781,4	480,5	969,4	63,4	39,0	78,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych budżetów gospodarstw domowych GUS zamieszczonych w rocznikach statystycznych za kolejne lata.

Na wyraźne pogorszenie się opłaty pracy w rolnictwie wskazują także różnice w kształtowaniu się opłaty pracy rolniczej i najemnej w gospodarstwach pracowników z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Gospodarstwa te orientują się coraz bardziej na pracę najemną, zmniejszając dystans w zakresie opłaty pracy najemnej do analogicznej opłaty w gospodarstwach

pracowników. Dzieje się to dzięki coraz lepszemu przygotowaniu zawodowemu osób podejmujących pracę najemną z gospodarstw z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego. Inaczej mówiąc ta grupa gospodarstw, która posiada wprawdzie gospodarstwo rolne, lecz nie wiąże z nim swojej przyszłości, coraz mniej odbiega pod względem wykształcenia i struktury rodziny od gospodarstw pracowniczych. Wyraźnie niższa opłata pracy zaangażowanej w działalności rolniczej w tej grupie gospodarstw zdaje się przemawiać na rzecz coraz mniejszej wagi przywiązywanej do tej działalności. W tych gospodarstwach bowiem jeszcze w 1990 r. opłata pracy zaangażowanej w działalności rolniczej była nieco większa niż pracy najemnej, natomiast w 2000 r. była wyraźnie niższa. Do analogicznej konstatacji prowadzą dane uzyskane z badanych gospodarstw rachunkowości rolnej (Wykres 5).

Zarówno badania GUS jak i gospodarstwa rachunkowości rolnej wskazują na związek relacji opłaty pracy rolniczej i najemnej z koniunkturą dla rolnictwa wyrażoną przez dochód rolniczy.



Przedstawiony układ w zakresie dochodów zaostrzył kwestię dochodową rolnictwa chłopskiego, która obecnie polega nie tylko na rażąco niższym poziomie dochodów rolniczych (opłacie pracy) i dochodów osobistych, lecz przede wszystkim na trudności zmiany tego układu. Pojawia się oczywiście

pytanie o przyczyny takiego stanu rzeczy. Ponieważ jest to kluczowe pytanie, poświęcimy nieco więcej uwagi zagadnieniom, które mogą mieć znaczenie dla odpowiedzi na nie.

V. Uniwersalne przyczyny kwestii dochodowej w rolnictwie chłopskim

Kwestia dochodów rolnictwa chłopskiego stanowi najważniejszy element tzw. kwestii chłopskiej, która w Polsce pojawiła się już pod koniec średnio-wieczna, zaś nasiliła na progu kapitalizmu. Zajmowało się nią żywo wielu myślicieli, by wymienić chociażby H. Kołłątaja, K. Kautsky'ego, W. Grabskiego, L. Krzywickiego oraz tzw. agrarystów. Nie ma jednak powszechnie akceptowanej definicji kwestii chłopskiej. Najpełniej istotę tej kwestii przedstawił D. Gałaj, który sprowadził ją do sytuacji, „w której rodziny chłopskie pracują i bytują w sposób specyficzny i trudniejszy niż rodziny pracowników w innych działach gospodarki narodowej, a owa specyfika wynikająca z przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych warunków drobnego gospodarstwa rolnego izoluje rodziny chłopskie od procesów ogólnowiejskich i ogólnonarodowych, czyni z chłopów kategorię zawodową i klasową egzystującą w swej masie na niższym poziomie gospodarczym i kulturalnym aniżeli wszelkie inne grupy społeczeństwa danego okresu”.⁴ W okresie Polski Ludowej kwestia chłopska była rozumiana w trojaki sposób, a mianowicie doktrynalno-ustrojowy, ekonomiczny i socjologiczny.⁵ W tym pierwszym rozumieniu rolnictwo chłopskie było nie do pogodzenia z socjalizmem, ponieważ jakoby stanowiło główną barierę budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego, a małe gospodarstwa chłopskie nie mogą zapewnić ludności rolniczej godziwych warunków bytu. W tym drugim rozumieniu uważano, iż gospodarka chłopska jest do pogodzenia z socjalizmem, lecz polityka preferująca rolnictwo uspołecznione i zaniedbująca rolnictwo indywidualne jest przyczyną dysparytetu. W tym trzecim rozumieniu kwestia chłopska wiąże się z uniwersalnymi prawidłowościami rozwoju gospodarki chłopskiej (utrzymywanie dysparytetu warunków bytu, słaba prężność klasy chłopskiej, jednokierunkowa migracja z rolnictwa do innych zawodów).

⁴ *Młode pokolenie wsi polskiej. Pamiętniki*, t. V. *Gospodarstwo i rodzina*. LSW. Warszawa 1968, s. 45.

⁵ J. Łopato: *Sposoby rozumienia współczesnej kwestii chłopskiej*. *Wiś Współczesna* 1988 nr 7.

Współcześnie straciły na znaczeniu względy doktrynalne (ustrojowe), osłabieniu uległy względy różnic w rozwoju kulturalnym i uciążliwości pracy, pozostał natomiast problem ekonomiczny – niższych dochodów – zawierający się w uniwersalnej prawidłowości, polegającej na niewydolności dochodowej rolnictwa, a także nabrał na znaczeniu „*problem miejsca i perspektyw klasy chłopskiej w gospodarce i społeczeństwie*”⁶. Ważny problem stanowi także deprywacja ludności chłopskiej, wynikająca nie tylko z przyczyn ekonomicznych, lecz także z nieuchronnego kurczenia i przekształcania się tej grupy społecznej, poczucia niższego statusu społecznego i kulturowego, a także pogardliwego stosunku do chłopów ze strony części mieszkańców miast i tzw. inteligencji. Ten ostatni czynnik może dziwić w sytuacji chłopskiego rodowodu większości polityków, dziennikarzy, naukowców i ogółu mieszkańców miast. Wypada ten fakt ze smutkiem skonstatować, gdyż stanowi on przejaw polskiej zaściankowości, głupiej szlachetczyzny, nieuprawnionej pańskości, czy wręcz braku kultury. Te zagadnienia pozostają jednak poza przedmiotem naszych rozważań, który ogranicza się do problemu dochodów.

Trwale niższe dochody rolników w stosunku do innych grup społecznych, zwłaszcza gdy ograniczyć się do opłaty pracy, mają miejsce omalże we wszystkich krajach rozwiniętych i stanowią o kwestii dochodowej rolnictwa chłopskiego. Według paradygmatu ekonomii klasycznej, jednostki ekonomiczne dokonują takiej alokacji swoich zasobów produkcyjnych, aby nastąpiło zrównanie opłaty pracy i innych czynników produkcji (korzyści) w różnych ich zastosowaniach. Taka alokacja w przypadku gospodarstw chłopskich jednak nie ma miejsca, bądź jest niedostateczna. Uważa się zatem, iż rolnictwo nie dostosowując się do zmian warunków działania (otoczenia), wywołuje kwestię rolną.⁷ Nie ma jednak satysfakcjonującej i wyczerpującej odpowiedzi na pytanie, dlaczego tak się dzieje, dlaczego gospodarstwa rolne nie dostosowują się do otoczenia w taki sposób, który by zapewnił różną opłatę czynników produkcji? Nie ma zresztą niezbędnej jasności co do rozumienia samego dostosowania. Zdolności adaptacyjne gospodarki chłopskiej są ogromne i – jak dotychczas – każdej formacji społecznej odpowiadała właściwa jej forma gospodarki chłopskiej.⁸

Dla objaśnienia nie nadążania dochodów rolników za dochodami innych grup społecznych, zwłaszcza w zakresie opłaty pracy, wprowadzimy pojęcie kleszczy dochodów *per analogiam* nożyc cen. Jedno ramię tych kleszczy (ramię oporowe) tworzy przede wszystkim wyłączenie gospodarstwa chłop-

⁶ J. Wilkin, *Współczesna kwestia agrarna*. PWN, Warszawa, 1986, s. 11.

⁷ Kwestia ta – jak pisze J. Wilkin – powstaje w wyniku „*niedostosowania rolnictwa, pod względem jego struktury i mechanizmu funkcjonowania, do istniejącej na zewnątrz niego sytuacji*” (J. Wilkin, *op. cit.*, s. 14).

⁸ B. Strużek: *Gospodarka chłopska – adaptacja i rozwój*. *Wiś Współczesna* 1982 nr 10.

skiego z normalnego (rynkowego) obiegu poprzez występowanie barier dla przepływu zasobów produkcyjnych, a drugie (ramię zaciskowe, mobilne) tworzy deprecjonujące rolnictwo działanie mechanizmu rynkowego.

Na przepływ zasobów produkcyjnych gospodarstw rolnych nałożone są przeszkody, z których najważniejsze można sprowadzić do małej mobilności czynników produkcji, wielowymiarowy cel gospodarstwa chłopskiego oraz pewne ograniczenia przyrodniczo-biologiczne. O małej mobilności czynników produkcji rolniczej – *de facto* o braku rozwiniętego rynku w zakresie tych czynników przesądzają takie zjawiska, jak bariera zatrudnienia siły roboczej z gospodarstw rolnych, nieprzemieszczalność ziemi, która powoduje konieczność dostosowywania pozostałych czynników produkcji do tego czynnika, długi okres amortyzacji trwałych środków produkcji, lokalizacja budynków mieszkalnych na terenie gospodarstwa rolnego, odległość alternatywnych miejsc pracy, wysokie koszty zmiany miejsca zamieszkania, ograniczenia przyrodnicze.

Jedną z cech specyficznych gospodarstwa chłopskiego stanowi to, iż nie ogranicza się ono do jednego li tylko ekonomicznego celu (dochodu – korzyści ekonomicznej), lecz posiada także inne cele (np. cele egzystencjalne rodziny chłopskiej). Zatem gospodarstwo chłopskie nie kieruje się wyłącznie modelem jednoczynnikowej funkcji produkcji, lecz modelem funkcji wieloczynnikowej i dopiero w świetle takiego modelu można oceniać racjonalność zachowania się takiego gospodarstwa

Specyfiką rolnictwa jest również silna zależność procesu gospodarowania od warunków i zjawisk przyrodniczych, co powoduje zjawisko określane z angielska jako *time-lag* i silne uzależnienie bieżącego gospodarowania od sytuacji wytworzonej w przeszłości.

Wszystkie te czynniki sprawiają, iż decyzja o wyborze profesji rolniczej, a także jej lokalizacji zapada zazwyczaj raz w życiu, istotnie determinując obszar wyboru dla potomstwa. Zmiana statusu nie jest zatem łatwa i stąd także z konieczności godzenie się na niższą opłatę pracy (czynników produkcji) i niższy status materialny.

Mechanizmy rynkowe deprecjonują rolnictwo poprzez transfer wartości tworzonej w nim głównie za pośrednictwem cen ustalanych na rynku, wyrażających preferencje nabywców w relacji do dostawców (relacja popyt – podaż).⁹ Mechanizm ten ustala zatem cenę dla konkretnych warunków podaży i popytu, które mogą nie odzwierciedlać faktycznie wytworzonej wartości dodanej, ale przesądzają o wartości zrealizowanej, czyli dochodzie. Za pośrednictwem tego mechanizmu dokonują się ogromne transfery wartości

⁹ Zob. A. Woś: *Tworzenie i podział dochodów rolniczych. Dochody transferowe*. IERiGŻ, Warszawa 2000 oraz Tegoż: *Konkurencyjność wewnętrzna rolnictwa*. IERiGŻ, Warszawa 2001.

wytworzonej, a zatem i dochodu. Okazuje się, iż pewne dziedziny tworzenia dochodu są nagradzane przez mechanizm rynku, inne zaś są deprecjonowane. Rolnictwo należy do tych drugich. Przyczyn tego stanu rzeczy upatruje się przede wszystkim w niskiej elastyczności popytu na produkty żywnościowe (prawo Engla), silnych mechanizmach stymulujących podaż przez rozproszonych (i słabo zorganizowanych producentach rolnych), co może wywoływać nawet tzw. efekt Kinga, przejmowaniu efektów postępu technicznego w rolnictwie przez silniejszych partnerów z otoczenia rolnictwa i konsumentów. Do tych przyczyn trzeba dodać małą elastyczność produkcji, tj. trudność przestawiania produkcji, wynikającą z potrzeby kierowania się oczekiwanymi cenami, a nie tylko cenami *ex post*, oraz ograniczenia w zmianach struktury produkcji z roku na rok (płodozmian w produkcji roślinnej, rotacja stada w produkcji zwierzęcej), a także odstępu czasowego pomiędzy podjęciem decyzji a efektami, który może wynieść kilka lat (np. w przypadku sadownictwa, chowu bydła mlecznego). Również – wobec mało zmiennego popytu – zwiększenie korzyści z tytułu zwiększenia produkcji przez jednych producentów oznacza omalże automatycznie niekorzyści dla innych rolników.

W ostatnich latach w związku z zainteresowaniem środowiskiem przyrodniczym oraz społeczno-kulturowym coraz częściej zwraca się uwagę na znaczenie rolnictwa chłopskiego w tym zakresie – na wytwarzanie przez rolnictwo (rolników) dóbr publicznych o znacznej wartości, które nie są *ex definitione* przedmiotem transakcji rynkowych, a zatem i wyceny (wartościowania) przez rynek. Ta ułomność rynku jest od pewnego czasu podnoszona przez nurt ekonomii alternatywnej (niekonwencjonalnej), w tym ekonomię środowiska przyrodniczego (ekonomię ekologiczną). W tym, jak sądzimy, tkwi istotna przyczyna relatywnie niskiej, deprecjonującej rolnictwo wyceny produktów rolniczych przez rynek. Rynek wycenia bowiem tylko produkty mające znaczenie dla indywidualnej, prywatnej użyteczności, natomiast nie wycenia dóbr publicznych, które są sprzężone z działalnością gospodarstwa rolnego.

Zasygnalizowany wyżej sposób wyceny wartości nakładów pracy poprzez rynek prowadzi do zróżnicowanej transformacji (konwersji) nakładów pracy w dochód. W takiej sytuacji, zgodnie z paradygmatem ekonomii klasycznej, powinien następować przepływ nakładów pracy z zastosowań o niższej wydajności do zastosowań o wyższej wydajności, aż do zrównania się krańcowych wydajności (dochodowości). Tak się jednak nie dzieje z powodu pierwszego ramienia kleszczy dochodów, o czym świadczą zresztą utrzymujące się w długich okresach różnice w wydajności i dochodach pomiędzy rolnictwem a innymi sektorami gospodarki. Rzeczywistość daleko odbiega od modelu klasycznego.

Z przyczyn ekonomicznych oraz z solidaryzmu społecznego i zasady sprawiedliwości społecznej zachodzi potrzeba wprzęgnięcia państwa zarówno

w eliminowanie „niesprawiedliwego” wartościowania poszczególnych dziedzin wytwórczości (eliminowanie niesprawności rynku), jak i dokonywanie transferów kompensacyjnych. Mechanizm rynku może deprecjonować rolnictwo (czy inną gałąź wytwórczości) w sposób nadmierny, tzn. nie pozostawiać dochodu ani na rozwój, ani na satysfakcjonujący (tj. porównywalny z innymi grupami (społeczno-zawodowymi) poziom życia. Jeśli ma to miejsce, to w pewnych uwarunkowaniach tworzy to przesłanki do zaburzeń w sferze gospodarczej i społecznej. Uwarunkowania te polegają przede wszystkim na braku możliwości alternatywnego zastosowania czynników produkcji. W sytuacji takiej skali deprecjacji pożądane są zatem retransfery dokonywane przez państwo.

OD REDAKCJI

W II części publikacji, którą zamieścimy w nr 14., Autor analizuje przyczyny kwestii dochodów chłopskich, przesłanki i uwarunkowania polityki dochodowej, zróżnicowanie dochodów chłopskich oraz sposoby rozwiązywania omawianej kwestii dochodów.

Józef Stanisław Zegar pracuje w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie.

Problematyka badań demograficznych ludności rolniczej po wynikach powszechnego spisu rolnego 1996 r.

I. Wprowadzenie

Dorobek naukowo-badawczy w zakresie demografii ludności rolniczej w Polsce jest bardzo skromny zarówno w porównaniu do badań innych grup ludności, jak też w stosunku do rosnącego na ten temat zapotrzebowania. Badanie tego tematu jest niewątpliwie utrudnione, gdyż w kolejnych spisach definicje dotyczące ludności rolniczej były zmieniane lub w ogóle ich brakowało i zbiorowość pochodząca z tych spisów jest nieporównywalna. Wiedzę o strukturze społeczno-demograficznej ludności w rolnictwie wzbogaciły wyniki Powszechnego Spisu Rolnego z 1996 r. Ujawniły one pewne niekonsekwencje występujące przy poprzednich spisach ludności w rolnictwie oraz podważyły prawidłowość prezentowania tych wskaźników w niektórych publikacjach i rocznikach statystycznych. Przykłady takich niekonsekwencji mogą być następujące:

1. Liczebność tzw. ludności związanej z rolnictwem.

Wyniosła ona wg NSP 96 11,6 mln osób, a nie jak wykazano w rocznikach statystycznych 8,2 mln. Różnicę stanowią użytkownicy działek rolnych (od 0,1 do 1,0 ha) i właściciele zwierząt gospodarskich, dla których ta działalność niejednokrotnie stanowi główne źródło utrzymania.

2. Liczebność tzw. ludności rolniczej.

Według definicji zawartej w NSP i wyników tego spisu, jest to liczba 2,1 mln osób, natomiast roczniki: Statystyczny i Demograficzny pod wyżej wymienioną nazwą wykazują ponad 8 mln osób.

3. Inna liczebność reprezentatywnej grupy rolników objętych ubezpieczeniem społecznym i zdrowotnym.

Wynosi ona aktualnie:

- 1,4 tys. osób objętych ubezpieczeniem społecznym – tzw. ubezpieczonych,
- 1,9 tys. osób otrzymujących renty i emerytury rolnicze – tzw. świadczeniobiorców,
- 2,4 tys. rolników i domowników objętych ubezpieczeniem zdrowotnym z tytułu pracy w rolnictwie,
- 1,9 tys. świadczeniobiorców objętych ubezpieczeniem zdrowotnym.

Grupy te nie były prezentowane w wynikach spisu, jednak ze względu na to, że są bardzo wiarygodnie udokumentowane, dają pogląd, jak różnią się liczby określające ludność w rolnictwie oraz wskazują, jakie wielkości należy uważać za właściwe.

Zróznicowane ujęcie tej samej grupy ludności występujące w poszczególnych badaniach utrudnia prowadzenie badań w przekroju dynamicznym stanowiącym szczególnie w demografii podstawę prognozowania. Ponadto nasilone w tej grupie zjawiska, takie jak: zmiany w zakresie migracji (głównie wewnętrznej), defeminizacja zróznicowana szczególnie w grupach wiekowych oraz wyjątkowo duża aktywność zawodowa w wieku przed- i poprodukcyjnym, przy jednocześnie rosnącym bezrobociu, tzw. ukrytym (nierejestrowanym), dodatkowo utrudniają możliwości prognozowania tej grupy społeczeństwa. Wydaje się, że takie problemy skutecznie zniechęcają demografów do podjęcia badań prognostycznych dla tej grupy ludności.

Pewne ożywienie w tej dziedzinie wystąpiło bezpośrednio po wynikach NSP 96. W II części Powszechnego Spisu Rolnego 96 ukazały się artykuły: prof. Izasława Frenkla dot. struktury ludności objętej spisem, dr Włodzimierza Dąbkowskiego na temat zasobów ludności rolniczej i źródeł jej utrzymania oraz możliwości produkcyjnych indywidualnych gospodarstw rolnych. Kilka artykułów o podobnej tematyce zamieścili bezpośredni autorzy spisu, a wśród nich dyr. Grażyna Marciniak przedstawiła ludność w grupach społeczno-ekonomicznych związanych z rolnictwem. Po dwóch latach od spisu 96 ukazała się ciekawa praca prof. Izasława Frenkla pt. „*Dynamika oraz struktura społeczno-demograficzna ludności w rolnictwie indywidualnym – dotychczasowe tendencje i perspektywy*”. Mimo że zapotrzebowanie na omawiany temat rośnie, gdyż z jednej strony trzeba zaplanować środki na ubezpieczenia społeczne i zdrowotne, z drugiej zaś negocjacje z Unią Europejską będą wymagały wskazania liczby ludności objętej częścią bezpośrednich dopłat do produkcji rolnej, to wszystko wskazuje, że na nowe opracowania będzie trzeba czekać do następnego spisu. W tej sytuacji decyzję Redakcji i Rady Programowej naszego kwartalnika otwierającą jego łamy

dla ww. tematu należy ocenić jako niezwykle aktualną i uzasadnioną. Niniejszy artykuł stanowi realizację tej decyzji, a jego celem jest zasygnalizowanie i naszkicowanie problemu demograficznych uwarunkowań naszego rolnictwa oraz wywołanie w tej sprawie odpowiedniej dyskusji.

Zakresem opracowania objęto ludność związaną z rolnictwem w możliwie najszerszych przekrojach, tj. takich jak:

- 1) wyodrębni Powszechny Spis Rolny z 1996 roku,
- 2) występują w aktualnych zestawieniach statystycznych i publikacjach GUS,
- 3) zawarte są w sprawozdaniach resortowo-branżowych, takich jak np. z zakresu ubezpieczeń społecznych i zdrowotnych.

Podstawę do rozważań na temat rozwoju ludności rolniczej dają: po pierwsze – tendencje demograficzne, jakie GUS zastosował w stosunku do ludności ogółem i ludności wiejskiej i po drugie – doświadczenia krajów Unii Europejskiej; kraje te po wejściu do Wspólnej Polityki Rolnej osiągnęły znaczące efekty w zakresie restrukturyzacji gospodarstw rolnych. W opracowaniu korzystano przede wszystkim z wyników Powszechnego Spisu Rolnego 1996 r. oraz z aktualnych informacji GUS o rozwoju demograficznym Polski w 2001 roku. Szczególnie dużo informacji zaczerpniętych zostało ze wspomnianego już opracowania prof. dr hab. Izasława Frenkla *„Dynamika oraz struktura społeczno-demograficzna ludności w rolnictwie indywidualnym – dotychczasowe tendencje i perspektywy”*. Na ich podstawie w cz. II opracowania wykazano, że Polska nie przekroczy zapowiadanej liczby 40 mln ludności.

Część III opracowania wskazuje na zachodzące zmiany i utrwalające się tendencje demograficzne w zakresie struktury ludności miast i wsi polskich, zaś w części IV podjęto próbę wskazania, w jakich kierunkach będzie zmieniać się struktura ludności rolniczej. Wiedza o tej grupie ludności zwiększy się po wynikach spisu, który zostanie przeprowadzony w roku bieżącym. Powszechny Spis Rolny 2002 r. umożliwi uzyskanie szczegółowych danych o liczbie gospodarstw rolnych oraz o innych podmiotach zajmujących się produkcją rolną, o powierzchni upraw rolnych i liczbie zwierząt gospodarskich, a także o osobach pracujących w rolnictwie i wyposażeniu rolnictwa w środki produkcji oraz, co bardzo istotne, o sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych. Dokonujące się w ostatnich latach przeobrażenia gospodarze i ustrojowe spowodowały zarówno zmiany stosunków własnościowych w rolnictwie, jak i zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw rolnych. Wyniki PSR 2002 r. będą porównywalne w wynikami Powszechnego Spisu Rolnego z 1996 r., jednak publikacje w tej sprawie ukażą się dopiero w roku następnym. Aby do tego czasu nie bazować na

nieaktualnych prognozach, w artykule niniejszym zasygnalizowano aktualne tendencje, które będą warunkowały rozwój demograficzny ludności rolniczej.

II. Spadek, a nie przyrost ludności

1. Dekada lat 1989-1999 w zakresie rozwoju ludności Polski charakteryzowała się:

- zmniejszeniem odsetka kobiet wychodzących za mąż – z 95% do 80%,
- zwiększeniem wieku zamążpójścia kobiet – z 22 do 24 lat,
- przesunięciem najwyższej płodności kobiet – z wieku 20-24 lata do 25-29 lat,
- zmniejszeniem współczynnika dzietności – z 2,0 do 1,4.

Powyższe tendencje wpłynęły bezpośrednio na zmniejszenie liczby urodzeń, zaś w ostatnich latach zdecydowały o spadku przyrostu naturalnego.

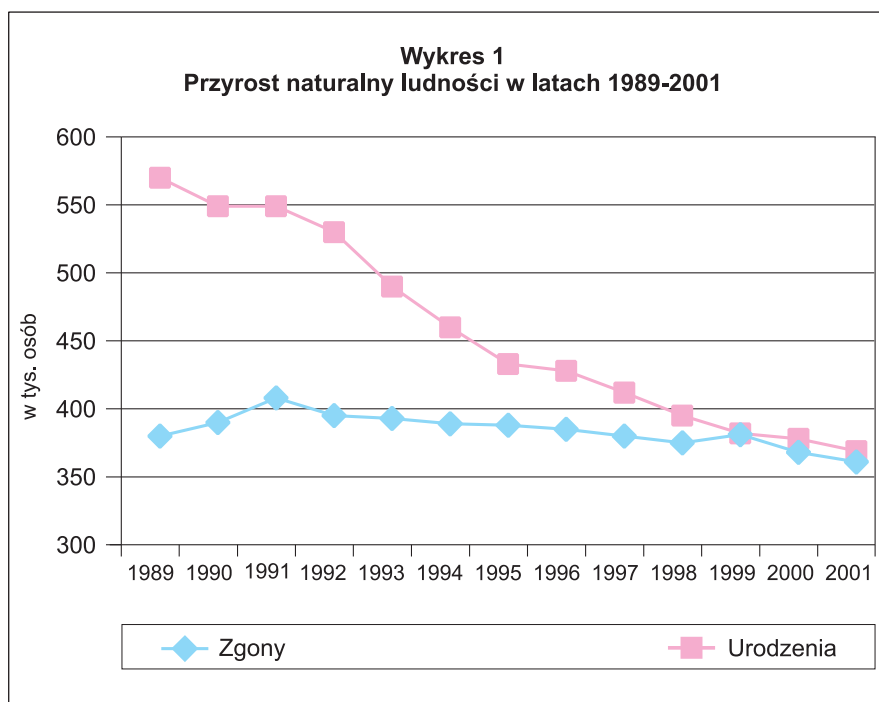
Urodzenia

Liczba urodzeń w Polsce maleje nieprzerwanie począwszy od 1984 roku. Od 1993 r. kształtuje się poniżej 500 tys., a od 1998 r. – poniżej 400 tys. W roku 2001 urodziło się 369 tys. dzieci, tj. o 9 tys. mniej niż w 2000 r. oraz 1/3 mniej niż w 1990 r. (dla porównania – w 1983 r., który był szczytowym rokiem ostatniego wyżu demograficznego, urodziło się ponad 723 tys. dzieci). Współczynnik urodzeń obniżył się do poziomu ok. 9,6 ‰ i jest o 4,7 punktu niższy niż w 1990 r. Zmniejszenie się liczby urodzeń dotyczy zarówno rodzin zamieszkałych w miastach, jak i rodzin wiejskich.

Umieralność

Liczba zgonów w Polsce obniża się systematycznie, zwłaszcza poczynając od roku 1991. W roku 2001 wyniosła 361 tys. osób i była o 7 tys. zgonów mniejsza niż w roku 2000 i o 45 tys. mniejsza niż w roku 1991 r. W okresie ostatnich 12 lat zmniejszyła się umieralność: niemowląt o połowę, dzieci i młodzieży o 1/3, osób w wieku produkcyjnym o 1/5 i osób starszych o kilka procent. Wydłużyło się przeciętne trwanie życia dla mężczyzn o 3,7 roku, tj. do 69,8 lat, kobiet o 2,7 roku, tj. do 78 lat.

Wynikający z tempa urodzeń i umieralności przyrost naturalny miał przez całą ubiegłą dekadę tendencję zdecydowanie spadkową, a w roku 1999 wykazał po raz pierwszy w powojennej historii Polski wynik ujemny. Ilustracją tego jest **wykres 1**.



Źródło: Opracowanie GUS z 1999r.

Migracja

Czynnikiem wpływającym na przyrost liczby ludności ogółem jest także saldo długookresowej migracji zagranicznej. Saldo migracji było ujemne dla Polski w całym okresie powojennym. W latach 80-tych wynosiło ono 250 tys. osób. W drugiej połowie lat 90. zanotowano wzrost imigracji, wynikający głównie z reemigracji Polaków i ustabilizowania się salda na poziomie minus 12-14 tys. osób rocznie. Analiza ww. tendencji demograficznych dała podstawę do opracowania przez GUS nowej prognozy demograficznej, według której oczekiwano na 40-milionowego Polaka stało się mało prawdopodobne. Przewiduje ona spadek ludności poczynając od roku 2020. Według prof. Jerzego Holzera (Przewodniczącego Komitetu Prognoz 2000 r.) spadek ten może się rozpocząć już od 2015 roku.

Założenia przyjęte przez GUS do nowej prognozy (do roku 2050) są następujące:

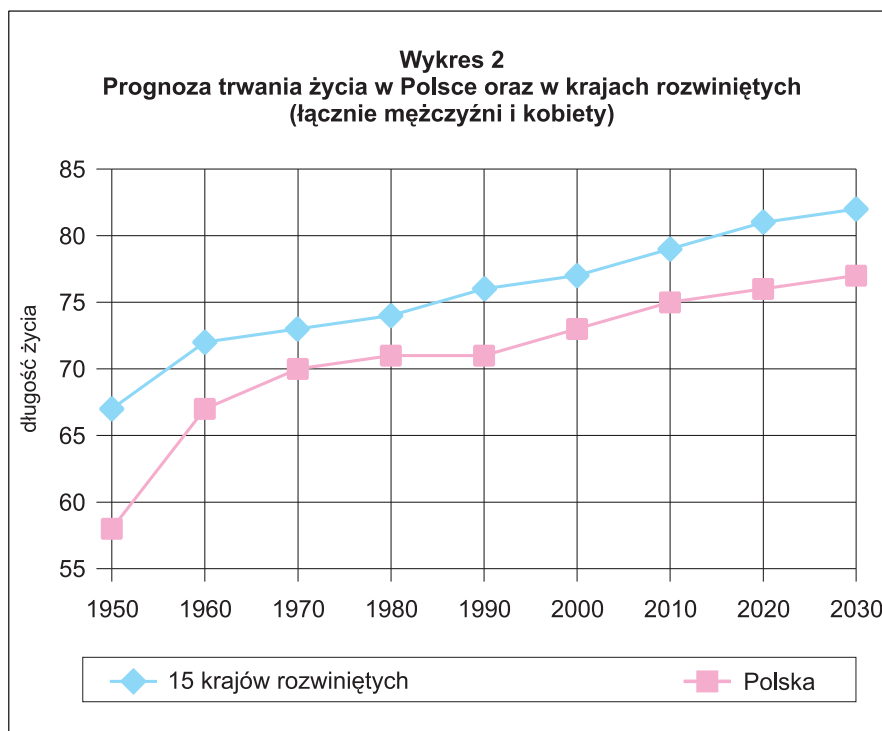
a) urodzenia

Spadek urodzeń w latach 90-tych był wynikiem zwiększenia się aktywności zawodowej i edukacyjnej kobiet, opóźniającej wiek zamążpójścia, zmniejszenie odsetka kobiet zamężnych i zmniejszającej dzietności kobiet. Przewiduje się, że urodzenia pozamałżeńskie oraz akceptacja późniejszego wieku rodzenia dzieci przywróci podwyższoną dzietność i ustabilizuje urodzenia na następującym poziomie:

Tabela 1

b) umieralność

Przyjęto, że trwanie życia w Polsce będzie wzrastać, podobnie jak w krajach rozwiniętych, co obrazuje **wykres 2**.



Prognozę uwidocznioną na wykresie 2 oparto na wynikach krajów rozwiniętych i z tego względu może być ona zbyt optymistyczna.

Powyższe założenie oznacza, że liczba zgonów będzie kształtowała się następująco:

Tabela 2

Rok	2000	2010	2020	2030	2040	2050
zgony (w tys.)	399	402	408	449	498	492

c) stabilizacja migracji

Jej saldo w ruchu zewnętrznym powinno kształtować się na niezmiennym poziomie 20 tys. osób rocznie. W rezultacie przyjętych założeń powstał następujący scenariusz rozwoju ludności Polski:

Tabela 3

Prognozowany przyrost ludności ogółem (w mln)
i wskaźnika osób w wieku produkcyjnym (w %)

Wyszczególnienie	2000	2010	2020	2030	2040	2050
Ludność (w mln osób)	38,7	38,9	38,6-39	38,5	37,0	35,3
Ludność w wieku produkcyjnym (w %)	61,2	64,6	58,9	57,5	56,1	50,8

Źródło: Opracowanie GUS z 1999 r.

Z zestawienia wynika, że wzrost liczby ludności będzie następował do 2015- 2020, zaś w następnych trzech dekadach liczba ludności Polski będzie malała. Udział ludności w wieku produkcyjnym będzie największy (64,6%) w roku 2010, po którym nastąpi stały spadek tego wskaźnika, aż do poziomu 50,8% w roku 2050.

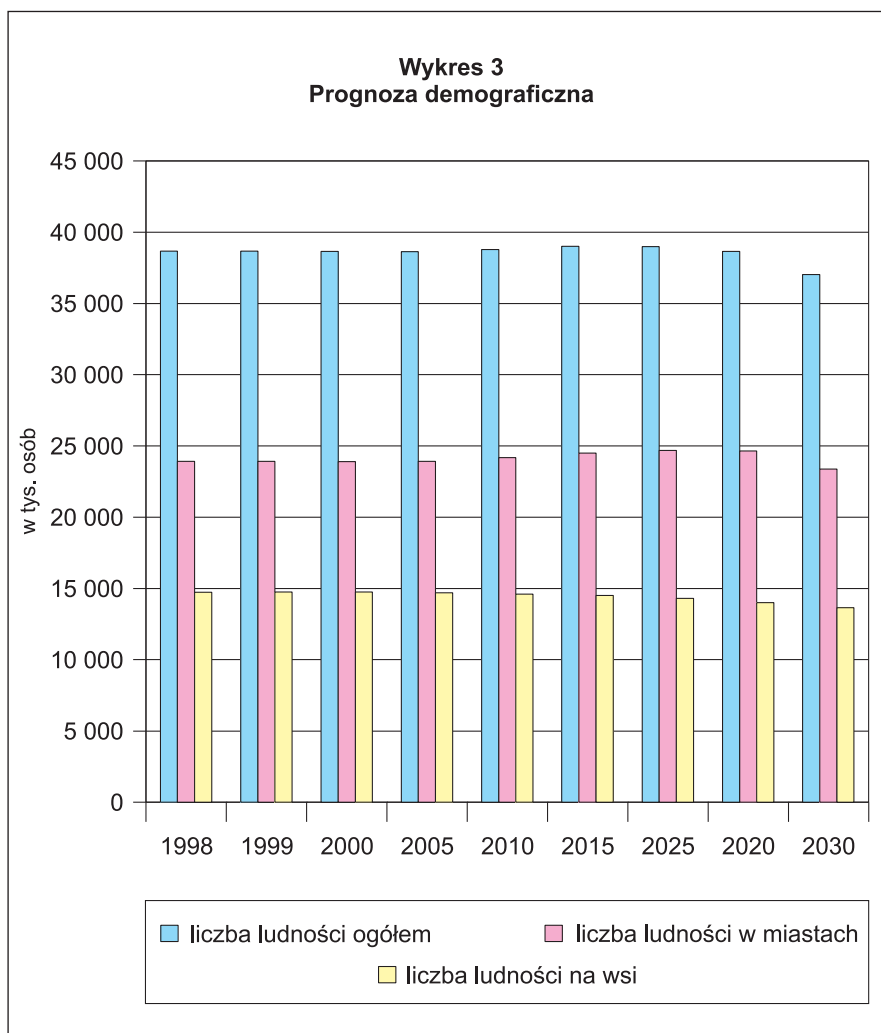
III. Zmiany struktury ludnościowej Polski

1. Ludność miejska i wiejska

Lata 90. były okresem zacierania się różnic, jakie w strukturach i tendencjach demograficznych zachodziły pomiędzy społecznością miejską i wiejską. W szczególności nastąpiło:

- zmniejszenie dzietności kobiet:
 - wiejskich z 2,70 w 1985 r. do 1,73 w 1999 r.,
 - w miastach z 1,90 w 1985 r. do 1,26 w 1999 r.,
- zrównanie długości życia w mieście i na wsi (mężczyźni 69, kobiety 77),
- zmniejszenie migracji ze wsi do miast ze 117 tys. do 9 tys. rocznie.

Prognozę ludności miast i wsi (opartą na ww. tendencjach) obrazuje **tabela i wykres 3**. Liczba ludności Polski ogółem oraz miast i wsi wykazana jest na wykresie w liczbach bezwzględnych i w przedziałach pięcioletnich.



Z przedstawionej prognozy wynika, że w całym okresie 30-letnia liczba ludności ogółem oraz w podziale na miasto i wieś będzie ulegała nieznacznym zmianom w granicach 1-2%. Migracja ludności pomiędzy wsią i miastem również nie przekroczy 2% ogółu ludności.

Tabela 4

Rok	Ludność ogółem				Ludność w wieku produkcyjnym			
	miasto		wieś		miasto		wieś	
	mln	udział %	mln	udział %	mln	udział %	mln	udział %
2000	23,9	62	14,7	38	15,2	64	8,5	57
2030	24,4	64	13,6	36	14,1	64	7,9	58
2030 2000 (w %)	102	x	92,5	x	92,8	x	92,9	x

Źródło: Prognoza GUS z 2000 r.

1. Struktura wieku ludności miast i wsi

W okresie powojennym Polska w porównaniu do Europy miała opinię społeczeństwa demograficznie młodego, w którym udział młodzieży był blisko dwukrotnie większy niż ludzi starszych. Ostatnie tendencje wskazują, że proces starzenia się naszego społeczeństwa będzie postępował dość intensywnie. Przed rokiem 2020 powinno nastąpić zrównanie udziału młodzieży i ludzi starszych na poziomie około 20% (20% młodzież i 20% ludzie starsi), zaś w latach następnych narastać będzie przewaga ludzi starszych nad młodzieżą.

Proces starzenia się społeczeństwa w mieście i na wsi obrazuje następujące zestawienie (tabela 5).

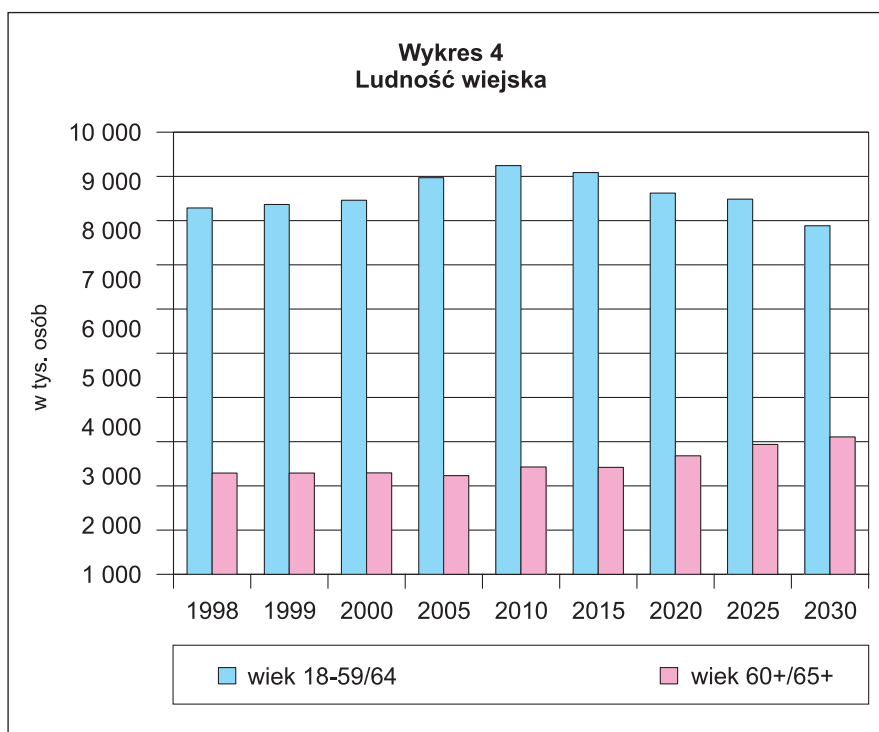
Tabela 5
Tendencje demograficzne w Polsce 2000-2030

Rok	Udział w ludności ogółem %			
	młodzieży do lat 18		ludzi starszych od lat 60-65	
	miasto	wieś	miasto	wieś
2000	22	27	14	16
2010	18	21	17	15
2020	19	21	22	19
2030	17	19	25	23
różnica 2030-2000	-5	-8	+11	+7

Źródło: Opracowanie GUS.

Zestawienie potwierdza, że:

- odsetek młodzieży jest w roku 2000 blisko dwukrotnie większy niż ludzi starszych,
- przed rokiem 2020 nastąpi zrównanie udziału młodzieży i ludzi starszych,
- w dalszych latach przewaga ludzi starszych nad młodzieżą będzie narastać.



Zestawienie wskazuje również, że różnice w strukturze wiekowej społeczności miejskiej i wiejskiej zmniejszają się i struktury te zaczynają się upodabniać. Wzrost udziału ludzi starszych powoduje, że zmniejsza się w ludności ogółem udział ludności w wieku produkcyjnym. W odniesieniu do ludności wiejskiej obrazuje to wykres 4.

Prognozy demograficzne, jakie GUS określił dla ludności wiejskiej, mogą mieć zastosowanie w odniesieniu do ludności rolniczej, bowiem dominuje ona na wsi, stanowiąc średnio 66% całej społeczności wiejskiej.

III. Ludność rolnicza

1. Podstawowym źródłem informacji dla ustalenia liczebności rolników jest Powszechny Spis Rolny 1996. Definicje, pojęcia spisowe i klasyfikacja zastosowane w PSR 1996 są następujące:
 - użytkownik indywidualnego gospodarstwa rolnego (działki rolnej) to osoba fizyczna lub grupa osób, które faktycznie użytkują grunty niezależnie od tego, czy są właścicielami, dzierżawcami, czy użytkują je z innego tytułu i niezależnie od tego, czy grunty te są zlokalizowane w jednej czy kilku gminach,
 - ludność związana z rolnictwem to osoby pozostające w gospodarstwach domowych użytkowników gospodarstw rolnych, działek rolnych oraz właścicieli zwierząt gospodarskich,
 - ludność typowo rolnicza obejmuje osoby utrzymujące się wyłącznie z dochodów z pracy we własnym gospodarstwie rolnym (działce rolnej),
 - ludność mieszana – głównie rolnicza – to osoby utrzymujące się głównie z pracy w swoim gospodarstwie rolnym (działce) oraz dodatkowo z pracy poza gospodarstwem i na rachunek własny lub z niezarobkowych źródeł,
 - ludność mieszana – głównie nierolnicza – to osoby utrzymujące się dodatkowo z pracy we własnym gospodarstwie, których głównym źródłem utrzymania jest praca poza gospodarstwem, oddzielnie najemna i na rachunek własny lub źródło niezarobkowe,
 - ludność rolnicza o nierolniczym źródle utrzymania to użytkownik gospodarstwa rolnego i osoby pozostające z nim we wspólnym gospodarstwie, utrzymujący się wyłącznie z pracy poza gospodarstwem, oddzielnie najemnej i na rachunek własny lub z niezarobkowych źródeł utrzymania.

ORGANIZACJA, EKONOMIKA I PROBLEMY SPOŁECZNE

Liczby ludności, jakie w rezultacie spisu wykazano w wyżej wymienionych podgrupach, a (zwłaszcza ostatniej), należy traktować jako w pewnym stopniu przybliżone, gdyż każdy z członków wspólnego gospodarstwa może w innej skali pracować we własnym gospodarstwie (wyłącznie, głównie lub dodatkowo).

Zestawiając poszczególne grupy ludności rolniczej wg danych pochodzących ze Spisu 96, otrzymujemy następujące wielkości:

Tabela 6
Źródła utrzymania ludności rolniczej

Kryteria podziału	Grupy ludności	w tys. osób	
		ogółem*	w wieku 15 lat i więcej**
Wspólnota gospodarstwa domowego z użytkownikiem gospodarstwa rolnego	1. Ludność związana z rolnictwem w tym:	11 559,9	8 792,6
	1.1 w gospodarstwach 1 ha i więcej	8 244,7	6 216,6
	na działkach i u właścicieli zwierząt hodowlanych	3 315,2	2 576,0
	utrzymujący się głównie (lub wyłącznie):		
Rodzaj dochodów i źródeł utrzymania	2. z pracy głównie w gospodarstwie		2 031,1
	2.1 w tym wyłącznie w gospodarstwie		1 844,2
	3. z pracy głównie poza gospodarstwem		2 383,0
	3.1. w tym dodatkowo w gospodarstwie		1 578,7
	4. z niezarobkowych źródeł		3 297,2
	4.1. w tym dodatkowo z pracy w gospodarstwie		2 261,9
	5. utrzymywani		1 081,3
	5.1. w tym dodatkowo z pracy w gospodarstwie		217,4

Źródło:

* Część II PSR 96.

** Opracowanie prof. I.Frenkla, *Materiały na konferencję 20-lecia ubezpieczeń społecznych w Polsce*, marzec 1998 r.

Analiza podanych w tabeli wskaźników pozwala stwierdzić, że PSR 96 poszerzył możliwości badań, ale nie przesądza jednoznacznie, kogo należy zaliczyć do ludności rolniczej. Wydaje się, że do tej grupy należałoby zakwalifikować pozycje:

- 2 – praca głównie w gospodarstwie – 2 031,1 tys. osób,
- 3.1– praca głównie poza, ale dodatkowo w gospodarstwie rolnym – 1 578,7 tys. osób,
- 4.1– niezarobkowe źródło, ale dodatkowo praca w gosp. rolnym – 2 261,9 tys. osób,
- 5.1– utrzymywani, ale dodatkowo praca w gosp. rolnym – 217,4 tys. osób,
razem: 6 089,1 tys. osób.

Przemawiają za tym takie okoliczności, że liczba z pozycji 2, tj. 2 031,1 tys. osób, jest zbyt mała dla uznania jej za ludność rolniczą, szczególnie w sytuacji, gdy liczba rolników i ich domowników objętych ubezpieczeniem zdrowotnym wynosi 2 430 tys. osób, a ze świadczeniobiorcami 4 374 tys. osób.

Dyskusyjną może być w tym przypadku poz. 4.1, tj. 2 261,8 tys. osób, które stanowią głównie emeryci i renciści pracujący dodatkowo w gospodarstwie rolnym. Jeśli jednak w oficjalnych ankietach spisowych respondenci stwierdzają, że tylko 30% z nich nie pracuje dodatkowo w gospodarstwie rolnym, to w analizie pozostaje zaliczyć 70% tej grupy do ludności rolniczej, zamieszczając w tej grupie wszystkich pracujących w rolnictwie niezależnie od tego, czy jest to praca główna, czy dodatkowa.

Umownie można by z tej grupy odliczyć około 1,0 mln osób, które wg badań Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej są zbędne w gospodarstwach i stanowią tzw. bezrobocie ukryte w rolnictwie. Wyniki spisu pozwoliły na wyodrębnienie gospodarstw wg kierunków produkcji (na rynek i na potrzeby własne) i perspektyw rozwojowych. Na str. 159 cz. II PSR 96 dr W. Dąbkowski wykazuje liczbę ludności w wieku 15 lat i więcej:

- 1) w indywidualnych gospodarstwach rolnych rozwojowych – 1 200 tys. osób,
- 2) w indywidualnych gospodarstwach rolnych nierozwojowych – 3 327 tys. osób,
- 3) w gospodarstwach i na działkach produkujących głównie na rynek – 3 561 tys. osób,
- 4) w gospodarstwach i na działkach produkujących głównie na potrzeby własne – 4 786 tys. osób.

Dane w powyższych pozycjach pochodzą z informacji respondentów z tym, że w pozycjach 3 i 4 są udokumentowane, zaś w pozycjach 1 i 2 opierają się na przewidywaniach. Z punktu widzenia analizy stanu faktycznego i prognozy rozwoju ludności rolniczej, najbardziej istotne wydają się być następujące wielkości:

1. Ludność związana z rolnictwem – 11 559,9 tys. osób, w tym w wieku 15 lat i więcej – 8 792,6 tys. osób,
2. Ludność pracująca wyłącznie, głównie i dodatkowo w indywidualnym gospodarstwie (działce i u właścicieli) w wieku 15 lat i więcej – 6 089,7 tys. osób,
3. Ludność w indywidualnych gospodarstwach (działkach i u właścicieli) pracująca głównie na rynek – 3 561 tys. osób.

Pozycję 1 – „*Ludność związana z rolnictwem*” – uzasadnia celowość wykazania w niej wszystkich osób, których egzystencja uzależniona jest od rolnictwa. Poprzednie spisy nie obejmowały działek rolnych (do 0,5 i 1,0 ha) i gospodarstw właścicieli zwierząt hodowlanych i tym samym pozostawiały ponad 3 mln osób poza rolnictwem, mimo że dla 15% tej grupy działka i chów zwierząt stanowiły podstawę utrzymania.

Pozycję 2 – *Ludność pracująca wyłącznie, głównie i dodatkowo w rolnictwie*” – uzasadnia to, że jest ona odpowiednikiem ludności aktywnej zawodowo i pracującej (wyłącznie, głównie lub dodatkowo) w rolnictwie. Liczba 6,1 mln osób w tej pozycji obejmuje łącznie gospodarstwa od 1 ha wzwyż (4,7 mln osób) i działki do 1 ha oraz gospodarstwa właścicieli zwierząt hodowlanych (1,4 mln osób). Podobne wielkości wykazywane są w poprzednich spisach ludności aktywnej zawodowo w rolnictwie i w aktualnych rocznikach statystycznych, i z tego względu analiza tej pozycji wydaje się uzasadniona.

Pozycję 3 – „*Ludność w gospodarstwach produkujących głównie na rynek*” (tzw. towarowych) uzasadnia fakt, że jest to grupa reprezentująca efektywność i nowoczesność pracy w rolnictwie. Gospodarstwa reprezentujące tę grupę są obszarowo większe, o czym świadczy fakt, że w przedziale powyżej 12 ha użytków rolnych 90% gospodarstw produkuje głównie na rynek. Ludność tych gospodarstw w większości utrzymuje się głównie z pracy we własnym gospodarstwie (wg badań dr W. Dąbkowskiego) odsetek tej ludności jest wyższy o 10 punktów i wyższe są jej dochody.

Korzystniej w tych gospodarstwach kształtuje się struktura wieku i wykształcenia (właściciele są młodszy, a ich dzieci studiuje – str.163 cz. II PSR 96), co stwarza perspektywę rozwojową dla tych gospodarstw. Warto też dodać, że prawo do bezpośrednich dopłat, jakie oferuje Unia Europejska rolnikom, mogą mieć tylko gospodarstwa towarowe.

Reasumując dane wyjściowe do analizy warunków rozwoju demograficznego ludności rolniczej należy stwierdzić, że liczebność tej grupy jest bardzo duża – 11,6 mln osób związanych z rolnictwem, to 30% ludności ogółem i 66% ludności wiejskiej. W krajach rozwiniętych Europy udział pracujących w rolnictwie jest kilkakrotnie mniejszy i wynosi w Wielkiej Brytanii 1,7%,

w Austrii 6,5%, we Francji 4,4 %, zaś w krajach takich jak Portugalia i Grecja jest mniejszy o połowę i wynosi 15-17%.

Liczna jest również grupa ludności czynnej zawodowo – jej udział jest wyższy niż w innych grupach ludności (56%). Wynika to zarówno z większego udziału ludności w wieku produkcyjnym, jak też wcześniejszego wieku pracy wśród dzieci rolników oraz dłuższej aktywności zawodowej ludzi w wieku poprodukcyjnym. Nadmiar ludzi w tej grupie powoduje, że bardzo zróżnicowane są jej źródła utrzymania, stanowiące pracę głównie w swoim gospodarstwie 33% i dodatkowo w swoim gospodarstwie 23%.

Najkorzystniej reprezentuje się ludność rolnicza w gospodarstwach towarowych, gdzie struktura pod względem wieku i wykształcenia może konkurować z innymi grupami zawodowymi.

IV. Uwarunkowania rozwoju ludności rolniczej

Analiza stanu wyjściowego pozwala na zasygnalizowanie pożądaných zmian w strukturze demograficznej ludności rolniczej. Chodziłoby o zmniejszenie jej liczebności o połowę, a nawet o 2/3 oraz spowodowanie, aby źródłem utrzymania rolników była praca we własnym gospodarstwie. Pomiedzy stanem pożądanym a możliwym do osiągnięcia są w tym przypadku ogromne różnice. Wiadomo na pewno, że o rozwoju tej grupy ludności będą decydować przede wszystkim:

- po pierwsze: ogólne trendy (tendencja demograficzna),
- po drugie: rynek pracy zarówno ogólnopolski, jak i lokalny,
- po trzecie: sytuacja dochodowa gospodarstw rolnych.

Czynniki drugi i trzeci będą w dużym stopniu uzależnione od zachowań Unii Europejskiej, której członkiem mamy zostać za dwa lata, a więc wcześniej niż zaczną działać niezależne tendencje demograficzne. Ocena tych trzech czynników może wskazać, jakie warianty rozwoju demograficznego ludności rolniczej powinny być brane pod uwagę.

1. Tendencje demograficzne

Liczba ludności wiejskiej będzie się utrzymywać na nieznacznie zmienionym poziomie do roku 2010-2015, a następnie będzie miała tendencję malejącą. Mając na uwadze, że ludność rolnicza (związana z rolnictwem) stanowi 2/3 ludności wiejskiej, można przyjąć, że zaproponowane przez GUS dla ludności wsi wskaźniki urodzeń, zgonów i migracji będą adekwatne dla ludności rolniczej. Według takiego założenia prognoza ludności rolniczej w relacji do ludności wiejskiej byłaby następująca:

Tabela 7

Prognozowane zmiany w strukturze demograficznej ludności wiejskiej

Wyszczególnienie	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
ludność wiejska (tys. osób)	14 751	14 714	14 609	14 497	14 301	14 002	13 637
ludność związana z rolnictwem (tys. osób)	11 560 *	11 580	11 500	11 400	11 200	11 000	10 700

Źródło: PSR 96.

*Uwaga: Wyższy odsetek ludności związanej z rolnictwem (do ludności wiejskiej) wynika z nie odliczenia ok. 1,8 mln osób mieszkających w miastach.

Prognozowane wielkości ludności związanej z rolnictwem wynikają z przeliczenia ich takim samym wskaźnikiem relacji do ludności wiejskiej, jak w roku wyjściowym, z tym że pomiędzy rokiem 2000 i 2005 założono większy przyrost ludności związanej z rolnictwem niż założony przez GUS dla ludności wiejskiej. Wynika to stąd, że prognoza GUS pochodzi z roku 1998 i nie uwzględnia faktu, że w tym roku zanotowano na wsi przyrost naturalny w wysokości 25 tys. osób, przy równoczesnym ujemnym – 5,2 tys. osób przyroście ludności miejskiej. Taka korekta założeń GUS jest uzasadniona stanem faktycznym i po jej wprowadzeniu nie podważa prognozy przewidzianej przez specjalistów na dalsze lata.

W roku wyjściowym dla prognozy (2000) w grupie ludności wiejskiej i związanej z rolnictwem występuje równowaga płci w liczbach globalnych z tym, że w grupie wiekowej 0-50 lat więcej jest mężczyzn, natomiast w wieku poprodukcyjnym liczba kobiet jest dwukrotnie większa niż mężczyzn. W sumie odsetek ludzi starszych jest na wsi i w rolnictwie większy niż w innych grupach ludności i wynosi 16% wobec 14% w liczbie ludności ogółem. Jednocześnie mediana wieku ludności wiejskiej i rolniczej jest niższa i wynosi 32 lata wobec 35 lat u ludności zamieszkałej w miastach.

Struktura wieku ludności rolniczej jest też zróżnicowana w zależności od wielkości użytkowanego gospodarstwa. W gospodarstwach liczących powyżej 20 ha użytków istotnie zwiększa się udział osób młodych – do 44 lat, przy jednocześnie mniejszym odsetku osób w wieku poprodukcyjnym. W gospodarstwach o powierzchni 50 ha i więcej na 100 osób w wieku produkcyjnym przypada 15 osób w wieku produkcyjnym, podczas gdy w całej populacji ludności wiejskiej wskaźnik ten wynosi 28%.

Przedstawione cechy struktury demograficznej ludności związanej z rolnictwem będą działały w kierunku następujących zmian:

- globalna liczba ludności rolniczej będzie ulegała zmniejszeniu z uwagi na duży udział w niej ludzi w wieku podeszłym,
- ubytek ludności starszych będzie powodował pozostawanie bez następców, gospodarstw małych i nieefektywnych, tj. takich, które prowadzą samotne osoby starsze, odsetek ich wynosi 20%,
- zwiększać się będzie liczba ludności w wieku produkcyjnym, przy malejącym udziale dzieci i młodzieży i globalnym starzeniu się badanej społeczności.

Tendencje te spowodują, że do roku 2015 będzie wzrastać liczebność w grupie ludności rolniczej i ludności w gospodarstwach towarowych, zaś w dalszych latach spadek liczby ludności w tych grupach będzie wolniejszy niż w całej grupie ludności związanej z rolnictwem. Stosunkowo szybki (do 2005 r.) wzrost ludności w grupie o dużej aktywności zawodowej spowoduje dalszy wzrost bezrobocia rejestrowanego i ukrytego oraz nacisk na wiejski rynek pracy. Wzrost ludności w gospodarstwach towarowych nie będzie stanowił podobnego zagrożenia społecznego, pod warunkiem zabezpieczenia dochodowości tych gospodarstw. Warunek ten jest jednak coraz trudniejszy do spełnienia szczególnie w sytuacji, gdy Unia Europejska ogranicza zakres pomocy dla rolników, krajów nowo przyjmowanych do 1/4 tego, co otrzymują rolnicy z tzw. „15”.

Z bardzo dużym przybliżeniem można założyć następującą prognozę liczebności tych grup.

Tabela 8
Aktywność zawodowa ludności wiejskiej

Lata	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Grupy ludności							
Ludność rolnicza	6 089	6 100	6 060	6 000	5 900	5 700	5 500
Ludność w gospodarstwach towarowych	3 561	3 565	3 550	3 500	3 450	3 400	3 300

Wobec bardzo trudnej sytuacji zarówno małych gospodarstw bez następców, jak i większych, ale zagrożonych brakiem dochodowości i nadmiarem rąk do pracy, wydaje się wskazane rozważenie wariantu zastosowania wcześniejszych emerytur rolniczych, które w Unii Europejskiej przyczyniły się do restrukturyzacji rolnictwa i spowodowały zmniejszenie liczby ludności rolniczej w granicach 40-50%. Zasady i wyniki zastosowania wcześniejszych emerytur rolniczych w Unii Europejskiej omówione zostały w 2 i 3 numerze

biuletynu w 1999 r. Podstawowe warunki współfinansowania tych emerytur z budżetu Unii, to zatwierdzenie przez Komisję Europejską programu, w którym kraj członkowski określa szczególne obowiązki rolników przekazujących i przejmujących gospodarstwo.

Warunki stawiane rolnikowi przekazującemu gospodarstwo rolne:

- ukończenie co najmniej 55 lat i nie osiągnięcie wieku emerytalnego w momencie przekazania gospodarstwa rolnego,
- prowadzenie działalności rolniczej, stanowiącej główne źródło utrzymania w ostatnich 10 latach przed przekazaniem gospodarstwa rolnego,
- zaprzestanie wszelkiej towarowej działalności rolniczej.

Warunki stawiane rolnikowi przejmującemu gospodarstwo rolne:

- posiadanie odpowiednich kwalifikacji rolniczych,
- zobowiązanie się do wykonywania działalności rolniczej jako głównego zajęcia przez co najmniej 5 lat od przejęcia gruntów, zgodnie z wymogami ochrony środowiska,
- w przypadku przejęcia gruntów na cele nierolnicze, przejmujący zobowiązany jest do użytkowania gruntów w sposób zgodny z wymogami ochrony środowiska (zalesienie oraz tworzenie rezerwatów przyrody).

Ponadto rozporządzenie Rady EWG nr 2079 z 30 czerwca 1992 r. ustanawiające program pomocy finansowej Wspólnoty dla przechodzących na wcześniejsze emerytury w rolnictwie ustaliło formy i limity tych emerytur. Pomoc finansowa dla przechodzących na wcześniejszą emeryturę/rentę strukturalną może przyjąć formę:

- jednorazowej wypłaty (premię odejścia),
- rocznej renty, niezależnie od obszaru przekazanych gruntów,
- rocznej renty za każdy hektar przekazanych gruntów (do określonego limitu obszarowego),
- dodatku do wypłacanej emerytury, zgodnie z krajowym systemem emerytalnym w przypadku, gdy wysokość tej emerytury jest zbyt niska, by skłonić rolników do wcześniejszego zaprzestania działalności rolniczej.

Możliwe też jest degresywne kształtowanie wypłat, z tym że czasokres wypłat nie może przekroczyć 10 lat, a wiek świadczeniobiorcy tylko w wyjątkowych przypadkach może być przedłużony z 70 do 75 lat. Świadczenie mogą otrzymać nie więcej jak 2 osoby z gospodarstwa. Dla każdej formy świadczenia określone zostały limity finansowe. Istotnym jest, że są one znacznie wyższe od stosowanych w powszechnym systemie emerytalnym. Podstawowe formy przekazania gospodarstw to dzierżawa, darowizna lub użyczenie,

a w wyjątkowych sytuacja – sprzedaż. Dofinansowanie środków przeznaczonych z budżetu Unii na wcześniejsze emerytury rolnicze wynosi 50% środków krajowych, a w przypadku regionów zacofanych 75%.

Program wcześniejszych emerytur zastosowało 10 krajów członkowskich Unii, zarówno tych, które posiadają nowoczesne rolnictwo (Niemcy, Francja), jak i takich, w których rolnictwo jest stosunkowo słabsze (np. Portugalia). We wszystkich tych krajach nastąpił znaczący postęp w funkcjonowaniu gospodarstw (restrukturyzacja) wyrażający się:

- zwiększeniem prac powierzchni gospodarstwa, np. w Irlandii z 13 do 20 ha,
- odmłodzeniem wieku właścicieli gospodarstw, np. we Francji 52% przekazywanych gruntów przejęli młodzi rolnicy,
- zmniejszeniem liczby ludności rolniczej w granicach 40-50%.

Skalę zmniejszenia ludności rolniczej w poszczególnych krajach członkowskich obrazuje następujące zestawienie.

Tabela 9

Kraj	Liczba ludności rolniczej w krajach UE				
	w tys. osób			w odsetkach ludności ogółem	
	1980	1995	%	1980	1995
Francja	4 321	2 258	52,3	8,0	3,9
Niemcy	4 820	2 061	42,8	6,2	2,5
W. Brytania	1 475	1 218	82,6	2,6	2,1
Włochy	5 873	3 413	58,1	10,4	6,0
Hiszpania	6 216	3 270	52,6	16,6	8,3
Portugalia	2 633	1 486	56,4	27,0	15,1
Grecja	2 658	1 813	68,2	27,6	17,4

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 1997 r. str. 192

Jak wynika z przedstawionych liczb, skuteczność polityki wcześniejszych emerytur w rolnictwie jest niewątpliwa. W Polsce możliwość stosowania wcześniejszych emerytur przewidziano w ustawie z dnia 20 grudnia 1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników, a następnie w ustawie z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie (Dz. U. Nr 52, poz. 539), wzorowanej w pewnym stopniu na doświadczeniach UE. Założono w niej, że z tzw. „rent strukturalnych” skorzysta około 60 tys. rolników. Wydaje się jednak, że względu na ograniczone możliwości finansowe motywacja do ko-

rzystania z tych rent jest zbyt słaba i jej efekty będą dość skromne. Wydaje się też, że w ramach pomocy socjalnej, jaką przewiduje Unia dla regionów zacofanych w Polsce, słusznym byłoby skorygowanie ustawy o rentach strukturalnych, aby w momencie wejścia do UE była możliwość skorzystania z 75% wsparcia ze środków unijnych. Istnieje więc podstawa, aby w prognozie demograficznej dla ludności związanej z rolnictwem i rolniczej założyć od roku 2010 pewien spadek ilościowy, wynikający ze skutków wprowadzenia wcześniejszych emerytur opartych na zasadach stosowanych w Unii Europejskiej. Można też założyć, że jeśli Unia Europejska przyzna dla gospodarstw towarowych 25% wysokości dopłat stosowanych dla rolników 15. państw członkowskich, to zwiększona dochodowość tych gospodarstw ułatwi restrukturyzację naszego rolnictwa. Założenie w tej sytuacji, że wariant prognozy demograficznej ludności związanej z rolnictwem i rolniczej wynikający z ogólnych tendencji rozwoju naszego społeczeństwa może być – poczynając od roku 2010 – skorygowany w dół o ok. 10%, tj. o 1/4 efektów uzyskanych przez 10 krajów członkowskich Unii, wydaje się być założeniem w pewnym sensie uzasadnionym. Wariant taki nazwany umownie „europejskim” w porównaniu do wariantu „demograficznego” miałby kształt następujący:

Tabela 10
Wpływ procesu restrukturyzacji rolnictwa
na tendencje rozwoju ludności wiejskiej

Warianty \ Lata	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
	Wariant 1 „demograficzny”						
Ludność związana z rolnictwem	11 560	11 580	11 500	11 400	11 200	11 000	10 700
Ludność rolnicza	6 089	6 100	6 060	6 000	5 700	5 700	5 500
Ludność w gospodarstwach towarowych	3 561	3 565	3 550	3 500	3 450	3 400	3 300
Wariant 2 „europejski”							
Ludność związana z rolnictwem	11 560	10 420	10 350	9 120	8 960	7 700	7 400
Ludność rolnicza	6 089	6 000	5 450	4 800	4 700	4 000	3 800
Ludność w gospodarstwach towarowych	3 561	3 565	3 200	3 100	3 050	3 000	2 900

Założenie obniżenia o 10% liczby ludności w każdej pozycji wariantu 2 o jednakowe 10% nie ma głębszego merytorycznego uzasadnienia. Należy jednak podkreślić, że w całym tych rozważaniach operujemy wielkościami globalnymi bez analizy ich zróżnicowania regionalnego, które jest bardzo głębokie. Wielkość obrazowa, liczebność członków gospodarstwa, wydajność z 1 ha na osobę jest pomiędzy regionami zachodnio-północnymi i wschodnio-południowymi jak 1:3. Analiza różnic regionalnych polskiego rolnictwa jest bardzo obszernym tematem, nie analizowanym w niniejszym opracowaniu. Stąd z konieczności przyjęto zastosowanie jednolitego wskaźnika obniżenia analizowanych grup, zakładając że w regionach zachodnich będzie on silniej działał na grupę gospodarstw towarowych, a w regionach wschodnich na ludność potrzebującą pomocy socjalnej, zaś w ujęciu średnim spowoduje to niewielkie odchylenia.

V. Podsumowania i wnioski

Jak wspomniano na wstępie, treść niniejszego artykułu wywołana jest koniecznością wypełnienia luki, jaką jest brak założeń demograficznych dla ludności rolniczej, tj. tej, o której wiedza poszerzona została po wynikach PSR 96, a nie uwzględniono jej w nowych prognozach demograficznych. Chodzi też oto, aby w tegorocznym spisie zebrane na temat tej grupy ludności informacje, porównane z PSR 96, umożliwiły analizę zmian w przekroju dynamicznym.

Skromną intencją autora jest zapobiec publikowaniu w oficjalnych wydawnictwach nieaktualnych prognoz o 40-milionowym społeczeństwie. Treść artykułu wskazuje zarówno na przykładzie naszej społeczności rolniczej, jak i zachodnio-europejskiej, jak wielką rolę w rozwoju tego społeczeństwa odgrywa system rolniczych ubezpieczeń społecznych. Unia Europejska utworzyła z tego systemu ważny instrument Wspólnej Polityki Rolnej, skutecznie działający na rzecz restrukturyzacji rolnictwa. Nasz system wzorowany na zachodnio-europejskich rozwiązaniach, mimo ogromnych prędkości ekonomicznych przyczynił się do:

- bezkonfliktowej wymiany pokoleń wśród właścicieli gospodarstw rolnych i znaczącego obniżenia wieku przejmujących gospodarstwo i kierujących nim w sposób bardziej nowoczesny,
- tworzenia gospodarstw dwupokoleniowych o nowoczesnym budownictwie mieszkaniowym i inwentarskim, w które inwestuje się znaczącą część emerytur,

- uznania przez rolników lecznictwa sanatoryjnego i rehabilitacji jako źródła przedłużenia aktywności zawodowej.

Analiza przedstawionych liczb i wskaźników oraz ich porównania wskazują, że ludność rolnicza w Polsce jest nadmiernie liczebna. W ostatnim dziesięcioleciu utrzymuje się ona na zasadzie samoobrony przed bezrobociem. We wcześniejszych latach ludność ta zmniejszała się dynamicznie na zasadzie exodusu ze wsi do miast głównie młodzieży, co wyludniając wieś, jednocześnie ją postarzało. Światowe przykłady nadurbanizacji (konurbacji) wykazały, że te tendencje nie są racjonalne. Wykazały się, że tendencje nie są racjonalne. Wydaje się, że optymalnym dla naszego społeczeństwa i środowiska naturalnego byłoby taki model, w którym 30% społeczeństwa zamieszkuje na wsi, a 1/3 mieszkańców wsi zajmuje się rolnictwem. Powtórzę tu w miejsce uzasadnienia (za poprzednim artykułem z Nr 2/1999), że chodzi o to, aby standard życia mieszkańców wsi był równy miejskiemu, a walory zdrowotne środowiska skłaniały do inwestowania w model nobilitowanego mieszkańca obszarów wiejskich. Powtórzę też, że rolnicze ubezpieczenia społeczne działają skutecznie w tym kierunku i powinny być tak samo skutecznym instrumentem naszej polityki rolnej, jakim okazały się w Unii Europejskiej.

*Ryszard Gocłowski jest radcą Prezesa
Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego.*

prof. dr hab. Eugeniusz Mazurkiewicz

Indywidualne gospodarstwa rolne – jakie są? Dylematy rozwoju

Indywidualne gospodarstwa rolne dążą do powiększania dochodu osobistego należącego do innej kategorii ekonomicznej niż ta, którą mają na celu klasyczne przedsiębiorstwa w gospodarce rynkowej.

Rodzina chłopska (...) musi dać zatrudnienie swoim członkom, kontynuować rozwój kolejnych generacji, kojarzyć cele bieżące (dochodowe) z długo okresowymi celami ochrony ekosystemów, trwać, bo jest to też sposób życia, pracować nawet, gdy realizowana produkcja przynosi krańcowo niskie efekty.

Indywidualne gospodarstwa rolne są wielobarwne, wielce zróżnicowane tak pod względem użytkowanego areалу, kierunków produkcji, jak i siły ekonomicznej. Podobnie jak ich rodziny, jeśli weźmiemy pod uwagę źródła i wielkość ich dochodów. Jest to zrozumiałe, gospodarstwa te przeszły bowiem wielki proces dziejowy. Funkcjonowały jako pańszczyźniane, ściśle związane z dworem w ustroju feudalnym; w ustroju kapitalistycznym w pierwszej połowie XX wieku, chociaż były samodzielnymi podmiotami, ze względu na niewielki areal miały bardzo słabe i prymitywne wyposażenie w środki techniczne i charakteryzowały się bardzo niską produktywnością. W okresie po drugiej wojnie światowej, w ustroju socjalistycznym ich sytuacja społeczno-ekonomiczna ulegała istotnym zmianom, zależnie od wyznawanej doktryny ideologicznej. Najtrudniejszym okresem dla nich były koniec lat 40. i pierwsza połowa lat 50., kiedy dominowała „ortodoksja socjalistyczna” i usilnie chciano je skolektywizować, gdyż współistnienie gospodarki chłopskiej, opartej na prywatnej własności i gospodarki socjalistycznej, opartej na własności społecznej (głównie państwowej) uznawano za niemożliwe. Później możliwości ich rozwoju ulegały poprawie, chociaż stale pozostawała doktrynalna groźba wprowadzenia w stosunku do nich polityki restrykcyjnej, gdyż stano-

wiły sektor obcy doktrynie komunistycznej. Jednakże zastosowanie takiej polityki stawało się coraz mniej realne, ze względu na rolę, jaką one spełniały w zaopatrzeniu kraju w żywność.

W minionej dekadzie zmian ustrojowych i restytuowania ustroju kapitalistycznego oraz wdrażania gospodarki rynkowej, zastosowany w praktyce wobec rolnictwa liberalizm gospodarczy, pozbawiony elementów interwencjonizmu państwowego ukazał wiele słabości indywidualnego gospodarstwa rolnego jako partnera rynku, zwłaszcza ich małą skalę produkcji i wysokie jej koszty. Rodziny chłopskie, uzyskując coraz mniejsze dochody znalazły się w grupie społecznej, która wręcz stoczyła się „na dno” pod tym względem w porównaniu z innymi grupami społecznymi. Rodziny chłopskie, a w szerszym ujęciu rodziny związane z rolnictwem (mam tu na myśli rodziny utrzymujące się z pracy w państwowych gospodarstwach rolnych) poniosły największe koszty transformacyjne. Dwa okresy spowodowały w sumie ten wielki regres dochodowy: początek lat 90. i druga połowa tej dekady. Nie cofając się do początku okresu transformacji wspomnę tylko, że jeśli przyjąć w 1995 r. dochody realne do dyspozycji brutto w sektorze gospodarstw domowych za 100, to w 2000 r. były one wyższe ogółem o nieco ponad 21%, przy czym w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie spadły one o połowę, a w pozostałych gospodarstwach domowych poza gospodarstwami indywidualnymi zwiększyły się o 32%.¹ Rozwarcie tych dochodów było więc ogromne.

Gospodarstwo rolne jest najpełniej scharakteryzowane w Kodeksie cywilnym. Określa się je jako „*grunty rolne wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeśli stanowią lub mogą stanowić zorganizowaną całość gospodarczą oraz prawami i obowiązkami związanymi z prowadzeniem gospodarstwa rolnego*”.² Nieruchomością rolną stanowią zaś grunty rolne, „*które są lub mogą być wykorzystywane do prowadzenia działalności wytwórczej w rolnictwie w zakresie produkcji roślinnej i zwierzęcej...*”.³ W Kodeksie cywilnym wymienia się jeszcze produkcję ogrodniczą i sadowniczą, które mieszczą się w produkcji roślinnej, i rybną, która należy przecież do świata zwierzęcego.

Gospodarstwo rolne nieco inaczej ujmuje ustawa o podatku rolnym, gdzie określane jest ono z punktu widzenia opłat podatkowych i charakteryzowane jest jako obszar użytków rolnych, gruntów pod stawami, gruntów pod zabudowaniami związanymi z gospodarstwem o łącznej powierzchni powyżej 1 ha lub o powierzchni użytków rolnych, przekraczających 1 ha przeliczenio-

¹ Rocznik statystyczny GUS 2001, s. 562.

² Art. 55³ dodany ustawą z dnia 28.07.1990 r. (Dz. U. 55, poz. 321).

³ Art. 46¹ dodany ustawą z dnia 28.07.1990 r. (Dz. U. 55, poz. 321).

wy, będących własnością lub znajdujących się w posiadaniu osoby fizycznej, osoby prawnej lub jednostki organizacyjnej nie posiadającej osobowości prawnej.⁴

W ustawie o ubezpieczeniu społecznym rolników⁵ gospodarstwo rolne określa się w sposób uproszczony, iż służy ono do prowadzenia działalności rolniczej i obejmuje powierzchnię użytków rolnych powyżej 1 ha przeliczeniowego lub dział specjalny produkcji rolniczej w rozumieniu przepisów podatkowych (są to uprawy w szklarniach, tunelach foliowych, uprawy grzybów, chów drobiu rzeźnego i nieśnego w większych rozmiarach, zwierząt futerkowych itd.).⁶

Wspomnieć należy, iż GUS w powszechnym spisie rolnym z 1996 r. określił także indywidualne gospodarstwo rolne i działkę rolną. Gospodarstwo ma powierzchnię użytków rolnych przekraczającą 1 ha, będące własnością lub znajdujące się w użytkowaniu tej samej osoby fizycznej lub grupy osób, zaś działka rolna ma powierzchnię użytków rolnych od 0,1 do 1 ha włącznie.⁷

Historyczne uwarunkowania sprawiły, że gospodarstwa indywidualne, głównie chłopskie są niewielkich rozmiarów, mniejsze niż w wielu innych krajach europejskich, o mniej intensywnej produkcji i niskiej często towarowości, przy czym znaczna ich część wytwarza produkty tylko na własne potrzeby. Są one także bogate w zasoby siły roboczej, nie w pełni wykorzystywane w działalności wytwórczej gospodarstw rolnych. Jest to wielki problem społeczny zarówno rolnictwa, jak i polityki ekonomicznej państwa. Te zagadnienia będą właśnie przeanalizowane szczegółowiej.

Struktura agrarna polskiego rolnictwa

W polskim rolnictwie postępuje racjonalny proces zmniejszania się ogólnej liczby gospodarstw i wzrostu ich przeciętnej powierzchni. Ze swej istoty jest to proces powolny, a jego tempo zależy od wielu czynników. Rolnictwo pod tym względem jest szczególnie uzależnione od tempa rozwoju gospodar-

⁴ Art. 1 ustawy z dnia 15.11.1984 r. o podatku rolnym (Dz. U. 94 z 1993 r., poz. 431 z późn. zmian.).

⁵ Dz. U. 7 z 1991 r., poz. 24 z późn. zmian.

⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 21.11.2001 r. w sprawie norm szacunkowych dochodu z działów specjalnych produkcji rolnej (Dz. U. 137 z 2001 r., poz. 1540).

⁷ Por. np. *Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych. Powszechny spis rolny 1996*. Wyd. GUS, Warszawa 1998.

czego kraju, który umożliwia odpływ części siły roboczej z rolnictwa. Jeśli są, ustają lub są ograniczone możliwości odpływu siły roboczej z rolnictwa, to przemiany strukturalne także ulegają zahamowaniu.

Ogólną liczbę gospodarstw rolnych, podział na grupy obszarowe oraz ich strukturę ilustruje tabela 1.

Tabela 1
Indywidualne gospodarstwa rolne według grup obszarowych
w latach 1990-2000

Gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych w ha	1990	1996	2000	1990	1996	2000
	w tys.			Struktura w procentach		
Ogółem	2 138	2 041	1 881	100,0	100,0	100,0
1-2 ha	378	462	448	17,7	22,7	23,8
2-5	751	667	613	35,1	32,7	32,6
5-10	636	521	448	29,8	25,5	23,8
10-15	242	217	186	11,3	10,6	9,9
15 ha i więcej	130	174	186	6,1	8,5	9,9

Źródło: *Rocznik statystyczny rolnictwa 1998*, GUS, Warszawa 1999; *Charakterystyka gospodarstw rolnych 2000r.*, GUS, Warszawa 2001.

Dodać należy, iż występują ponadto wielkie zróżnicowania regionalne pod względem ukształtowanej w nich struktury agrarnej. Generalnie północna część kraju ma znacznie korzystniejszą strukturę agrarną i przeciętnie większe gospodarstwa rolne, podczas gdy rolnictwo w południowej i południowo-wschodniej części Polski jest wysoce rozdrobnione. Na tych terenach mieliśmy powszechne zjawisko tzw. dwuzawodowości, a więc pracy użytkowników gospodarstw rolnych i części członków ich rodzin poza gospodarstwem, w innych działach gospodarki narodowej. Ta praca stanowiła główne źródło dochodów gospodarstw domowych. Jedną z podstawowych cech zróżnicowanej struktury agrarnej między regionami kraju jest to, iż w województwach podlaskim, pomorskim, lubuskim i kujawsko-pomorskim grupa gospodarstw o powierzchni 15 ha użytków rolnych i więcej stanowi 1/4-1/5 ogółu gospodarstw indywidualnych, a w woj. warmińsko-mazurskim 38%. Natomiast w województwach małopolskim i podkarpackim nie osiągają one 1%, w woj. świętokrzyskim 2%, a w woj. śląskim 4%. Podobne zróżnicowania występują w strukturze użytkowanych gruntów.⁸

⁸ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2000 r.* Wyd. GUS, Warszawa 2001.

Wspomniałem, że przekształcenia ustrojowe w Polsce w latach 90. i przejście gospodarki narodowej na zasady rynkowe spowodowały głębokie zmiany w warunkach funkcjonowania rolnictwa. Urynkowienie polskiego rolnictwa (uwolnienie cen rolnych i cen żywności), przy równoczesnym wycofaniu dotacji do żywności i otwarciu polskiego rynku żywnościowego na początku lat 90. dla towarów zwłaszcza z krajów tworzących obecnie Unię Europejską, przy dużym spadku dochodów realnych ogółu gospodarstw domowych w kraju ujawniło, iż polscy rolnicy nagle zderzyli się z nadprodukcją żywności, przy czym była to produkcja droga i mało wydajna, oraz wykazująca niską efektywność.

Polska wyróżnia się obecnie w stosunku do krajów wysoko rozwiniętych gospodarczo, zwłaszcza:

- zatrudnieniem w rolnictwie bardzo dużych zasobów siły roboczej (wg GUS około 28% w 2000 r.);
- wspomnianą już, wysoce rozdrobnioną strukturą agrarną (powierzchnia indywidualnego gospodarstwa rolnego wzrosła przeciętnie z 6,3 ha użytków rolnych w 1990 r. do 7,2 ha w 2000 r., była więc ponad 2,6 razy mniejsza niż w Unii Europejskiej) i w konsekwencji małą skalą produkcji i niską wydajnością;
- stosunkowo wysokim udziałem użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych w wieku produkcyjnym niemobilnym (powyżej 44. roku życia) i poprodukcyjnym (mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej) odpowiednio prawie 38% i 18%,⁹ chociaż ta sytuacja jest znacznie lepsza niż w większości krajów UE.

Dodać należy, że w pierwszej połowie lat 90. nastąpiło duże spowolnienie tempa ubytku ogólnej liczby indywidualnych gospodarstw rolnych. W latach 1990-1996 zmniejszyło się to tempo do 0,8% średnio rocznie, gdy np. w latach 80. utrzymywało się na poziomie 1,1%. Dopiero w latach 1996-2000 wskaźnik ten zwiększył się do 2%. Porównanie tych dwóch wskaźników (0,8 i 2%) z ogólną sytuacją ekonomiczną kraju, tempem wzrostu gospodarczego i stopą bezrobocia rejestrowanego wskazuje na dużą ich współzależność. W pierwszej połowie lat 90. mieliśmy recesję gospodarczą i powolne przywracanie wzrostu gospodarczego. Wówczas gwałtownie rosło także bezrobocie i na wieś, do gospodarstw domowych rodzin chłopskich wróciła cała rzesza ich członków tracących pracę poza rolnictwem. W drugiej połowie lat 90. nastąpił okres ożywienia gospodarczego i duża poprawa wartości analizowanych wskaźników. Osiągnięty wskaźnik malenia liczby gospodarstw

⁹ Wg danych powszechnego spisu rolnego w 1996 r.

indywidualnych (2%) nie był jednak tak wysoki, aby umożliwić szybsze przemiany strukturalne. Np. we Francji w latach 1988-1995 średnioroczny ubytek liczby gospodarstw przekraczał 4,2%, w Niemczech w latach 1990-1997 przekraczał 2,8%, w Danii wynosił w tym okresie 3,5%, w Portugalii 5,0%.¹⁰

Występuje także korelacja pomiędzy wielkością gospodarstw rolnych i wiekiem ich użytkowników. Wraz ze zwiększaniem się powierzchni gospodarstwa rolnego, rośnie udział użytkowników w młodszych grupach wiekowych. Jeśli np. w gospodarstwach 15-30 hektarowych osoby w wieku produkcyjnym mobilnym (do 44. lat) stanowiły w 1996 r. ponad 61%, to w gospodarstwach o powierzchni 1-5 ha użytkowników rolnych tylko 38%. W gospodarstwach powyżej 30 ha ten wskaźnik polepszał się nadal (to znaczy zwiększał się) w miarę wzrostu ich obszaru. Natomiast odsetek użytkowników w wieku poprodukcyjnym kształtował się odwrotnie. Był największy w gospodarstwach najmniejszych i malał w miarę wzrostu powierzchni gospodarstw.

Małe gospodarstwa chłopskie charakteryzują się ponadto niskim poziomem zmechanizowania prac rolnych. Wykorzystują więc w procesach produkcyjnych istniejące w nich duże zasoby siły roboczej, chociaż i w tej grupie gospodarstw zaangażowanie pracy na jednostkę produkcji zmniejsza się. One również dążą do poprawy stopnia zmechanizowania prac rolnych i zmniejszenia ich uciążliwości.

Dodać należy, że indywidualne gospodarstwa rolne użytkują ogółem prawie 3/4 użytków rolnych, przy czym w grupie gospodarstw powyżej 15 ha użytków rolnych znajdowało się w 2001 r. nieco ponad 40% ogółu ich powierzchni. Jeśli do tej grupy dodać gospodarstwa o powierzchni 10-15 ha, to odsetek użytków rolnych będących w ich użytkowaniu wzrastał do prawie 60%. Wspominam o tym, bowiem jest to już przeciętna powierzchnia gospodarstw, na której można w pełni mechanizować procesy produkcyjne maszynami, powszechnie dostępnymi w polskim rolnictwie. W sektorze indywidualnego rolnictwa powstaje również sektor kapitalistyczny, który gospodarzy na 10-12% użytków rolnych.

GUS dokonał w 2000 r. analizy kierunków produkcji rolniczej w indywidualnych gospodarstwach rolnych.¹¹ Wykazała ona znaczne ich zróżnicowanie. Ogólnie można stwierdzić, że pogłębiło się uprofilowanie (specjalizacja) tej produkcji. Analizą objęto 1 842 tys. gospodarstw. Prawie 3% z nich nie prowadziło działalności rolniczej. 97% prowadziło produkcję roślinną, zaś

¹⁰ *Wspólna polityka rolna Unii Europejskiej a polskie rolnictwo*. Wyd. Urzędu Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2002; *Rolnictwo*. Wyd. Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, Warszawa, marzec 2001; Eurostat Yearbook. *The statistical guide to Europe*. Data 1999-2000. European Commission, Luxemburg, Eurostat 2001.

¹¹ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2000 r.* op. cit.

prawie 83% produkcję zwierzęcą. Zboża uprawiało 90% gospodarstw prowadzących produkcję roślinną, ziemniaki prawie 83%, warzywa gruntowe 56,4%, ale buraki cukrowe tylko 7,0% indywidualnych gospodarstw rolnych mających zasiewy, rzepak i rzepik 2,4%, strączkowe jadalne 3,1%. Chowem bydła zajmowało się 59% ogólnej liczby badanych gospodarstw i 73% gospodarstw prowadzących produkcję zwierzęcą. Odnotujmy ten duży odsetek gospodarstw bez chowu bydła.

W dłuższym okresie ta sytuacja będzie pogarszać efektywność produkcji rolniczej w wyniku niedostatecznego nawożenia organicznego w postaci obornika. Podobne, chociaż nieco mniejsze wskaźniki uzyskano w chowie krów. Utrzymywało je 56% ogółu badanych gospodarstw i 70% prowadzących produkcję zwierzęcą. Analogiczne wskaźniki odnoszące się do trzody chlewnej wynosiły 46% i prawie 58%, zaś do drobiu kurzego prawie 71 i 88%. W latach 90. prawie znikł, ze względów ekonomicznych, chów owiec. W 2000 r. utrzymywało je 1% ogółu gospodarstw i 1,2% gospodarstw zajmujących się jednocześnie produkcją zwierzęcą.

W indywidualnych gospodarstwach rolnych ujawniło się wiele trudnych problemów społeczno-ekonomicznych, które zasługują na bardziej szczegółową analizę, zwłaszcza w kontekście naszych przygotowań do członkostwa w Unii Europejskiej.

Powiązanie poszczególnych grup gospodarstw chłopskich z rynkiem

Przeprowadzony w 1996 r. powszechny spis rolny dostarcza danych do dokonania takich analiz. Porównanie tego spisu ze spisem poprzednim w 1988 r. wskazuje, że w strukturze agrarnej na przestrzeni 8 lat miały miejsce dwie główne tendencje:

- zmniejszyła się ogólna liczba indywidualnych gospodarstw rolnych (o 126,2 tys. – do 2 041,4 tys.);
- zaznaczyła się wyraźna polaryzacja struktury agrarnej, tj. zwiększała się liczebność dwóch skrajnych grup obszarowych.

Mianowicie wzrastał udział gospodarstw najmniejszych w przedziale 1-2 ha użytków rolnych (wzrost o 13,9%) oraz gospodarstw największych w przedziale 15 ha i więcej (wzrost o 33,7%). Malą liczebność grup środkowych, przy czym najgłębszy spadek zanotowano w grupie obszarowej 5-10 ha (o 18,2%).

Ponieważ w rolnictwie chłopskim przeważają gospodarstwa małe pod względem obszaru, w ich rodzinach dominują mieszane źródła dochodów.

W 1996 r. takie rodziny stanowiły 88% ogółu rodzin użytkujących gospodarstwa indywidualne. Rodziny utrzymujące się wyłącznie z pracy w swoim gospodarstwie stanowiły tylko 12% (w 1988 r. nieco ponad 17%).

Dodać należy, że grupa rodzin utrzymujących się wyłącznie z pracy w gospodarstwie zmniejsza się od wielu lat. Z tego można wyciągnąć wniosek, że dla zapewnienia satysfakcjonujących dochodów rodzinom pracującym we własnych gospodarstwach potrzebna jest coraz większa ich powierzchnia. Również w rodzinach o mieszanych źródłach dochodów malał udział dochodów z rolnictwa.

Rodziny głównie rolnicze osiągające powyżej 90% dochodów z pracy we własnych gospodarstwach w 1996 r. stanowiły 20%, rodziny z dochodami z gospodarstw w przedziale 50-90% nieco ponad 24%. Rodziny głównie lub wyłącznie nierolnicze były grupą najliczniejszą, bowiem stanowiły 56%. Osiągały one ponad połowę dochodów głównie z pracy najemnej oraz z emerytur i rent (przy czym, prawie 17% gospodarstw domowych uzupełniało swoje dochody w 30-50% z gospodarstw rolnych i nieco ponad 39% gospodarstw domowych osiągało dochody z gospodarstw rolnych na poziomie poniżej 30% ogółu ich dochodów). Niewielki odsetek stanowiły rodziny z pozarolniczą działalnością gospodarczą lub mające inne niezarobkowe źródła dochodów.¹²

Generalnie można stwierdzić, że udział rodzin utrzymujących się głównie lub wyłącznie z dochodów pozarolniczych był odwrotnie proporcjonalny do areалу ich gospodarstw. I tak w grupie obszarowej 1-2 ha użytków rolnych 91,3% gospodarstw uzyskiwało dochody głównie spoza rolnictwa. W grupach obszarowych od 2-5 ha wskaźnik ten wynosił 74,0%, od 5-10 ha = 37,9%, od 10-15 ha = 15,2%, zaś powyżej 15 ha tylko 6-9%. Ogółem ponad 1/3 łącznych dochodów gospodarstw chłopskich pochodziło ze źródeł pozarolniczych.¹³

Dodać należy, że udział gospodarstw uzyskujących z produkcji rolniczej dochody do 30% wyraźnie się zmniejszał w miarę wzrostu areалу gospodarstwa. Ale jeszcze w grupach obszarowych od 3 do 10 ha udział dochodów z działalności rolniczej najczęściej wahał się w przedziale 30-67%. Natomiast dopiero w gospodarstwach powyżej 15 ha udział dochodów z rolnictwa najczęściej przekraczał 90%.

Spośród ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych (2 035,7 tys.), tylko 765,7 tys. (37,6%) potwierdziło, że głównym źródłem ich dochodów była działalność rolnicza (51% i więcej dochodów ogółem). Dla prawie 2/3 ogólnej liczby gospodarstw rolnictwo pozostawało więc ubocznym źródłem docho-

¹² *Powszechny spis rolny 1996. Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych...* op. cit.

¹³ *Analiza produkcyjno-ekonomicznej sytuacji rolnictwa i gospodarki żywnościowej w 1997 r.* Wyd. IERiGŻ, Warszawa 1998, s. 194-195.

dów.¹⁴ Na tej podstawie można stwierdzić, że główna uwaga rodzin z tych gospodarstw jest skierowana na zewnątrz, poza gospodarstwo, bowiem stąd pochodziła większość dochodów. Gospodarstwa rolne pozostawały oczywiście miejscem życia rodziny, ale nie głównym przedmiotem jej zainteresowań. Wspominam o tym, bowiem są to często warsztaty pracy prowadzone tradycyjnie, mało intensywnie, do których innowacje wchodzi z opóźnieniem. W okresach dekonunktury w rolnictwie ta grupa gospodarstw popada zwykle w dłuższy okres stagnacji produkcyjnej, wyczekując poprawy koniunktury. Jest to oczywiście niekorzystna sytuacja dla polityki rolnej, bowiem strumień innowacji i postępu naukowo-technicznego wchodzących do rolnictwa jest mniejszy.

Wśród gospodarstw domowych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego 21% stwierdzało, że prowadziło produkcję rolniczą wyłącznie na potrzeby własne lub jej nie prowadziło w ogóle¹⁵, zaś 33,1% rodzin prowadziło produkcję rolniczą głównie na potrzeby własne, tj. sprzedawało na rynku produkty o łącznej wartości poniżej 2,5 tys. zł w ciągu roku. Około 46% gospodarstw domowych prowadziło produkcję rolniczą głównie na rynek (932 tys.) o skali sprzedaży powyżej 2,5 tys. zł, przy czym tylko 13% gospodarstw tej grupy (259 tys.) sprzedawało produkcję o wartości powyżej 15 tys. zł. Zauważmy, iż jest to jeszcze niewielka wartość produkcji, dająca bardzo małe dochody gospodarstwom domowym.

Dodać należy, że w przeliczeniu na 1 pełnozatrudnionego, towarowa produkcja rolnicza w gospodarstwach od 1 do 7 ha użytków rolnych wahała się w sezonie 1995/96 tylko od 2,1 do 3,1 tys. zł, w gospodarstwach od 7 do 15 ha wynosiła od 4,2 do 6,0 tys. zł. Dopiero w grupie gospodarstw od 20 do 50 ha towarowa produkcja rolnicza osiągnęła poziom 13,2 tys. zł, przy średniej wartości dla indywidualnych gospodarstw rolnych wynoszącej niecałe 5,1 tys. zł.

Gospodarstwa, na które powinny oddziaływać zwłaszcza instrumenty polityki rolnej

W gospodarstwach poniżej 5 ha istotną pozycję zajmuje produkcja na własne potrzeby rodziny (tzw. samozaopatrzenie). To oczywiście wpływa na mniejsze rozmiary produkcji na sprzedaż, ale nie umniejsza jej ważności ze

¹⁴ *Powszechny spis rolny 1996. Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych...* op. cit.

¹⁵ Łącznie z gospodarstwami o nie ustalonej wartości produkcji towarowej (7,8%). Por. także PSR-1996. *Ludność związana z rolnictwem*, część I. Wyd. GUS, Warszawa 1997.

względów społecznych. Ponieważ ta grupa gospodarstw jest najliczniejsza (około 56%), to gospodarstwa, w których produkcja rynkowa osiąga większą skalę, stanowią znacznie mniejszy udział. Można ich liczbę szacować na około 730 tys. (około 36%) i przede wszystkim na te gospodarstwa powinny oddziaływać instrumenty polityki rolnej.

Pozostałe grupy gospodarstw mają głównie charakter socjalny. Rodziny użytkujące je skupiają swoje wysiłki na pracy poza gospodarstwami. Na ich sytuację wpływać będzie głównie polityka ekonomiczna państwa w odniesieniu do rejonów wiejskich, zwłaszcza skierowana na tworzenie nowych miejsc pracy. Chociaż w latach dziewięćdziesiątych spopularyzowano tzw. wielofunkcyjny rozwój wsi,¹⁶ w praktyce dotychczasowe efekty tych przedsięwzięć są jeszcze niewielkie.

Jeśli więc skupić uwagę na grupie gospodarstw o większej towarowości (730 tys.), to możemy stwierdzić, że w nich znajduje zatrudnienie około 1 375 tys. osób. A więc stanowi to około 9% ogółu pracujących w gospodarce narodowej. Ogólny wskaźnik pracujących w rolnictwie na poziomie 28% w 2000 r., prezentowany przez GUS, obejmuje także osoby pracujące w licznej grupie gospodarstw wytwarzających produkty rolne dla własnych gospodarstw domowych lub sprzedających tylko niewielkie ich ilości.

W istocie w tym ogólnym wskaźniku też należałoby dokonać korekty. Mianowicie spośród osób pracujących w gospodarstwach indywidualnych (3 836 tys. w 1996 r.) prawie 1/4 (885 tys.) pracowała przeciętnie dziennie niewielką liczbą godzin (do 3 godzin), a więc w małym stopniu była zaangażowana w pracę w gospodarstwie.¹⁷ Bez nich gospodarstwa rolne w istocie mogły się obejść. Jest to potencjalna grupa biernych zawodowo lub bezrobotnych. Odliczając tę grupę osób możemy szacować, że w gospodarstwach indywidualnych zatrudnionych było około 19% zasobów pracy, a w towarowych gospodarstwach indywidualnych o większej skali produkcji pracuje około 1 060 tys. osób, tj. niecałe 7% zasobów pracy w gospodarce narodowej.¹⁸

Jeśli w tym rachunku uwzględnić wszystkie gospodarstwa produkujące głównie na rynek (932 tys.), to zatrudniają one nieco ponad 11% zasobów siły roboczej (1 760 tys.), a bez grupy osób, które wnoszą mały wkład pracy do gospodarstwa, wskaźnik ten obniża się do prawie 9% (z zatrudnieniem 1 355 tys. osób). Podkreślam tę kwestię dlatego, iż operowanie ogólnym

¹⁶ *Przyszłość wsi i rolnictwa. Wyzwania i szanse*. Wyd. Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, Warszawa 1998.

¹⁷ *Powszechny spis rolny 1996*. Raport z wyników. GUS, Warszawa 1997.

¹⁸ W. Michna oszacował, że w 2000 r. konieczne zatrudnienie w rolnictwie osób w pełnym wymiarze czasu pracy wyniosło prawie 1 700 tys., a wraz z osobami o niepełnym wymiarze czasu pracy, ale koniecznych w okresie nasilonych prac rolnych – około 2 450 tys. Por. *Zatrudnienie i bezrobocie w obszarach wiejskich i w rolnictwie*. Wyd. Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2001.

wskaźnikiem pracujących w rolnictwie (ponad 1/4 ogólnej liczby aktywnych ekonomicznie) zwłaszcza w prezentacjach zagranicznych (m.in. w rozmowach negocjacyjnych z UE), nie oddaje istoty sytuacji polskiego rolnictwa.

Produkcja towarowa a wykształcenie użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych

Podkreślić należy, iż powszechny spis rolny w 1996 r. wykazał bardzo duże zróżnicowanie w zakresie produkcji towarowej, w zależności od poziomu wykształcenia użytkowników gospodarstw rolnych. Jeśli przeciętna wartość towarowej produkcji rolniczej ukształtowała się na poziomie 5,1 tys. zł na 1 pełnozatrudnionego, to użytkownicy z wykształceniem wyższym i policealnym osiągnęli 19,1 tys. zł. Z wykształceniem średnim i zasadniczym około 6,2 tys. zł, a z wykształceniem podstawowym i bez wykształcenia niecałe 3,3 tys. zł.

Dodać należy, że użytkownicy z wykształceniem wyższym i policealnym rolniczym osiągnęli na 1 osobę pełnozatrudnioną najwyższą produkcję towarową.

Również użytkownicy gospodarstw oceniający swoje gospodarstwa jako rozwojowe (18% gospodarstw) osiągnęli ponad 2,5 razy wyższą towarową produkcję rolniczą w porównaniu z użytkownikami gospodarstw, którzy oceniali swoje gospodarstwa jako nie mające perspektyw rozwoju (takich gospodarstw było niemal 56%).

Towarowa produkcja rolnicza w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych, w zależności od poziomu wykształcenia użytkownika gospodarstwa, wykazywała mniejsze zróżnicowanie, ale jeśli przyjąć za 100 tę kategorię produkcji u użytkowników z wykształceniem podstawowym i bez wykształcenia, to u użytkowników z wykształceniem wyższym i policealnym towarowa produkcja rolnicza była prawie dwukrotnie większa.¹⁹

Te ilustracje podkreślają ogromne znaczenie wiedzy profesjonalnej w rolnictwie i zarazem uzasadniają wysoką opłacalność nakładów na kształcenie. Powinny one zachęcać administrację rolną i samorząd rolniczy (izby rolnicze) do aktywizacji działań na rzecz rozwoju działalności oświatowej wśród producentów rolnych i wielorakiej pomocy w kształceniu młodzieży rolniczej. Te działania można uznać za wręcz nieodzowny warunek osiągnięcia coraz wyższej konkurencyjności międzynarodowej polskiego rolnictwa.

¹⁹ Powszechny spis rolny 1996. Wybrane elementy sytuacji ekonomicznej gospodarstw rolnych.

Dane z powszechnego spisu rolnego wskazały także na istotne różnice w towarowości w przeliczeniu na 1 pełnozatrudnionego w zależności od wieku i płci użytkownika gospodarstwa indywidualnego. W gospodarstwach prowadzonych przez kobiety przeciętna wartość towarowej produkcji rolniczej była o 44% mniejsza, niż gdy użytkownikami byli mężczyźni.

Najwyższą produkcję towarową realizowali użytkownicy w wieku od 35 do 44 lat, będący w tzw. wieku produkcyjnym mobilnym, później zaczynała ta produkcja spadać. Mężczyźni w wieku emerytalnym osiągalni produkcję stanowiącą tylko 36% w stosunku do najwyższego poziomu, a w sytuacji, gdy użytkownikami gospodarstw były kobiety, obniżała się ona do 50% najwyższego poziomu, osiąganego przez grupę wiekową od 35 do 44 lat. W apogeum produkcja towarowa gospodarstw użytkowanych przez mężczyzn była też o 81% wyższa od produkcji, gdy użytkownikami były kobiety w tym samym wieku (35-44 lata).

Ogólny wniosek z tych analiz skłania również do stwierdzenia, że rolnictwo stale pozostaje zawodem ciężkim, wymagającym wielkiego wysiłku fizycznego. Kobietom trudno sprostać temu zadaniu, stąd też mniejsza intensywność produkcji w gospodarstwach prowadzonych przez kobiety.

Należy wspomnieć, że dokonana przez GUS w 2000 r. analiza poziomu wykształcenia osób kierujących indywidualnymi gospodarstwami rolnymi wykazała, iż około 57% miało wykształcenie rolnicze. Jest to wskaźnik dość optymistyczny. Przy czym z tej liczby około 20% osób miało wykształcenie średnie lub wyższe, a liczba osób kierujących z wykształceniem co najmniej średnim zwiększała się w miarę wzrostu powierzchni gospodarstw (z około 9% w grupie obszarowej 1-2 ha użytków rolnych do 58% w grupie obszarowej powyżej 100 ha) i odwrotnie w miarę wzrostu powierzchni gospodarstw malał odsetek kierujących bez wykształcenia rolniczego (z prawie 62% w grupie obszarowej 1-2 ha użytków rolnych do poniżej 11% w grupie obszarowej powyżej 100 ha).²⁰

Wnioski

Indywidualne gospodarstwa rolne w swej istocie to gospodarstwa chłopskie, które nie realizują jednego celu, jak klasyczne przedsiębiorstwa w gospodarce rynkowej – maksymalizację zysku, lecz pewną wiązkę celów. Dążą one do powiększenia dochodu osobistego (rozumianego jako dochód rolniczy

²⁰ *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2000 r.* op. cit.

wraz z dochodami spoza gospodarstwa), należącego do innej kategorii ekonomicznej. Ale rodzina chłopska realizuje także cele długookresowe. Musi dać zatrudnienie członkom rodziny, kontynuować rozwój kolejnych generacji, kształcić jej członków, kojarzyć cele bieżące (dochodowe) z długo okresowymi celami ochrony ekosystemów, trwać, bo jest to też sposób życia, pracować nawet, gdy realizowana produkcja przynosi krańcowo niskie efekty.²¹

Nierzadko w prasie ukazują się wypowiedzi polityków i części dziennikarzy, że gospodarstwa chłopskie muszą się modernizować, zwiększać wydajność (w kontekście integracji Polski z krajami Unii Europejskiej), bo w innej sytuacji upadną. Słuszna teza o modernizacji ma swoje uwarunkowania. Obecnie sytuacja dochodowa rolnictwa nie pozwala na taką modernizację w skali powszechnej, a gospodarki narodowej także nie stać na zatrudnienie poza rolnictwem dużych zasobów pracy, jakimi dysponują gospodarstwa indywidualne. A to jest podstawowy warunek restrukturyzacji, czy modernizacji i unowocześniania procesów produkcyjnych w tych gospodarstwach, który zresztą jest procesem ciągłym, ale jego natężenie jest różne. O niektórych współzależnościach wspomniałem. Natomiast należy podkreślić, że gospodarstwo chłopskie nie bankrutuje jak inne podmioty w gospodarce rynkowej. Trwa tak długo, jak żyje w nim rodzina. Oczywiście to nie wyklucza sytuacji, że jeśli np. rolnik weźmie kredyt, który przekracza jego zdolności płatnicze, to jego gospodarstwo może zostać zlicytowane i przejęte za długi. Zniknie wówczas jako podmiot gospodarczy.

Prof. dr hab. Eugeniusz Mazurkiewicz pracuje w Wyższej Szkole Ekonomicznej w Warszawie.

²¹ A. Woś: *Rolnictwo polskie wobec procesów globalnych w gospodarce. Studia i monografie* nr 105. Wyd. IERiGŻ, Warszawa 2001.

Prof. dr hab. n. med. Danuta Koradecka

Bezpieczeństwo pracy na wsi

Z prac Centralnego Instytutu Ochrony Pracy

Praca w rolnictwie stwarza duże zagrożenia wypadkowe i zdrowotne oraz wiąże się z ryzykiem zawodowym spowodowanym działaniem czynników niebezpiecznych, szkodliwych i uciążliwych. Wynika to ze specyfiki zawodu rolnika i niezwykle złożonego środowiska jego pracy, na co składają się: zróżnicowanie produkcji – roślinna i zwierzęca, sezonowość prac, częste zmiany rodzaju wykonywanych czynności, różnorodność stosowanych narzędzi, maszyn, technologii itd.

Liczba wypadków w rolnictwie wynosi w Polsce ponad 60 tysięcy rocznie. Tutaj zdarzają się one dwukrotnie częściej niż w pozostałych działach gospodarki, stanowiąc 35% ogólnej liczby wypadków przy pracy. Wypadki śmiertelne zdarzają się w rolnictwie aż czterokrotnie częściej i stanowią 48% wypadków śmiertelnych w całej pozostałej gospodarce (przy zatrudnieniu w rolnictwie wynoszącym ok. 30% wszystkich pracujących). Powyższe liczby wypadków rejestrowane są jedynie w populacji ok. 1400 tys. rolników indywidualnych ubezpieczonych w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS). Wypadki przy pracy w pozostałej ponad 2-milionowej populacji rolników nie są objęte żadną statystyką.

Najwięcej osób doznaje obrażeń w wyniku upadku z wysokości (z drabin, ciągników, kombajnów, przyczep, strychów, poddaszy) oraz na skutek potknięć i poślizgnięć (na podwórku, na drodze lub w pomieszczeniach gospodarczych i hodowlanych). W roku 1999 stanowiły one 51,3% wypadków.

Szczególnie tragiczny wymiar mają wypadki, którym ulegają dzieci. Według statystyk KRUS w Polsce dochodzi rocznie do ok. 1500 wypadków, w których biorą udział dzieci do 15 roku życia, wykonujące prace w gospodarstwie rolnym. Angażowanie dzieci wiejskich do prac w gospodarstwie rolnym jest powszechne. Prace niebezpieczne lub szkodliwe, w których uczestniczą dzieci, to między innymi: noszenie ciężkich przedmiotów – 54,1%; jazda ciągnikiem – 52,5%; cięcie słomy, siana w sieczkarni – 37,7%; uprawa gleby narzędziami ciągnikowymi – 31,1%; sadzenie ziemniaków sadzarką – 29,4%; ubój zwierząt, drobiu – 23,5%; omłoty młocarnią – 20,3%; cięcie drewna piłą tarczową – 19,3%; kopanie ziemniaków kombajnem – 16,9%.

Statystyki wypadkowe, oprócz danych o liczbie wypadków informują, że najczęstszą ich przyczyną są zaniedbania i niedopatrzenia, których przy odpowiedniej wiedzy można byłoby uniknąć. Jedną z głównych przyczyn wypadków jest zatem nieświadomość lub brak umiejętności przewidywania skutków występujących zagrożeń. Potrzebne jest więc ciągle upowszechnianie wiedzy dotyczącej zagrożeń w rolnictwie oraz możliwości i sposobów ich eliminowania.

Centralny Instytut Ochrony Pracy (CIOP) jako główny koordynator programu wieloletniego (b. SPR-1) pn. **Bezpieczeństwo i ochrona zdrowia człowieka w środowisku pracy** w latach 1998-2001 podjął realizację projektów naukowo-badawczych i prac wdrożeniowych, w celu stworzenia skutecznego systemu ochrony człowieka w środowisku pracy. Program ten w swoich założeniach miał charakter ogólny i obejmował wszystkie gałęzie przemysłu oraz dziedziny działalności człowieka w środowisku pracy, co spowodowało, że uzyskane rezultaty mają wymiar uniwersalny. Natomiast część prac, głównie realizowanych przez Instytut Medycyny Wsi (IMW), była adresowana bezpośrednio do rolnictwa. W wyniku realizacji całokształtu zadań badawczych osiągnięto wiele rezultatów, których wdrożenie przyczyni się znacząco do poprawy bezpieczeństwa i ochrony zdrowia osób zatrudnionych w rolniczym środowisku pracy.

Zagrożenia chemiczne i pyłowe

Substancje chemiczne i pyły należy zaliczyć do czynników, które stanowią zagrożenie dla zdrowia praktycznie dla całej populacji pracowniczej w rolnictwie. Narażenie na nie, choć o zmiennym nasileniu, występuje w zasadzie przez cały rok. Niektóre prace związane z narażeniem na substancje i preparaty chemiczne oraz pyły trwają kilka lub kilkanaście dni w roku. Największe ich nasilenie występuje latem i jesienią. Warunki glebowe i pogodowe mają istotny wpływ na stężenie tych czynników w powietrzu. W związku ze specyfiką prac rolniczych identyfikacja zagrożeń oraz ocena ryzyka zawodowego rolników jest bardzo trudna i prowadzona w ograniczonym zakresie, przede wszystkim ze względu na fakt, że przepisy prawne w zakresie ochrony zdrowia i pracy nie obejmują rolników indywidualnych, którzy stanowią ponad 90% pracowników zatrudnionych w rolnictwie. Pyły organiczne pochodzenia roślinnego i zwierzęcego oraz powszechnie stosowane środki ochrony roślin są czynnikami, które mogą być przyczyną wielu chorób, w tym również zawodowych.

Cennych informacji, zarówno dla samych rolników, jak również dla inspektorów Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, Państwowej In-

spekcji Pracy oraz Inspekcji Sanitarnej dostarczyły prace badawcze zrealizowane w ramach programu wieloletniego (b. SPR-1), dotyczące opracowania dokumentacji dopuszczalnych poziomów narażenia zawodowego na środki ochrony roślin (pestycydy), metod oznaczania tych substancji chemicznych w powietrzu oraz ustalenia rzeczywistego poziomu narażenia rolników indywidualnych na pyły. Wyniki tych prac mogą być również wykorzystywane przez lekarzy orzeczników KRUS w procedurze ustalania chorób zawodowych oraz lekarzy wiejskich i gminnych ośrodków zdrowia w profilaktyce i leczeniu.

W ramach jednego z zadań badawczych realizowanych przez Centralny Instytut Ochrony Pracy opracowano udokumentowane propozycje wartości dopuszczalnych poziomów narażenia zawodowego w odniesieniu do 10 pestycydów: chloropiryfosu, karbofuranu, endosulfanu, glifosfatu, demetonu, dikwatu dibromku, fonofosu, alfametryny, piraminu i chlormekwatu chlorku. Wartości te stanowią podstawę do oceny warunków pracy rolników wykorzystujących te preparaty w zabiegach chemizacyjnych, a także umożliwiają prowadzenie planowej działalności profilaktycznej. Wartości NDS ośmiu pestycydów zostały zatwierdzone przez ministra pracy i polityki społecznej jako wartości prawnie obowiązujące i wprowadzone do rozporządzenia w sprawie najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy.¹ Pestycydy te są powszechnie stosowane w ochronie roślin. Główną drogą ich wchłaniania jest układ oddechowy, a w przypadku chloropiryfosu, karbofuranu, fonofosu i demetonu również skóra.

Narzędziem niezbędnym do oceny narażenia zawodowego na te bardzo toksyczne substancje chemiczne są również metody analityczne do wykrywania i ilościowego oznaczania ich stężeń w powietrzu na stanowiskach pracy.

Realizacja przez CIOP we współpracy z IMW innego zadania badawczego umożliwiła opracowanie selektywnych, odpowiednio czułych i dokładnych procedur stosowanych do oznaczania altrazyny, chloropiryfosu, demetonu-S metylowego, dimetoatu, kaptanu, karbofuranu i metoksychloru. Procedury te stanowiły podstawę do opracowania polskich norm z zakresu ochrony czystości powietrza na stanowiskach pracy oraz zostały opublikowane w kwartalniku Międzyresortowej Komisji ds. NDS i NDN – *Podstawy i Metody Oceny Środowiska Pracy*².

¹ Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z dnia 17 czerwca 1998 r. w sprawie najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy (Dz. U. nr 79, poz. 513, zm. 2001 r., Dz. U. nr 4, poz. 36).

² Surgiewicz J., Nazimek T.: *Demeton-S metylowy – metoda oznaczania*. Podstawy i Metody Oceny Środowiska Pracy, 1999, 22, s. 86. Surgiewicz J., Nazimek T.: *Karbofuran – metoda oznaczania*. Podstawy i Metody Oceny Środowiska Pracy, 1999, 22, s. 109.

Ze względu na brak danych dotyczących narażenia rolników na stosowane przez nich niebezpieczne substancje chemiczne oraz pyły występujące praktycznie podczas wszystkich prac na roli oraz w gospodarstwie, przeprowadzona przez IMW ocena narażenia rolników indywidualnych na pyły rolnicze z uwzględnieniem aspektu czasu pracy (rys. 1, s. 93), umożliwiła ustalenie rzeczywistego poziomu narażenia na te czynniki w gospodarstwach rodzinnych ukierunkowanych na chów zwierząt, uprawy ukierunkowane i prowadzących tradycyjną produkcję mieszaną – roślinną i zwierzęcą (zadanie III.12.1).

Przeprowadzone badania wykazały, że największe stężenia pyłu całkowitego i respirabilnego występowały podczas sortowania i pakowania ziemniaków w pomieszczeniach gospodarskich, omłotów zboża młockarnią w stodole oraz przy rozdrabnianiu ziarna w paszarni. Poziom narażenia na ten czynnik w ciągu roku, był najwyższy w sierpniu i wrześniu. Średnie ważone stężenia roczne, obrazujące przeciętny poziom narażenia na pył całkowity, były większe od wartości NDS (rys. 2, s. 93). Podczas prac związanych z produkcją roślin przekraczały tę wartość nawet pięciokrotnie.

Udokumentowanym, przydatnym w praktyce efektem tego zadania badawczego jest opracowanie i wydanie w formie broszury, klasyfikacji typowych prac rolniczych w gospodarstwach indywidualnych w zależności od poziomu narażenia zawodowego rolnika na pył pochodzenia roślinnego i zwierzęcego oraz zaleceń do profilaktyki, z uwzględnieniem działań technicznych, organizacyjnych oraz zdrowotnych.

W zakresie wdrożeń omawianych prac badawczych, w ramach umowy z Ministerstwem Rolnictwa i Rozwoju Wsi zorganizowano szkolenia dla przedstawicieli rolników oraz KRUS, lekarzy, a także zarządzających bezpieczeństwem i higieną pracy w uspołecznionych gospodarstwach wielkotorwarowych i zakładach produkujących preparaty chemiczne dla rolnictwa. Opracowano również ulotki na temat kilkunastu powszechnie stosowanych w kraju środków ochrony roślin oraz poradniki i listy kontrolne, które powinny ułatwiać rolnikom wprowadzanie bezpiecznych zasad pracy w ich gospodarstwach podczas prac polowych, w zagrodzie, w sadach oraz przy hodowli zwierząt.

Zagrożenia urazami mechanicznymi

Różnorodności wykonywanych w rolnictwie prac z wykorzystaniem sprzętu technicznego oraz zmiennym warunkom środowiskowym towarzyszy liczna i zróżnicowana grupa zagrożeń urazami. Ich następstwem są wypadki przy

pracy rolniczej, których wskaźnik częstości na 1000 ubezpieczonych wynosił, wg danych KRUS, 21,0 ÷ 22,4 w latach 1998-2000, a w 1997 roku sięgał nawet 29,0 (przy średnim wskaźniku w kraju wynoszącym odpowiednio 10,33 ÷ 8,30). Wskaźnik ten należy do najwyższych spośród wszystkich działów gospodarki i jest porównywalny tylko z częstością wypadków w górnictwie.

Według badań przeprowadzonych w ramach realizowanego przez CIOP programu wieloletniego (b. SPR-1), stwierdzono w badaniach Akademii Rolniczej we Wrocławiu, że oprócz sprzętu typowo rolniczego znaczny udział w wypadkach powstałych w gospodarstwach indywidualnych ma także stosowany w rolnictwie sprzęt o bardziej uniwersalnym przeznaczeniu, jak np. drabiny czy pilarki do drewna (rys. 3, s. 94). Chociaż udział instalacji odborników elektrycznych jako przyczyny, w ogólnej liczbie wypadków nie jest znaczny, to jednak – ze względu na przeważnie śmiertelne skutki takich wypadków – działania prewencyjne w tym względzie także powinny należeć do pierwszoplanowych.

Centralny Instytut Ochrony Pracy w swoich działaniach na rzecz ochrony przed urazami w rolnictwie koncentrował się na zapobieganiu wprowadzaniu na rynek, a więc także nabywaniu przez rolników sprzętu nie spełniającego wymagań bezpieczeństwa i ochrony zdrowia oraz upowszechnianiu i popularyzacji wiedzy na temat ochrony przed urazami przy użytkowaniu tego sprzętu i wykonywaniu prac w gospodarstwach rolnych.

W tym celu prowadzone są w Instytucie badania i certyfikacja na znak bezpieczeństwa „B”, m.in. pilarek tarczowych i innych obrabiarek do drewna, przenośnych pilarek łańcuchowych do drewna, narzędzi izolowanych do pracy z urządzeniami pod napięciem, a także drabin przenośnych.

Dotychczas Instytut przyznał tym urządzeniom, mającym szerokie zastosowanie w rolnictwie, 433 certyfikaty potwierdzające zgodność z wymaganiami bezpieczeństwa i higieny pracy oraz uprawniające do oznaczania znakiem bezpieczeństwa „B”.

W ramach umowy z MRiRW upowszechniono i popularyzowano zagadnienia bezpieczeństwa i higieny pracy przy obsłudze tych urządzeń. W cyklu *Zagrożenia w rolnictwie* opracowano i wydano ulotki: *Drabiny przenośne* (5 tys. egz.), *Pilarki tarczowe* (100 tys. egz.) oraz *Zabezpiecz się przed upadkiem* (100 tys. egz.). Opracowano także broszury:

- *Bezpieczeństwo użytkowania przenośnych pilarek łańcuchowych do drewna;*
- *Ochrona przed porażeniem prądem elektrycznym w gospodarstwie rolnym* (rys. 4, s. 95).

Zagadnienia te były także upowszechniane podczas szkolenia nt. „Identyfikacja i ograniczanie zagrożeń oraz ocena ryzyka zawodowego na stanowiskach pracy w rolnictwie”, przeprowadzonego na podstawie materiałów opracowanych i wydanych przez Instytut.

W 2001 r., podczas targów POLAGRA FARM w Poznaniu zorganizowano dla przedstawicieli producentów i importerów oraz użytkowników przenośnych pilarek łańcuchowych seminarium szkoleniowe pn.: „Bezpieczeństwo użytkowania przenośnych pilarek łańcuchowych”. Tematyka seminarium obejmowała: zagrożenia występujące przy użytkowaniu tych pilarek i sposoby ich eliminowania lub ograniczania, rozwiązania konstrukcyjne zwiększające bezpieczeństwo ich użytkowania, metody badań tych maszyn i kryteria ich oceny na znak bezpieczeństwa „B” oraz zasady krajowego systemu certyfikacji.

Zagrożenia, głównie urazami, ich następstwa i środki prewencji obrazują także przygotowane we współpracy CIOP i IMW filmy:

- *Dzieci w gospodarstwie,*
- *Transport rolniczy,*
- *Upadki,*
- *Uważaj! Praca i zabawa bywają niebezpieczne.*

W Centralnym Instytucie Ochrony Pracy dostępne są także, przeznaczone dla pracodawców – właścicieli małych zakładów produkcji i przetwórstwa rolnego oraz rolników indywidualnych, opracowane z udziałem pracowników Państwowej Inspekcji Pracy, poradniki wraz z listami kontrolnymi dotyczące bezpieczeństwa i higieny pracy w gospodarstwach sadowniczych, przy pracach polowych, w zagrodzie rolniczej, przy chowie bydła i trzody chlewnej.

Omawiają one podstawowe zagadnienia bhp oraz zawierają wymagania i informacje, przydatne zwłaszcza w identyfikowaniu, a także eliminowaniu lub ograniczaniu zagrożeń związanych z tymi rodzajami działalności.

Ochrona przed zagrożeniami zawodowymi

Środowisko, w jakim pracuje rolnik, jest bardzo trudne m.in. dlatego, że wielu różnorodnych zagrożeń często nie można wyeliminować ani zredukować przez działania techniczne lub organizacyjne. W takich warunkach istotną rolę mogą i powinny odegrać odpowiednio dobrane, a także stosowane środki ochrony indywidualnej o sprawdzonych i potwierdzonych walorach ochronnych i użytkowych. Stąd sporo miejsca i uwagi w programie wieloletnim (b. SPR-1) poświęcono opracowaniu i ujednoczeniu metod badań tych środków, spośród których wiele szczególnie kwalifikuje się do zastosowania w rolnictwie. Sprecyzowano kryteria i wymagania wobec poszczególnych rodzajów środków, opracowano procedury badawcze i sta-

nowiska, pozwalające na prowadzenie badań według przyjętych metod zgodnych z wymaganiami dyrektyw i norm europejskich. Podjęcie tych działań pozwoliło stworzyć warunki do pełnego wdrożenia systemu oceny zgodności środków ochrony indywidualnej z wymaganiami dyrektywy 89/686/EWG.

Do najważniejszych wyników prac zrealizowanych przez CIOP w tym zakresie, bezpośrednio związanych z rolnictwem należą:

- 1) opracowanie metod badania środków ochrony indywidualnej zabezpieczających przed ciekłymi chemicznymi środkami ochrony roślin, w tym:
 - wyznaczanie odporności materiałów odzieżowych, rękawic i obuwia na przenikanie środków ochrony roślin,
 - określanie szczelności zaworów w sprzęcie ochrony układu oddechowego,
 - wyznaczanie skuteczności gogli chroniących przed środkami ochrony roślin w postaci grubych cząstek pyłu oraz gazów i drobnych cząstek pyłu;
- 2) opracowanie stanowisk umożliwiających prowadzenie badań zgodnie z przyjętymi metodami, w tym:
 - penetracji cząstek bioaerozoli w odniesieniu do materiałów filtracyjnych, filtrów i półmasek filtrujących,
 - odporności rękawic ochronnych na działanie niskiej temperatury,
 - odporności rękawic ochronnych na wielokrotne zginanie,
 - termoizolacyjności rękawic i obuwia w niskiej temperaturze,
 - odporności materiałów odzieżowych oraz materiałów rękawic i obuwia na przenikanie środków ochrony roślin,
 - oporu cieplnego i przenikania pary wodnej,
 - oceny szczelności gogli chroniących przed środkami ochrony roślin w postaci drobnych pyłów i gazów;
- 3) wprowadzenie do państwowego systemu badań i certyfikacji 9 nowych procedur badawczych wykorzystywanych w procesie oceny zgodności środków ochrony indywidualnej, przeznaczonych do zastosowania w rolnictwie.

W wyniku realizacji programu wieloletniego (b. SPR-1) Centralny Instytut Ochrony Pracy opracował i wdrożył do produkcji nowe rozwiązania materiałów i wzorów środków ochrony indywidualnej przeznaczonych głównie dla osób pracujących w sektorze rolniczym. A oto najważniejsze spośród nich.

Półmaska filtrująca do ochrony przed czynnikami biologicznymi w postaci: bakterii, zarodników grzybów, pleśni, pyłów kwiatów nasion i owoców (rys. 5, s. 95). Mikroorganizmy stanowiące zagrożenia dla człowieka mogą być wchłaniane ze środowiska zewnętrznego do krwiobiegu różnymi

drogami, jednak wchłanianie tych szkodliwych substancji przez układ oddechowy odgrywa szczególną rolę w zatruciach środowiskowych. Duża powierzchnia dróg oddechowych i minimalna grubość bariery ochronnej sprawiają, że wchłanianie przez płuca zachodzi bardzo szybko. W celu ochrony przed submikronowymi cząstkami aerozoli, niezbędne jest zastosowanie w sprzęcie ochrony układu oddechowego wysoko skutecznych włóknin elektretowych o niewielkiej gramaturze. Opracowana i zastosowana w półmaskach biologicznych włóknina spełnia te wymagania. Do jej produkcji zastosowano technologię pneumatycznego formowania runa z dwóch surowców – polipropylenu i poliwęglanu oraz niezależnych głowic.

Opracowana włóknina stanowi materiał bazowy do wytwarzania półmasek do ochrony przed bioaerozolem przeznaczonych dla służb weterynaryjnych i laboratoriów diagnostyki środowiskowej. Parametry ochronne i użytkowe tej włókniny odpowiadają wysokoskutecznej klasie P3, tj. skuteczności filtracji na poziomie 99% wobec cząstek aerozolu o wymiarach 0,3 µm i niewielkich oporach przepływu. Półmaski te zapewniają pełną ochronę przed mikroorganizmami.

W warunkach rolniczego środowiska pracy ma zastosowanie sprzęt filtrujący o przedłużonym okresie użytkowania, co jest związane ze zmiennymi w czasie warunkami zapylenia i często znaczną wilgotnością powietrza. Są to filtry (rys. 6, s. 95) lub półmaski filtrujące, w których zastosowano na pierwszą warstwę filtracyjną włókninę z efektem tryboelektrycznym, dzięki której udało się osiągnąć wysoką skuteczność filtracji przy małych oporach oddychania. To rozwiązanie Instytutu uzyskało medal podczas 29. Międzynarodowej Wystawy Wynalazców i Racjonalizatorów, Nowoczesnej Techniki i Wyrobów w Genewie w 2001 roku.

Podobne walory posiada **kapsułowany filtr** P3 SL CD (rys. 7, s. 95), wykonany również z zastosowaniem omawianej włókniny. Charakteryzuje się on przedłużonym czasem ochronnego działania, przy skuteczności na poziomie 99,99% i chroni przed drobno dyspersyjnymi aerozolami toksycznymi i bioaerozolami. Na rys. 8 (s. 96) pokazano przeprowadzanie zabiegu antygrzybicznego (oprysk plantacji ogórków w szklarni) przy wykorzystaniu sprzętu ochrony układu oddechowego w postaci maski skompletowanej z filtrami P3 SL.

Odzież podbarierowa. Odzież wykorzystywana przez rolników do ochrony przed szczególnie toksycznymi czynnikami chemicznymi, wykonana z materiałów nie przepuszczających pary wodnej, stanowi przyczynę znacznych obciążeń cieplnych organizmu i skutkuje dyskomfortem pracy. Na podstawie analizy mikroklimatu pod odzieżą, opracowano w CIOP materiał dwuwarstwowy z syntetyczną warstwą dyfuzyjną i higroskopijną warstwą sorpcyjną, przeznaczony do produkcji odzieży podbarierowej (rys. 9, s. 96). Odzież ta ułatwia odprowadzanie potu ze skóry, co przyczynia się do obniżenia wilgot-

ności mikroklimatu przy skórze oraz zmniejszenia obciążenia cieplnego organizmu użytkownika. W konsekwencji poprawia to warunki pracy oraz umożliwia wydłużenie czasu pracy w szczelnej odzieży.

Rękawice wielofunkcyjne chroniące przed zagrożeniami mechanicznymi, termicznymi i wodą (rys. 10, s. 96). Zaprojektowano w CIOP i wdrożono do produkcji dwa wzory rękawic wielofunkcyjnych, chroniących przed zagrożeniami mechanicznymi (przecięcie, przekłucie, ścieranie), niską lub wysoką temperaturą oraz wodą. Wymaganą wielofunkcyjność rękawic uzyskano przez zastosowanie odpowiednio dobranych materiałów wielowarstwowych z wykorzystaniem nowoczesnych surowców i technik wytwarzania. W celu zapewnienia wodoszczelności rękawic i jednocześnie wysokiego komfortu użytkowego zastosowano w pakiecie materiałowym membranę poliuretanową stanowiącą barierę dla wody i wiatru, a jednocześnie doskonale przepuszczającą parę wodną. Uzyskane wyniki badań laboratoryjnych i użytkowych rękawic potwierdzają ich wysoką wytrzymałość mechaniczną, zwłaszcza w zakresie odporności na przecięcie (5. poziom skuteczności ochrony), wysoką izolacyjność cieplną i wodoszczelność. Opracowane wzory rękawic pod względem właściwości użytkowych dorównują wzorom zagranicznym, a przewyższają je pod względem właściwości ochronnych. Opracowane rękawice są konkurencyjne cenowo i mogą znaleźć szerokie zastosowanie w rolnictwie i leśnictwie.

Nauszniki przeciwhałasowe z regulowanym tłumieniem, typ FASER N1-E3. Opracowane w CIOP nowoczesne ochronniki słuchu przeznaczone są do stosowania w środowisku, w którym występują hałasy o dużej dynamice, hałas przerywany (z wyraźnie występującymi okresami cichymi i bardzo głośnymi) lub może wystąpić niespodziewany hałas impulsowy. Nauszniki te skutecznie chronią przed hałasem i poprawiają zrozumiałość mowy oraz słyszalność sygnałów ostrzegawczych. Ich charakterystyka tłumienia dostosowuje się do poziomu hałasu. Dzięki układowi elektroakustycznemu w chwilach „cichych” nie ma konieczności zdejmowania nauszników, aby zapewnić zrozumiałość mowy i słyszalność sygnałów ostrzegawczych. Nauszniki te z uwagi na swoje właściwości znajdują szerokie zastosowanie na wielu stanowiskach pracy w rolnictwie i leśnictwie (np. operatorzy maszyn), a także w domowych pracach gospodarskich (piły tarczowe, ręczne pilarki łańcuchowe, kosiarki ogrodowe).

Antywibracyjne rękawice ochronne ORPEL AV-1. Opracowane w CIOP, rękawice te znacząco tłumią drgania w zakresie częstotliwości 32 ÷ 1250 Hz oraz zabezpieczają ręce przed niską temperaturą i wilgocią, które to czynniki mogą potęgować skutki działania drgań, przyspieszając rozwój choroby wibracyjnej, która dotyka szczególnie pracowników rolnictwa.

Rękawice mają anatomiczny układ dłoni, który uzyskuje się przez zastosowanie dzielonego wkładu tłumiąco-wibroizolacyjnego w obrębie śródreżca

i w palcach oraz dzielonej strony grzbietowej. Tak skonstruowane rękawice dopasowują się do dłoni oraz rękojeści narzędzia, przez co są wygodne w użytkowaniu (rys. 11, s. 97).

Helm o podwyższonym stopniu ochrony przed uderzeniami bocznymi. Opracowana w CIOP konstrukcja hełmu charakteryzuje się podwyższoną zdolnością amortyzacji oraz odpornością na przebicie w razie uderzeń spadającymi przedmiotami lub uderzeń głową o wystające elementy stanowisk pracy. Konstrukcja hełmu to przede wszystkim skorupa wykonana z laminatu poliestrowo-szklanego z wewnętrzną wykładziną wykonaną ze styropianu o dużej gęstości. Głównym elementem decydującym o zabezpieczeniu głowy użytkownika przed uderzeniami bocznymi jest wykładzina amortyzująca. Taki hełm (rys. 12, s. 97) może znaleźć zastosowanie na różnych stanowiskach pracy, w rolnictwie przy pracach sadowniczych (prześwietlanie drzew owocowych), karczowaniu lub pozyskiwaniu drewna.

W celu upowszechnienia opisanych wyżej wyników badań, w ramach umowy wdrożeniowej z MRiRW opracowano odpowiednie materiały szkoleniowe i informacyjne, a wśród nich:

- poradnik pt. *Dobór środków ochrony indywidualnej* adresowany do pracowników służb bhp, producentów i dystrybutorów środków ochrony indywidualnej, inspektorów ochrony pracy, w tym również dla środowiska wiejskiego;
- materiały szkoleniowe pt. *Zagrożenia środkami ochrony roślin w rolnictwie*, ujmujące w sposób kompleksowy zagrożenia, zasady postępowania i udzielania pierwszej pomocy przedlekarskiej oraz środki ochrony indywidualnej stosowane do ochrony przed środkami ochrony roślin, stawiane im wymagania, znakowanie, dobór i konserwację.

Edukacja dla bezpieczeństwa – pierwsza pomoc

Zagrożenia, jakie wiążą się z pracą w rolnictwie sprawiają, że niezwykle ważnym zagadnieniem jest zapewnienie odpowiednio szybkiej pomocy ofiarom wypadków. Na wsi mieszka około 38% ludności Polski. Z tego 30% pozostaje wyłącznie pod opieką około 3200 ośrodków zdrowia (publicznych, samorządowych i prywatnych). Średnio na jeden etat lekarski przypada ponad 3000 mieszkańców, a więc dwukrotnie więcej niż wynikałoby z potrzeb oraz możliwości zapewnienia im pełnej i skutecznej opieki lekarskiej. Na wsi pracuje bowiem niewiele ponad 5200 lekarzy, z czego blisko połowa nie mieszka

w swoim rejonie. Nie jest więc w stanie zapewnić podopiecznym bezpieczeństwa zdrowotnego w razie nagłego zachorowania, zagrożenia życia, a tym bardziej wypadku.

Obecnie uważa się, że ratownictwo medyczne musi obejmować kwalifikowaną opiekę nad poszkodowanym lub chorym w stanie zagrożenia życia, od miejsca zdarzenia do leczenia szpitalnego włącznie. Podczas gdy w Warszawie 70% ambulansów dojeżdża na miejsce w czasie krótszym niż 8 minut, a dłuższy czas dojazdu (do 12 minut) zdarza się, gdy ambulans jest wzywany do centrum miasta w godzinach szczytu komunikacyjnego, to jednak w Polsce średnio 41% poszkodowanych w wypadkach otrzymuje specjalistyczną pomoc lekarską dopiero po upływie ok. 3 godzin. Tymczasem najważniejsze dla osoby z obrażeniami wielonarządowymi jest szybkie otrzymanie pomocy. Po 30 minutach od wypadku szansa uratowania takiego poszkodowanego zmniejsza się do 50%. Ponadto 62,4% zgonów okołowypadkowych w Polsce następuje w okresie przedszpitalnym, w porównaniu do 31% w krajach Unii Europejskiej. Uraz jest główną przyczyną zgonów w grupie mężczyzn do 44 roku życia i wśród dzieci. 50% dzieci – ofiar wypadków – ginie na miejscu zdarzenia, a kolejne 30% umiera w ciągu pierwszych 2-3 godzin po wypadku. Część dzieci nie otrzymuje pomocy dostatecznie szybko lub nie uzyskuje jej wcale.

Drugą przyczyną zgonów są obecnie choroby układu krążenia. Szacuje się, że tylko około 40% chorych z zawałem serca ma szansę przeżycia. Wynika to w pewnej mierze, podobnie jak w przypadku urazów, z późnego rozpoczęcia specjalistycznego leczenia oraz nieudzielenia choremu pierwszej pomocy. Z kolei objawy udaru występują u około 60 tysięcy osób w ciągu roku. Spośród tych osób 60% umiera.

Jednym z podstawowych założeń narodowego programu profilaktyki i leczenia udarów mózgu jest skrócenie czasu oczekiwania na specjalistyczne leczenie do 1 godziny od zachorowania. Pozwoliłoby to na zmniejszenie liczby zgonów o ok. 15%.

Przyjmuje się, że bardzo istotną przyczyną dużej liczby zgonów w wyniku nagłych urazów i zachorowań jest brak kompetentnie udzielonej pierwszej pomocy przez świadków zdarzenia. Współdziałanie świadków zdarzenia i struktur ratowniczych pozwoliłoby na rozpoczęcie leczenia, stosownego do rodzaju zagrożenia życia, w czasie krótszym niż jedna godzina, tak zwana „złota godzina”, kiedy rozpoczęcie działań przed przybyciem służb ratowniczych daje szansę przeżycia zagrożonemu człowiekowi.

Takie współdziałanie zakłada ustawa o państwowym ratownictwie medycznym, która wejdzie w życie za rok. Ustawa ta zakłada ponadto konieczność przeprowadzenia szerokich kampanii szkoleniowych i informacyjnych na temat zasad funkcjonowania systemu oraz postępowania w stanach zagrożenia zdrowia lub życia. Szeroki dostęp do stosownych szkoleń znacząco

podniósłby skuteczność działań systemu. Nie mniej istotna jest edukacja prozdrowotna, zwłaszcza na wsi.

Wzrost liczby wypadków, chorób odzwierzęcych i katastrof naturalnych w środowisku wiejskim wpływa na zmniejszenie możliwości ich kontrolowania i panowania nad nimi przez lokalne służby ratownicze. Ponadto, wynikające stąd problemy zdrowotne mieszkańców nie pojawiają się tylko w ciągu 8 lub 12 godzin pracy ośrodka zdrowia i tylko w dni powszednie. Zdarzenia nagłe nie poddają się dyscyplinie godzin otwarcia placówek lecznictwa na wsi. Są to prawdy tak oczywiste jak ta, że „warsztat pracy rolnika” – między innymi urządzenia mechaniczne i elektryczne oraz zwierzęta gospodarskie – jest „czynny” przez całą dobę.

Innym wielkim problemem środowisk wiejskich w Polsce są skutki gwałtownych zjawisk atmosferycznych i geologicznych. Należą do nich przede wszystkim powodzie, które są nieuchronną i naturalną częścią życia mieszkańców terenów położonych wzdłuż rzek i strumieni. Najbardziej zagrożone powodzią są tereny podgórskie. Gwałtowność przebiegu powodzi może być porównywana z tornadem, trzęsieniem ziemi czy erupcją wulkanu. Jednak powódź, w odróżnieniu od pozostałych katastrof, „zapowiada się” z dużym wyprzedzeniem. Mimo to, dla mieszkańców dotkniętych jej skutkami, jest zawsze zaskoczeniem. To zaskoczenie jest tym większe, im mniejsze jest przygotowanie lokalnych społeczności.

W narodowym programie ochrony zdrowia na lata 1996-2005 zakłada się zapewnienie bezpieczeństwa zdrowotnego wszystkim mieszkańcom Polski w stanie zagrożenia życia w ciągu maksymalnie 15 minut. Jednak w realiach środowiska wiejskiego, w czasie ostrej zimy, wiosennych roztopów lub powodzi, pomoc dociera i będzie docierać z dużym opóźnieniem. W takiej sytuacji czas oczekiwania na fachową pomoc medyczną nie może być czasem straconym z powodu biernej postawy rodziny, bliskich, sąsiadów czy przygodnych widzów tragedii. Bierni obserwatorzy dramatycznych często stanów zagrożenia życia muszą stać się aktywnymi ratownikami. Skomplikowana „medycyna technologiczna” nie na wiele się zda, jeżeli do doskonale wyposażonego szpitala nie trafi żywy jeszcze człowiek. Umiejętnie i na czas udzielona pierwsza pomoc może w wielu wypadkach uratować życie poszkodowanemu i zapobiec ciężkim powikłaniom w przebiegu leczenia.

Odpowiadając na te potrzeby społeczne Centralny Instytut Ochrony Pracy podjął działania, których celem było zorganizowanie najodpowiedniejszej dla mieszkańców terenów wiejskich formy edukacji na rzecz bezpieczeństwa. Na podstawie dotychczasowych doświadczeń Instytutu w tym zakresie oraz analizy potrzeb szkoleniowych opracowano atrakcyjny program edukacyjny „Pierwsza pomoc w środowisku wiejskim”.

Podstawowym elementem programu jest pakiet edukacyjny (fot. 1, s. 97), w skład którego wchodzi materiał źródłowy – bogato ilustrowana książka, poradnik metodyczny dla wykładowcy i poradnik dla uczestnika szkolenia. Opracowano także zestaw środków dydaktycznych niezbędnych do realizacji programu, a sposób jego realizacji zaprojektowano w formie warsztatów edukacyjnych. Organizowane bezpośrednio w środowisku wiejskim są najlepszą formą dotarcia do lokalnego odbiorcy, a edukacja jest wtedy osadzona w realiach zagrożeń tego środowiska (fot. 2, s. 97).

Uczestnikami szkoleń są głównie rolnicy, nauczyciele wiejskich szkół, przedstawiciele lokalnej administracji, samorządu, służb ratowniczych, służb porządkowych, pracownicy lokalnych firm świadczących usługi dla ludności, młodzież szkolna oraz pozostali mieszkańcy terenów wiejskich. Tak zróżnicowany skład grup uczestników warsztatów gwarantuje ich aktywny udział w zajęciach, wymianę doświadczeń i bezpośrednie kontakty osób organizujących i realizujących podstawowe elementy bezpieczeństwa publicznego na własnym terenie.

Głównym celem działań Instytutu było stworzenie możliwości edukacji ustawicznej w zakresie szeroko rozumianej pierwszej pomocy w środowisku wiejskim. Jednakże w trakcie realizacji warsztatów okazało się, że zakres wykładów, prezentacji i ćwiczeń znacznie tę tematykę rozszerzył. W warsztatach, poza głównym pakietem edukacyjnym, są wykorzystywane także inne materiały edukacyjne, broszury i ulotki związane z tematyką bezpieczeństwa w domu, szkole i pracy w środowisku wiejskim, opracowane w ramach SPR-1 pn. „Bezpieczeństwo i ochrona zdrowia człowieka w środowisku pracy”.

Uczestnicy warsztatów po ich ukończeniu potrafią prawidłowo reagować w typowych sytuacjach wymagających udzielenia pierwszej pomocy i znają podstawowe zasady postępowania na miejscu wypadku oraz w wybranych sytuacjach kryzysowych, charakterystycznych dla środowiska wiejskiego. Efektem szkoleń, poza wiedzą ratowniczą, jest rosnąca świadomość społeczności lokalnych co do konieczności podejmowania działań profilaktycznych związanych z bezpieczeństwem i prozdrowotnych zachowań.

Warsztaty zostały zrealizowane w kilku wybranych miejscowościach, m.in. w Międzybrodziu Żywieckim (dla gmin: Kęty, Oświęcim, Bulowice, Czaniec, Andrychów, Porąbka, Łodygowice, Bujaków), Dzierżoniowie (dla gmin Bielawa, Pieszyce, Roztocznik, Łagiewniki, Niemcza) oraz w Gąbinie. Przeprowadzono intensywny, 16-godzinny kurs udzielania pierwszej pomocy, kładąc szczególny nacisk na postępowanie w typowych dla środowiska wiejskiego sytuacjach kryzysowych. Zaprezentowano środki i materiały niezbędne do zorganizowania punktów pierwszej pomocy w szkołach i małych przedsiębiorstwach oraz ich praktyczne zastosowanie. Publikacje, ulotki, plakaty

i inne materiały promocyjne Instytutu, dotyczące bezpieczeństwa w środowisku pracy, cieszyły się dużym zainteresowaniem uczestników szkoleń. Doświadczenia te potwierdziły celowość podjętych działań i duże zainteresowanie tematyką i formą szkoleń.

Popularyzacja problematyki bezpieczeństwa i ochrony zdrowia na wsi

Statystyki wypadkowe stwarzają konieczność podejmowania szeroko zakrojonych działań profilaktycznych przez wszystkie instytucje odpowiedzialne za stan bezpieczeństwa i zdrowia oraz wszystkich, którym nie są obojętne sprawy polskiej wsi. Jednym z takich działań jest ustawiczne i powszechne kształtowanie świadomości rolników i ich dzieci za pomocą różnorodnych form i środków, umożliwiających odbiór przekazu na różnych poziomach wykształcenia i życia.

Centralny Instytut Ochrony Pracy podjął takie działania we współpracy z Ministerstwem Rolnictwa i Rozwoju Wsi wraz z Instytutem Medycyny Wsi w Lublinie, Instytutem Biotechnologii Przemysłu Rolno-Spożywczego w Warszawie i Instytutem Inżynierii Rolniczej we Wrocławiu jako podwykonawcami. W ramach wdrożeń programu wieloletniego (b. SPR-1) w 2000 r. zostały opracowane i wydane broszury, ulotki, książki, informatory, poradniki wraz z listami kontrolnymi, kalendarze sezonowe, a także:

- materiały szkoleniowe wraz z listą kontrolną bhp oraz materiałami graficznymi na płycie CD pn. „Zagrożenia wypadkowe w gospodarstwach rolnych”;
- materiały dydaktyczne i szkoleniowe dla nauczycieli ponadpodstawowych szkół o profilu rolniczym oraz program nauczania bhp w szkołach średnich o profilu rolniczym; przeprowadzono eksperymentalne wdrożenie programu;
- materiały dydaktyczne dla wykładowców ośrodków doradztwa rolniczego;
- materiały szkoleniowe na temat zagrożeń środkami ochrony roślin; przeprowadzono szkolenie dla przedstawicieli KRUS, ODR i nauczycieli szkół rolniczych.

Zrealizowano także filmy o tematyce bezpieczeństwa w rolnictwie oraz zorganizowano konkurs na plakat pn. „Wypadki w rolnictwie”, a najlepsze prace wydrukowano i rozpowszechniono.

Opracowane materiały zostały poddane ocenie głównych ich odbiorców, tj. specjalistów z Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego i Ośrodków Doradztwa Rolniczego. Przygotowana w tym celu ankieta została rozesłana

do Ośrodków Doradztwa Rolniczego, Ośrodków Regionalnych KRUS oraz do Centrali KRUS (łącznie 66 ankiet).

Analiza wyników badań wykazała, że **98% respondentów uważa za niezbędne kontynuowanie działań popularyzujących zasady bezpiecznej pracy w rolnictwie**. Duże zainteresowanie bezpieczeństwem pracy świadczy o wzroście świadomości rolników w tym względzie i zapotrzebowaniu na kompetentne informacje.

Przekazane do oceny materiały zostały bardzo przychylnie ocenione w ankietach („dobrze” zdaniem 63% badanych lub „raczej dobrze” zdaniem 37% badanych). Podkreślano znaczenie atrakcyjnej szaty graficznej wydawnictw i jej wpływu na percepcję treści przez odbiorców. W związku z tym celowe jest zwiększenie nakładów wydawanych materiałów i zadbanie o ich formę graficzną.

Respondenci podkreślali dobry poziom merytoryczny materiałów i przystępność zaprezentowanych w nich treści (wykres 1 i 2, s. 98).

Wyniki ankiety wskazują także na potrzebę ciągłego doskonalenia opracowań, oraz większego kontaktu autorów z użytkownikami, nie tylko na poziomie KRUS, ale także ODR-ów.

Badani zgłaszali zapotrzebowanie na materiały przekazujące problematykę bezpieczeństwa w lekkiej formie m.in. broszury, ulotki i filmy (wykres 3, s. 97). Środki multimedialne wymagają co prawda zaangażowania większych środków na ich produkcję, ale ta forma – według respondentów – wydaje się być najbardziej właściwa.

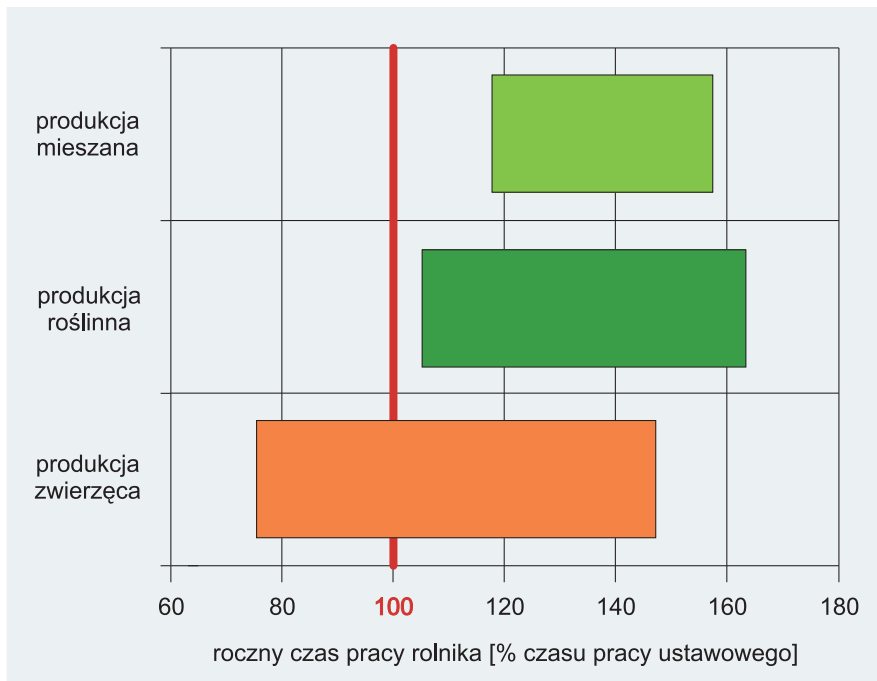
Ze szczegółowej analizy wyników ankiety wynika, że aż 97% badanych chciałoby mieć możliwość stałego korzystania z wydawnictw CIOP, a 78% – uczestniczyć w organizowanych przez CIOP szkoleniach, konferencjach i seminariach.

Wszyscy badani widzą konieczność dalszego popularyzowania wśród rolników zasad bezpiecznej pracy (98,3% odpowiedzi na „tak”, 1,7% „raczej tak”).

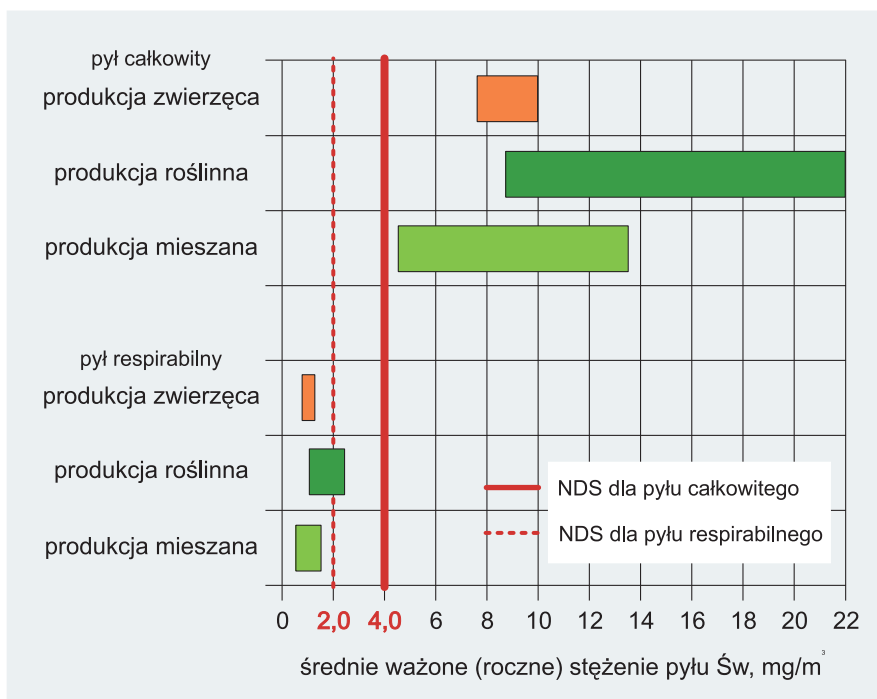
Badani zgłosili też ponad 100 tematów, których popularyzacja jest – ich zdaniem – najbardziej potrzebna w środowisku rolniczym. Najczęściej proponowano podjęcie następujących tematów:

- bezpieczeństwo dzieci pomagających w gospodarstwie,
- bezpieczeństwo pracy ze zwierzętami w gospodarstwie,
- zagrożenia przy pracy z pilarką,
- porządek w gospodarstwie (stan podwórka, dróg dojazdowych, chodników),
- pierwsza pomoc.

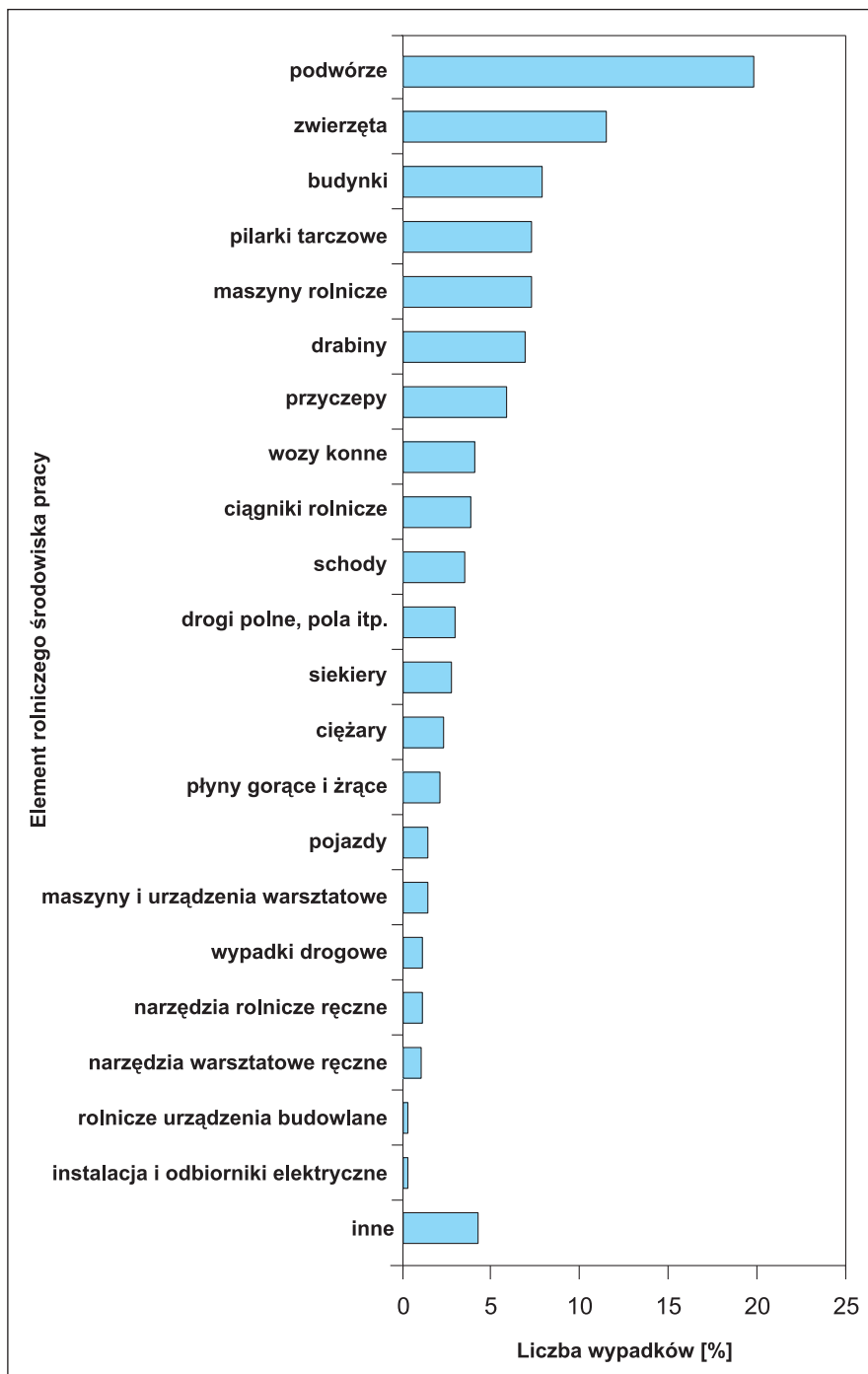
Zdaniem badanych, bezpośrednim adresatem działań popularyzujących zasady bezpiecznej pracy powinni być rolnicy (81%) i dzieci rolników (66%), a także pracownicy KRUS (66%) i pracownicy ODR (63%).



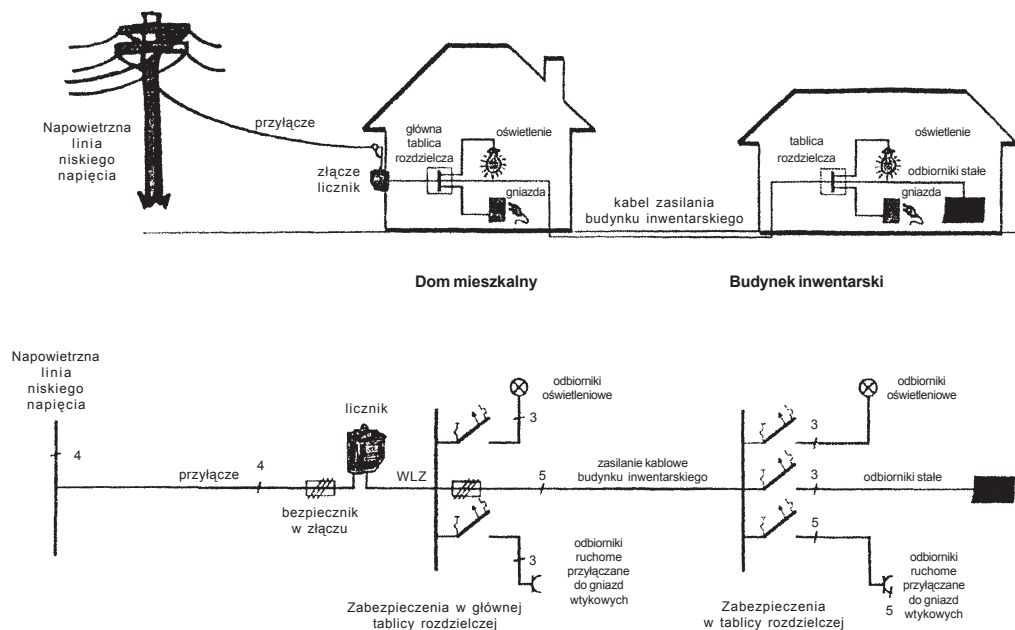
Rys. 1. Czas pracy rolników indywidualnych



Rys. 2. Narażenie rolników indywidualnych na pyły



Rys. 3. Udział poszczególnych elementów rolniczego środowiska pracy w wypadkach powstałych w gospodarstwach indywidualnych



Rys. 4. Przykład instalacji elektroenergetycznej z właściwymi zabezpieczeniami (widok i odpowiadający jej schemat)



Rys. 5. Półmaska chroniąca przed zagrożeniami biologicznymi



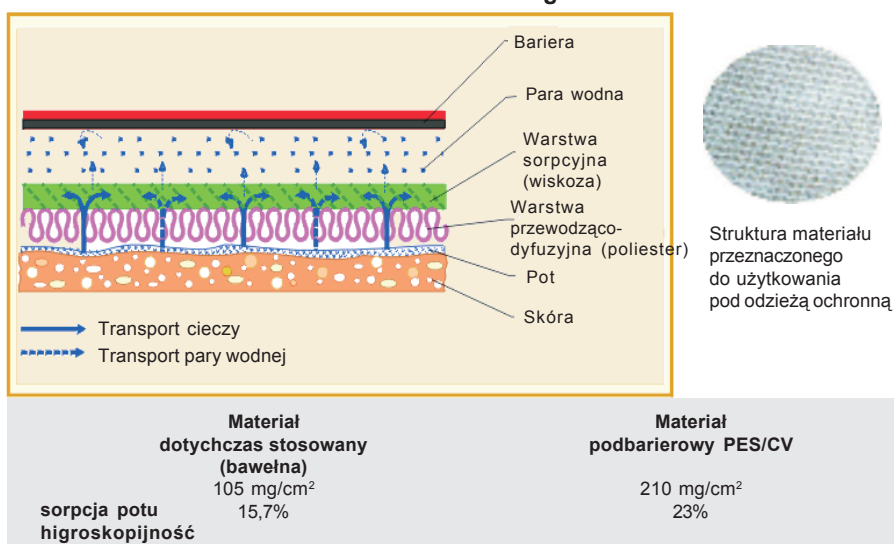
Rys. 6. Filtry P1S CD; P2S CD i P1SL CD



Rys. 7. Filtr P3 SL CD



Rys. 8. Przeprowadzanie zabiegu antygrzybicznego w sprzęcie ochrony układu oddechowego



Rys. 9. Materiał na odzież podbarierową (spodnią)



a)

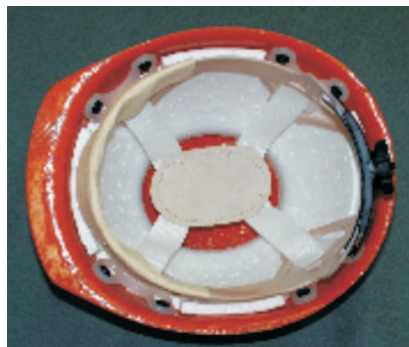


b)

Rys.10. Rękawice wielofunkcyjne chroniące przed zagrożeniami mechanicznymi, termicznymi i wodą



Rys. 11. Antywibracyjne rękawice ochronne



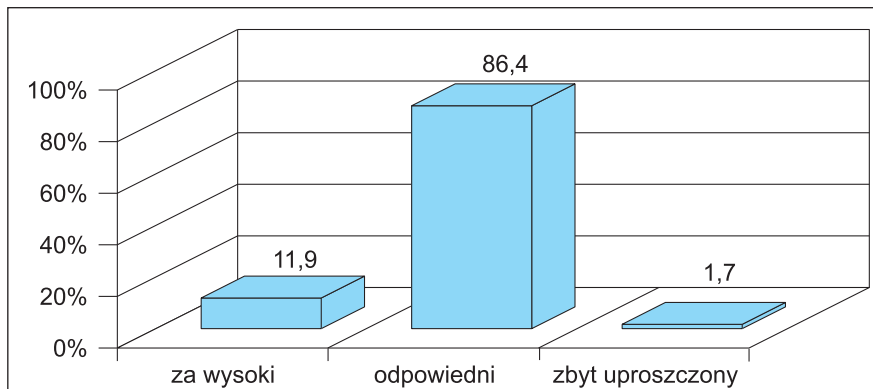
Rys. 12. Hełm o podwyższonym stopniu ochrony przed uderzeniami bocznymi (widok wnętrza)



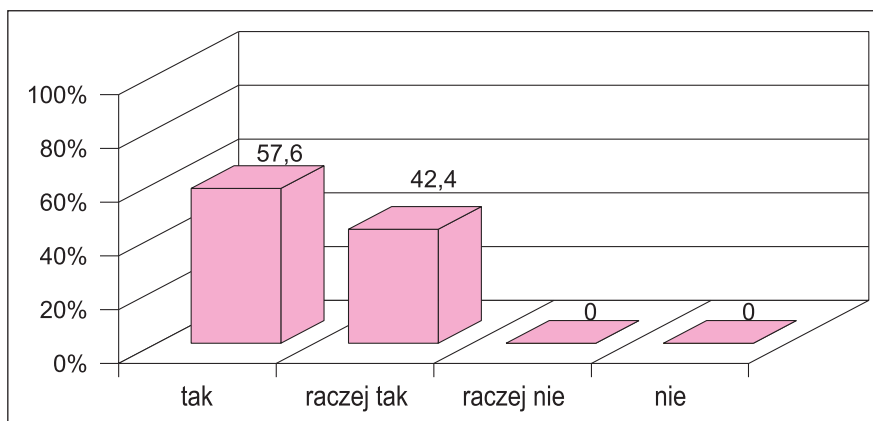
Fot. 1



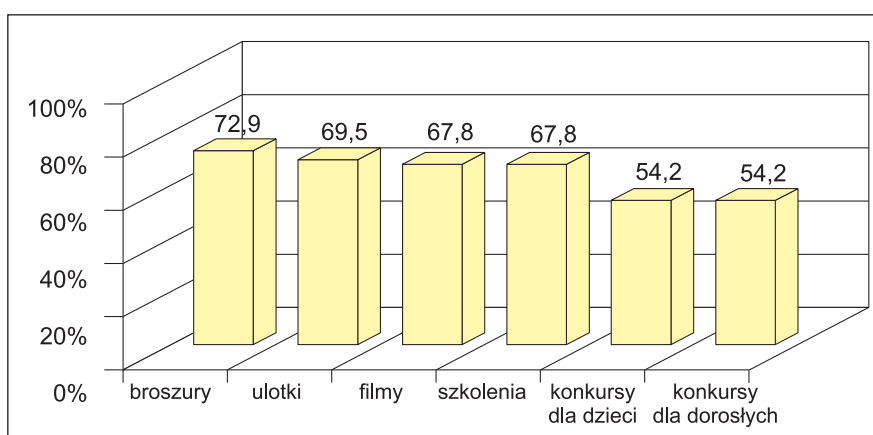
Fot. 2



Wykres 1.
Ocena poziomu merytorycznego materiałów



Wykres 2.
Przystępny sposób prezentacji danej problematyki



Wykres 3.
Najbardziej skuteczne – wg badanych – formy popularyzacji zasad bezpiecznej pracy

Wyniki ankiety wskazują na duże zainteresowanie środowisk rolniczych zaprezentowanymi materiałami, jednak – biorąc pod uwagę stan ekonomiczny polskiej wsi – trudno jest oczekiwać partycypowania bezpośrednio zainteresowanych w kosztach ich przygotowania i produkcji. Jedynie zapewnienie przez MRiRW i KRUS odpowiednich środków finansowych na ich wydanie pozwoliłoby systematycznie podnosić świadomość środowisk wiejskich w zakresie bezpieczeństwa pracy, a tym samym zwiększyć ich szanse na szybsze dostosowanie się do standardów UE.

* * *

Dotrzymanie przez stronę polską zobowiązań w sferze bezpieczeństwa i higieny pracy, związanych z procesem stowarzyszenia Polski z Unią Europejską, będzie wymagało dalszego konsekwentnego wdrażania do praktyki rolniczej nie tylko wielu nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-technicznych, lecz także instrumentarium wspomagającego edukację i popularyzację wiedzy, niezbędnej do osiągnięcia w środowisku wiejskim standardów bezpieczeństwa, zgodnych z wymaganiami zawartymi w dyrektywach WE i normach zharmonizowanych. Polska posiada obecnie dobrze przygotowane materiały merytoryczne wymagające upowszechnienia.

Prof. dr hab. n. med. Danuta Koradecka jest Dyrektorem Centralnego Instytutu Ochrony Pracy.

mgr Ewa Jaworska-Spičak

Postępowanie w sprawie o jednorazowe odszkodowanie z tytułu wypadku przy pracy rolniczej

Orzecznictwo lekarskie KRUS jest dwuinstancyjne, w przeciwieństwie do systemu orzecznictwa ZUS, który jest nadal jednoinstancyjny (jednoszczeblowy), co w praktyce oznacza, że od orzeczenia lekarza orzecznika ZUS nie można się odwołać.

Jednorazowe odszkodowanie jest świadczeniem z ubezpieczenia wypadkowego, chorobowego i macierzyńskiego,¹ które przysługuje ubezpieczonemu (rolnikowi, domownikowi), jeżeli skutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej doznał stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu.

Osobie najbliższej ubezpieczonemu rolnikowi, nie podlegającej ubezpieczeniu, jednorazowe odszkodowanie przysługuje, jeżeli doznała uszczerbku na zdrowiu na skutek wypadku przy pracy rolniczej pomagając ubezpieczonemu rolnikowi w pracach związanych z prowadzeniem działalności rolniczej. Jednorazowe odszkodowanie przysługuje członkom rodziny ubezpieczonego (rolnika, domownika), który zmarł wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej. Również jednorazowe odszkodowanie przysługuje członkom rodziny osoby bliskiej ubezpieczonemu rolnikowi, która zmarła wskutek wypadku przy pracy rolniczej.

W świetle art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 20.12.1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników, jednorazowe odszkodowanie przyznaje się ubezpieczonemu, osobie najbliższej ubezpieczonemu rolnikowi – na zasadach przewidzia-

¹ Ustawa z dnia 20.12.1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników (Dz. U. z 1998 r. Nr 7, poz. 25 ze zm.).

nych dla pracownika oraz członkom rodziny ubezpieczonego, członkom rodziny osoby bliskiej – na zasadach przewidzianych dla członków rodziny pracownika, określonych w przepisach o świadczeniach z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych.

Zgodnie z art. 12 ust. 2 ustawy wypadkowej,² członkami rodziny uprawnionymi do odszkodowania są:

- małżonek,
- dzieci własne i przysposobione, pasierbowie, wnuki, rodzeństwo, spełniające w dniu śmierci pracownika warunki wymagane do uzyskania renty rodzinnej,
- rodzice, osoby przysposabiające, macocha oraz ojczym, jeżeli w dniu śmierci pracownika prowadzi z nim wspólne gospodarstwo domowe lub jeśli pracownik przyczynił się w znacznym stopniu do ich utrzymania, albo jeżeli ustalone zostało wyrokiem lub ugodą sądową prawo do alimentów z jego strony.

Odszkodowanie nie przysługuje małżonkowi, jeżeli ze względu na odrębne prowadzenie gospodarstwa domowego i długotrwały brak wspólności małżeńskiej przyznanie odszkodowania byłoby społecznie nieuzasadnione (art. 12 ust. 3 ustawy wypadkowej).

Odszkodowanie przysługuje niezależnie od zasiłku pogrzebowego, odprawy oraz innych świadczeń przysługujących na podstawie odrębnych przepisów (art. 12 ust. 4 ustawy wypadkowej).

W tym miejscu należałoby przypomnieć, że w świetle uchwały SN z dnia 30.11.1987 r.³ dziecko poczęte, ale jeszcze nie urodzone w chwili śmierci ojca, która nastąpiła wskutek wypadku przy pracy lub choroby zawodowej ubezpieczonego, nabywa prawo do jednorazowego odszkodowania przysługującego członkom rodziny pod warunkiem, że dziecko to urodzi się żywe.

Zgodnie z art. 13 ust. 2 ustawy z dnia 20.12.1990 r. o u.s.r. jednorazowe odszkodowanie ustala się w wysokości proporcjonalnej do określonego procentowo stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu, z tym że najniższa kwota odszkodowania nie może wynosić mniej niż za pięcioprocentowy uszczerbek na zdrowiu. W przypadku śmierci poszkodowanego odszkodowanie przysługuje w wysokości odpowiadającej stuprocentowemu uszczerbkowi na zdrowiu.

Ustawa o ubezpieczeniu społecznym rolników nie zawiera definicji stałego uszczerbku na zdrowiu, ani też definicji, co należy rozumieć pod pojęciem długotrwałego uszczerbku na zdrowiu. Definicje te zawiera ustawa z dnia 12 czerwca 1975 r., zwana ustawą wypadkową.

² Ustawa z dnia 12 czerwca 1975 r. o świadczeniach z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych (tj. Dz. U. z 1983 r. Nr 30, poz. 144 ze zm.).

³ Uchwała SN w składzie 7 sędziów z 30.11.1987 r. III PZP 36/87, OSNCAP z 1988 r. Nr 2-3 poz. 23.

Stały uszczerbek na zdrowiu, zgodnie z art. 9 ust. 2 ustawy wypadkowej, to takie naruszenie sprawności organizmu, które powoduje upośledzenie czynności organizmu nie rokujące poprawy.

Długotrwały uszczerbek to – zgodnie z art. 9 ust. 3 ustawy wypadkowej, takie naruszenie sprawności organizmu, które powoduje upośledzenie czynności organizmu na okres przekraczający sześć miesięcy, mogące ulec jednak poprawie.

Szkic historyczny orzecznictwa

Przed przystąpieniem do omówienia aktualnie obowiązujących zasad i trybu orzekania o stałym lub długotrwałym uszczerbku na zdrowiu wskutek wypadku przy pracy rolniczej należałoby przypomnieć, jak historycznie uregulowane były te zasady pod rządami ustawy z dnia 27.10.1977 r. o z.e.r.⁴ i ustawy z dnia 14.12.1982 r. o u.s.r.⁵ oraz kto orzekał o doznanym przez ubezpieczonego rolnika uszczerbku na zdrowiu. Otóż przepisy zarówno ustawy z dnia 27.10.1977 r., jak i ustawy z dnia 14.12.1982 r. stanowiły, iż w sprawach nieuregulowanych, a dotyczących świadczeń określonych w ustawie, stosuje się przepisy o odpowiednich świadczeniach przysługujących pracownikom i członkom ich rodzin.

Tak więc szczegółowe zasady orzekania o stałym lub długotrwałym uszczerbku na zdrowiu zostały uregulowane (zarówno dla pracowników, jak i rolników) rozporządzeniem Ministra Pracy, Płac i Spraw Socjalnych oraz Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 17 października 1975 r.,⁶ tj. aktem wykonawczym do ustawy wypadkowej z dnia 12 czerwca 1975 r.

Natomiast Rada Ministrów w drodze rozporządzenia z dnia 29 czerwca 1983 r.⁷ określiła zakres działania komisji lekarskich do spraw inwalidztwa i zatrudnienia, tryb odwoławczy oraz sposób i zakres sprawowania nadzoru

⁴ Ustawa z dnia 27 października 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin (Dz. U. Nr 32 poz. 140).

⁵ Ustawa z dnia 14 grudnia 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin (Dz. U. Nr 40 poz. 262 ze zmianami).

⁶ Rozporządzenie MPiSS oraz MZiOS z dnia 17.10.1975 r. w sprawie zasad i trybu orzekania o uszczerbku na zdrowiu oraz wypłacania świadczeń z tytułu wypadku przy pracy, w drodze do pracy i z pracy oraz z tytułu chorób zawodowych (Dz. U. Nr 36 poz. 199).

⁷ Rozporządzenie RM z dnia 29.06.1983 r. w sprawie zasad działania komisji lekarskich do spraw inwalidztwa i zatrudnienia, trybu odwoławczego oraz sprawowania nadzoru nad działalnością tych komisji (Dz. U. Nr 36, poz. 166).

nad działalnością tych komisji. Komisje lekarskie do spraw inwalidztwa i zatrudnienia, zwane komisjami lekarskimi, działały przy oddziałach ZUS jako obwodowe i wojewódzkie. Komisje te powoływał i rozwiązywał Prezes ZUS na wniosek dyrektora oddziału ZUS.

Komisje orzekały w dwóch instancjach:

- 1) w obwodowej komisji lekarskiej jako pierwsza instancja,
- 2) w wojewódzkiej komisji lekarskiej jako druga instancja – odwoławcza.

Od orzeczenia obwodowej komisji lekarskiej zainteresowanemu przysługiwało prawo wniesienia odwołania do wojewódzkiej komisji lekarskiej w ciągu 14. dni od dnia doręczenia orzeczenia. Odwołanie wnosił zainteresowany za pośrednictwem oddziału ZUS, na terenie którego działała komisja lekarska.

Lekarz – wojewódzki inspektor orzecznictwa lekarskiego mógł w ciągu 14. dni od dnia wydania orzeczenia przez obwodową komisję lekarską ds. inwalidztwa i zatrudnienia zgłosić na piśmie zarzut wadliwości orzeczenia i przekazać sprawę do rozpatrzenia przez Wojewódzką Komisję Lekarską ds. Inwalidztwa i Zatrudnienia. Ten sam lekarz – wojewódzki inspektor orzecznictwa sprawował bezpośredni nadzór nad działalnością obwodowej i wojewódzkiej komisji lekarskiej ds. inwalidztwa i zatrudnienia na terenie objętym działaniem przez oddział ZUS. Zwierzchni zaś nadzór nad działalnością obwodowych i wojewódzkich komisji lekarskich sprawował Prezes ZUS. Zakres nadzoru lekarza Wojewódzkiego Inspektora Orzecznictwa Lekarskiego określało ww. rozporządzenie Rady Ministrów z 29.06.1983 r., a także zakres sprawowania zwierzchniego nadzoru przez Prezesa ZUS. Orzeczenie wojewódzkiej komisji lekarskiej było ostateczne i nie przysługiwało od niego odwołanie. Zainteresowany mógł odwołać się dopiero od decyzji ZUS odmawiającej prawa do jednorazowego odszkodowania do Sądu – Sądu Pracy i Ubezpieczeń Społecznych.

Należy przypomnieć, że w skład obwodowej komisji lekarskiej wchodził dwaj lekarze medycyny ze specjalnością co najmniej I stopnia w zakresie podstawowych specjalizacji medycznych⁸ oraz przedstawiciel ZUS. W skład wojewódzkiej komisji lekarskiej wchodziło trzech lekarzy specjalistów II stopnia w zakresie podstawowych specjalizacji medycznych oraz przedstawiciel ZUS. Szczegółowy zakres zadań komisji lekarskich określony został wówczas w rozporządzeniu Ministra Pracy, Płac i Spraw Socjalnych z dnia 5 sierpnia 1983 r.⁹

⁸ Przez podstawowe specjalności rozumiano choroby wewnętrzne, medycynę przemysłową, ogólną i chirurgię.

⁹ Rozporządzenie MPPiPS z dnia 5.08.1983 r. w sprawie składu komisji lekarskich do spraw inwalidztwa i zatrudnienia, trybu postępowania, trybu kierowania na badania przez te komisje oraz szczegółowych zasad ustalania inwalidztwa (Dz. U. Nr 47, poz. 214).

Tak więc dwuinstancyjność orzekania zarówno o inwalidztwie, jak i o uszczerbku na zdrowiu doznanego wskutek wypadku przy pracy, była wynikiem przyjęcia swego czasu założenia, że sądy nie będą zajmowały się kwestią inwalidztwa. Założenie to było błędne, albowiem już w 1956 r. Trybunał Ubezpieczeń Społecznych stwierdził, że sądy są uprawnione do kontroli zasadności orzeczeń komisji lekarskich ds. inwalidztwa i zatrudnienia i w związku z tym mogą w razie potrzeby przeprowadzać dowody z opinii biegłych lekarzy oraz ogłędzin. Odtąd obowiązywały oba tryby kontroli: dwuinstancyjna kontrola orzeczeń lekarskich i dwuinstancyjna kontrola sądowa (wojewódzkie sądy i apelacyjne).

Jeśli zaś chodzi o obowiązujące wówczas zasady orzekania o stałym lub długotrwałym uszczerbku na zdrowiu na mocy rozporządzenia Ministra Pracy, Płac i Spraw Socjalnych oraz Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej z 17.10.1975 r., to komisja lekarska orzekała o stałym lub długotrwałym uszczerbku na zdrowiu, jego stopniu oraz związku z wypadkiem albo chorobą zawodową, na podstawie bezpośredniego badania ubezpieczonego i dokumentacji lekarskiej oraz dokumentacji dotyczącej tego wypadku albo tej choroby. Jeśli dokumentacja lekarska nie była wystarczająca do wydania orzeczenia, komisja lekarska kierowała ubezpieczonego do właściwego zakładu społecznego służby zdrowia, w celu przeprowadzenia dodatkowych badań specjalistycznych lub na obserwację szpitalną. Komisja lekarska ustalała stały lub długotrwały uszczerbek na zdrowiu według stanu zdrowia po zakończeniu leczenia, a w stosunku do osób pobierających zasiłki chorobowe – według stanu z końca okresu pobierania zasiłku.

Ustalenie stopnia stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu ubezpieczonego mogło być dokonane przed zakończeniem leczenia lub pobierania zasiłku, jeżeli stopień stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu był niewątpliwy (§ 7.3 rozporządzenia z 17.10.1975 r.). Jeśli okres czasowej niezdolności do pracy trwał dłużej niż 6 miesięcy, mogło być dokonane wstępne ustalenie stopnia stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu w związku z wypadkiem, w celu umożliwienia wypłacenia poszkodowanemu zaliczki na poczet jednorazowego odszkodowania.

W praktyce orzekanie długotrwałego uszczerbku na zdrowiu przez komisję lekarską ZUS w stosunku do poszkodowanego rolnika, domownika lub osoby bliskiej ubezpieczonemu rolnikowi odbywało się w sposób następujący.

Rolnik, który uległ wypadkowi, a organ rentowy ZUS uznał zaistniałe zdarzenie za wypadek przy pracy w gospodarstwie rolnym, przedkładał druk N-14 – zaświadczenie o stanie zdrowia, który stanowił podstawę do skierowania na badanie lekarskie. Jeśli z druku N-14 wynikało, że zostało zakończone leczenie, np.: w ciągu miesiąca od daty wypadku, organ rentowy ZUS kierował poszkodowanego rolnika na komisję lekarską. Komisja orzekała bądź nie orzekała o stopniu doznanego długotrwałego uszczerbku na zdrowiu.

Orzeczenie wydawane było o stopniu doznanego długotrwałego uszczerbku na zdrowiu przeważnie przed upływem 6-miesięcznego upływu okresu od daty wypadku, o którym stanowiła i nadal stanowi definicja długotrwałego uszczerbku, określona w art. 9 ust. 3 ustawy wypadkowej, tak jakby zawsze długotrwały uszczerbek był niewątpliwy. Także nie sprawdzano, czy zakończone leczenie stwierdzone przez lekarza leczącego w druku N-14 pokrywało się z zakończeniem czasowej niezdolności do pracy, tj. z zakończeniem pobierania zasiłku chorobowego. Taki sposób orzekania powodował, że duża liczba orzeczeń komisji lekarskiej w stosunku do poszkodowanych wskutek wypadku przy pracy w gospodarstwie rolników dotyczyła długotrwałych uszczerbków na zdrowiu w przedziale od 2 do 6%. Faktycznie w wyżej wymienionych przypadkach, gdyby doszło do orzekania po upływie 6. miesięcy od daty wypadku, u większości poszkodowanych rolników nie byłoby upośledzenia czynności organizmu, a więc nie byłoby żadnego uszczerbku na zdrowiu wskutek zaistniałego wypadku.

Jeśli chodzi o wstępne ustalenie stopnia stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu w związku z wypadkiem, w celu umożliwienia wypłacenia rolnikowi zaliczki na poczet jednorazowego odszkodowania, to komisja lekarska ZUS orzekała tylko w takich sytuacjach, gdy z przyczyn technicznych (np.: opatrunek gipsowy nie został zdjęty po upływie 6. miesięcy) uniemożliwione było orzekanie po upływie 6. miesięcy od daty wypadku.

Od 1 stycznia 1991 r. powstała Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego jako odrębna instytucja ubezpieczeniowa dla rolników. Mimo to nadal orzeczenia dotyczące stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu, a także inwalidztwo I grupy (aktualnie niezdolność do samodzielnej egzystencji) w związku z wypadkiem przy pracy rolniczej były wydawane przez komisje lekarskie ZUS. Jako że były to orzeczenia dla innego organu rentowego, wydawano je ze znacznym opóźnieniem, gdyż pierwszeństwo w zakresie orzekania miały sprawy dotyczące inwalidztwa pracowników. Dopiero od 1 stycznia 1997 r. Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego sukcesywnie przejmowała z ZUS zadania w zakresie orzecznictwa lekarskiego dla rolników.

System orzecznictwa KRUS

Na podstawie art. 46 ust. 2 a ustawy z dnia 20.12.1990 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników oraz zarządzenia nr 27 Prezesa KRUS z dnia 22 września 1998 r. w sprawie nadania regulaminu organizacyjnego KRUS na mocy

zarządzenia nr 28 Prezesa KRUS z dnia 30 września 1998 r.,¹⁰ w KRUS zadania w zakresie orzecznictwa lekarskiego realizują w pierwszej instancji lekarze rzeczoznawcy Kasy, a w drugiej instancji (odwoławczej) komisje lekarskie Kasy.

Lekarze rzeczoznawcy orzekają w sprawach należących do właściwości miejscowej jednej lub więcej placówek terenowych.¹¹ Natomiast komisje lekarskie Kasy orzekają w sprawach należących do właściwości miejscowej jednego oddziału regionalnego Kasy.¹²

Nadzór nad lekarzami rzeczoznawcami Kasy i komisjami lekarskimi Kasy sprawuje Naczelny Lekarz Kasy (nadzór zwierzchni) oraz lekarze – regionalni inspektorzy orzecznictwa lekarskiego (nadzór bezpośredni). Tak więc orzecznictwo lekarskie KRUS jest dwuinstancyjne, w przeciwieństwie do ZUS, gdzie od 1997 r. miejsce komisji ds. inwalidztwa i zatrudnienia zajął lekarz orzecznik ZUS. Orzeczenie w ZUS jest nadal jednoinstancyjne (jednoszczeblowe), co w praktyce oznacza, że od orzeczenia lekarza orzecznika ZUS nie można się odwołać. Jest ono ostateczne i prawomocne w dacie jego wydania.

Zanim jednak przejdę do omawiania zadań lekarza rzeczoznawcy Kasy i komisji lekarskiej Kasy oraz zasad i trybu postępowania przy ustalaniu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu wskutek wypadku przy pracy rolniczej, należałoby postawić w tym miejscu następujące pytanie: czy system orzekania winien być dwuinstancyjny – jak w KRUS, czy jednoinstancyjny – jak w ZUS?

W tej materii poglądy są zróżnicowane. Jedni twierdzą, że tryb dwuinstancyjny wydłuża moment ostatecznego rozstrzygnięcia sprawy, m.in. orzekania o stałym lub długotrwałym uszczerbku na zdrowiu. Nie jest konieczny, bo nie powoduje zmniejszenia się liczby odwołań od decyzji organu rentowego do Sądu.¹³

Natomiast przeciwnicy jednoszczeblowego orzekania twierdzą, że jednoosobowe orzekanie nie jest trafne, bo narusza zasadę sprawiedliwości społecznej. Moim zdaniem, jednoszczeblowe orzekanie narusza prawo już przez sam fakt, że pozbawia zainteresowanego jednego szczebla odwoławczego. Po wtóre, że orzeczenie wydane jednoosobowo może rodzić domniemanie, iż zostało wydane nietrafnie. Może też rodzić nadużycia w tym zakresie.

¹⁰ Zarządzenie nr 28 Prezesa KRUS z dnia 30.09.1998 r. w sprawie trybu, zakresu i organizacji działania lekarzy rzeczoznawców i komisji lekarskich Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego oraz trybu sprawowania nad nimi nadzoru.

¹¹ Placówki terenowe KRUS są odpowiednikami inspektoratów ZUS.

¹² Oddział regionalny Kasy jest odpowiednikiem oddziału ZUS.

¹³ I. Jędrasik-Jankowska – *Pojęcia i konstrukcje prawne w ubezpieczeniach społecznych* – WSU, Kielce 1998 r.

Do zadań lekarza rzeczoznawcy określonych w zarządzeniu nr 28 Prezesa KRUS z 30.09.1998 r. należy m.in. wydawanie orzeczeń ustalających stały lub długotrwały uszczerbek na zdrowiu oraz przyczyny jego powstania, a także orzeczeń o niezdolności do samodzielnej egzystencji z tytułu wypadku przy pracy rolniczej. Podstawą wydania orzeczeń w zakresie, o którym mowa wyżej, jest bezpośrednie badanie osoby zainteresowanej, analiza dokumentacji dotyczącej wypadku przy pracy rolniczej oraz dokumentacji z przebiegu leczenia.

Od orzeczenia lekarza rzeczoznawcy Kasy przysługuje poszkodowanemu prawo wniesienia odwołania do komisji lekarskiej Kasy w ciągu 14. dni od doręczenia orzeczenia. W terminie 14. dni od wydania orzeczenia przez lekarza rzeczoznawcę Kasy lekarz regionalny inspektor orzecznictwa lekarskiego – w ramach nadzoru bezpośredniego – może zgłosić na piśmie zarzut wadliwości tego orzeczenia i przekazać sprawę do rozpatrzenia przez komisję lekarską Kasy. Orzeczenie lekarza rzeczoznawcy Kasy, od którego nie wniesiono odwołania i co do którego nie zgłoszono zarzutu wadliwości, stanowi podstawę do wydania przez organ rentowy decyzji dotyczącej prawa do jednorazowego odszkodowania.

Komisja lekarska Kasy wydaje orzeczenia w przypadku, gdy osoba poszkodowana odwołała się w wyżej wymienionym terminie od orzeczenia lekarza rzeczoznawcy Kasy. Komisja lekarska Kasy nie jest wówczas związana orzeczeniem lekarza rzeczoznawcy (I instancji) i dokonuje własnej oceny stanu zdrowia. Tak więc orzeczenie lekarza rzeczoznawcy staje się nieważne. Orzeczenie komisji lekarskiej Kasy jest ostateczne i nie przysługuje od niego odwołanie.

Jeśli zaś chodzi o zasady i tryb postępowania przy ustalaniu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu albo śmierci wskutek wypadku przy pracy rolniczej, to został on określony w załączniku do zarządzenia Nr 3 Prezesa Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego z dnia 21 stycznia 1998 r.¹⁴

W świetle tych zasad, po uznaniu zdarzenia za wypadek przy pracy rolniczej, oddział regionalny Kasy zawiadamia poszkodowanego o konieczności przedstawienia po zakończeniu leczenia następstw wypadku zaświadczenia o jego stanie zdrowia, wydane na druku N-14 przez lekarza leczącego. Po otrzymaniu od poszkodowanego wyżej wymienionego zaświadczenia z informacją o zakończeniu leczenia następstw wypadku, oddział regionalny przekazuje akta sprawy do lekarza inspektora orzecznictwa lekarskiego Kasy.

¹⁴ Załącznik do zarządzenia Prezesa KRUS z dnia 21.01.1998 r. – Zasady i tryb postępowania przy rejestracji wypadków przy pracy rolniczej oraz rozpatrywaniu wniosków ubezpieczonych o jednorazowe odszkodowanie z tytułu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu albo śmierci wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej.

Lekarz inspektor orzecznictwa lekarskiego Kasy, w zależności od kwalifikacji medycznej następstw wypadku przy pracy decyduje o:

- niezwłocznym podjęciu postępowania orzeczniczego, gdy następstwa wypadku są niewątpliwe, powodują trwałe upośledzenie czynności organizmu i nie rokują poprawy (stały uszczerbek na zdrowiu),
- podjęciu postępowania orzeczniczego dopiero po upływie 6. miesięcy od daty wypadku lub po zakończeniu rehabilitacji – gdy naruszenie czynności organizmu rokuje poprawę i nie ma pewności, że będzie trwać ponad 6 miesięcy od daty wypadku (długotrwały uszczerbek na zdrowiu).

Organ rentowy KRUS zawiadamia poszkodowanego o wyznaczonym przez lekarza inspektora orzecznictwa lekarskiego okresie, w którym zostanie podjęte postępowanie orzecznicze. W wyznaczonym terminie badania lekarz rzeczoznawca (a w II instancji komisja lekarska Kasy), przeprowadza badanie lekarskie i wydaje orzeczenie o stopniu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu, wyrażonego w procentach według tabeli norm oceny uszczerbku na zdrowiu.¹⁵

W tym miejscu należy zwrócić uwagę, że obowiązujący od 1998 r. taki tryb postępowania orzeczniczego w KRUS (tj. „z wyczekiwaniem” 6-miesięcznym od daty wypadku, gdy uszczerbek na zdrowiu jest długotrwały) jest zgodny z wcześniej cytowaną definicją uszczerbku długotrwałego, a określoną w art. 9 ust. 3 ustawy wypadkowej z dnia 12 czerwca 1975 r. Okazało się w praktyce, że w większości przypadków naruszona u poszkodowanych czynność organizmu wskutek wypadku przy pracy rolniczej po 6. miesiącach od daty wypadku lub po odbytej rehabilitacji powróciła do normy.

Orzeczenia wydawane przez lekarza rzeczoznawcę Kasy (komisję lekarską Kasy) ustalają faktycznie doznany długotrwały uszczerbek na zdrowiu. Spadła więc liczba ustalanych długotrwałych uszczerbków w przedziale od 1 do 4%.

Jeśli chodzi o ustalenie stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu przez lekarza rzeczoznawcę, to § 9 ust. 2 rozporządzenia z dnia 17.10.1975 r., stanowi, że jeżeli dla danego rodzaju uszczerbku tabela norm oceny uszczerbku określa dolną i górną granicę, lekarz rzeczoznawca (komisja lekarska) określa stopień tego uszczerbku w tych granicach, biorąc pod uwagę obraz kliniczny, stopień uszkodzenia czynności organizmu, narządu lub układu oraz towarzyszące powikłania. Jeśli dla danego przypadku brak jest odpowiedniej pozycji w tabeli, lekarz rzeczoznawca (komisja lekarska) ocenia ten przypadek według pozycji najbardziej zbliżonej. Można przy tym ustalić stopień sta-

¹⁵ Załącznik do rozporządzenia MPPiSS oraz MZiOS – z dnia 17 października 1975 r. (Dz. U. Nr 36 poz. 199).

łego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu w procencie niższym lub wyższym od przewidywanego w danej pozycji, w zależności od różnicy występującej między ocenianym stanem przedmiotowym a stanem przewidzianym w odpowiedniej pozycji tabeli.

Jeżeli wypadek spowodował uszkodzenia kilku kończyn albo narządów lub układów, ogólny stopień stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu winien być ustalany poprzez zsumowanie procentów uszczerbku, ustalonych za poszczególne uszkodzenie według zasad przewidzianych w tabeli z ograniczeniem do 100%. W razie utraty lub uszkodzenia organu, narządu lub układu, których funkcje były już naruszone przed wypadkiem przy pracy lub chorobą zawodową, stopień stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu lekarz rzeczoznawca określa w wysokości różnicy pomiędzy stwierdzonym stopniem tego uszczerbku a stopniem naruszenia istniejącego bezpośrednio przed wypadkiem przy pracy lub chorobą zawodową.

Jeżeli określenie, w jakim stopniu organ, narząd lub układ były upośledzone przed wypadkiem nie jest możliwe, przyjmuje się, że upośledzenia nie było.

Postępowanie o odszkodowanie z tytułu wypadku przy pracy rolniczej

Jeśli chodzi o wypadki śmiertelne, tj. takie, w wyniku których nastąpiła śmierć na miejscu wypadku lub w okresie 6. miesięcy od chwili zdarzenia, to postępowanie o jednorazowe odszkodowanie z tytułu wypadku przy pracy rolniczej jest następujące:

- w przypadku gdy poszkodowany ginie w wypadku uznanym za wypadek przy pracy rolniczej, a związek przyczynowo-skutkowy zgonu z wypadkiem jest bezsporny, oddział regionalny wydaje decyzję w sprawie przyznania jednorazowego odszkodowania bez przeprowadzenia postępowania orzeczniczego. Wówczas oddział regionalny KRUS wypłaci jednorazowe odszkodowanie przysługujące członkom rodziny zmarłego (art. 12 ust. 2 ustawy z dnia 12 czerwca 1975 r.) w kwocie obowiązującej w dacie zgonu (śmierci) poszkodowanego;
- w przypadku, gdy poszkodowany zmarł w okresie 6 miesięcy od chwili wypadku, wówczas placówka terenowa KRUS kieruje sprawę do lekarza regionalnego inspektora orzecznictwa lekarskiego, celem uzyskania opinii o związku przyczynowo-skutkowym śmierci poszkodowanego z wykonywaną pracą – zgodnie z ust. 2.4 załącznika do zarządzenia Nr 3 z dnia 21.01.1998 r.

Opinia stwierdzająca związek śmierci z wykonywaną pracą daje podstawę do uznania zaistniałego zdarzenia za wypadek przy pracy rolniczej i przyznania przez organ rentowy prawa do jednorazowego odszkodowania.

O kwocie jednorazowego odszkodowania w takich przypadkach decyduje data stwierdzenia związku śmierci ubezpieczonego rolnika, osoby bliskiej rolnikowi z wypadkiem przy pracy rolniczej.¹⁶ W tym przypadku organ rentowy KRUS wypłaci jednorazowe odszkodowanie przysługujące członkom rodziny w kwocie obowiązującej w dacie opinii wydanej przez lekarza regionalnego inspektora orzecznictwa lekarskiego.

Jednorazowe odszkodowanie należne rodzinie z tytułu śmierci ubezpieczonego rolnika w związku z wypadkiem przy pracy, zgodnie z art. 14 ustawy z dnia 12 czerwca 1975 r. o świadczeniach z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych, podlega zmniejszeniu o nominalną kwotę wypłaconego rolnikowi odszkodowania z tytułu stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu, bez uwzględnienia wzrostu wielkości stawek jednorazowego odszkodowania przysługującego rolnikowi.¹⁷

Wysokość jednorazowego odszkodowania dla rodziny jest zróżnicowana w zależności od stopnia pokrewieństwa z tym, że kwotę należną małżonkowi i dzieciom lub tylko dzieciom, albo innym członkom rodziny dzieli się w równych częściach między wszystkich uprawnionych (art. 13 ust. 5 ustawy wypadkowej z 12 czerwca 1975 r.). O kwocie jednorazowego odszkodowania decyduje data stwierdzenia stopnia uszczerbku na zdrowiu, będącego następstwem wypadku przy pracy rolniczej. Stwierdzenia tego, jak już wcześniej wspomniałam, dokonują lekarze rzeczoznawcy i komisje lekarskie Kasy.

Orzeczenie lekarza rzeczoznawcy Kasy staje się prawomocne w ciągu 14 dni od daty jego doręczenia, jeśli nie zostało zaskarżone. Natomiast orzeczenie komisji lekarskiej Kasy jest ostateczne w dniu jego wydania, gdyż nie przysługuje od niego odwołanie. Tak więc data prawomocnego orzeczenia lekarza rzeczoznawcy (komisji lekarskiej Kasy) ustalającego stopień stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu będzie decydowała o kwocie jednorazowego odszkodowania wypłaconego rolnikowi. Jeśli uprawniony (rolnik, domownik) lub osoba bliska rolnikowi dochodzi jednorazowego odszkodowania przed sądem pracy i ubezpieczeń społecznych – za datę stwierdzenia uszczerbku na zdrowiu należy uznać dzień uprawomocnienia się orzeczenia sądowego kończącego postępowanie w tej sprawie.¹⁸

¹⁶ Wyrok SN z 12 stycznia 1996 r. .II PRN 12/95 o SNAPiUS z 1996 r. Nr 13, poz. 183.

¹⁷ Uchwała składu siedmiu sędziów SN z 28 lutego 1991 r. sygn. akt III PZP 24/90, OSP z 1992 r. nr 1 poz. 17.

¹⁸ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 8.11.1989 r. sygn. akt III PZP 49/89 OSNCP 1991 nr 1.

Jeżeli przedmiotem postępowania sądowego jest rozmiar uszczerbku na zdrowiu i w wyniku tego postępowania stwierdzone zostanie jego zwiększenie – jednorazowe odszkodowanie wypłaca się:

- w kwocie obowiązującej w dacie uprawomocnienia się orzeczenia lekarza rzeczoznawcy (komisji lekarskiej Kasy) za rozmiar procentowy orzeczoney przez tego lekarza (komisję Kasy),
- w kwocie obowiązującej w dacie uprawomocnienia się orzeczenia sądownego za dodatkowe zwiększenie orzeczone przez sąd.¹⁹

Uszczerbek na zdrowiu podstawą wysokości jednorazowego odszkodowania

Jeżeli ustalenia stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu mają charakter wstępny (uszczerbek wstępny), organ rentowy dokonuje wypłaty zaliczki na poczet jednorazowego odszkodowania w kwocie obowiązującej w dniu wydania orzeczenia wstępnego. O końcowej wysokości jednorazowego odszkodowania decydować będzie jednak data uprawomocnienia się orzeczenia ustalającego ostatecznie rozmiar uszczerbku na zdrowiu. W takich przypadkach kwotę jednorazowego odszkodowania stanowić będzie iloczyn procentowo ustalonego uszczerbku i aktualnie obowiązującej w dniu uprawomocnienia się orzeczenia komisji lekarskiej stawki za jeden procent uszczerbku, po odliczeniu nominalnej kwoty zaliczki wypłaconej na poczet odszkodowania.

Ustalone jednorazowe odszkodowanie zwiększa się, jeżeli poszkodowany wskutek wypadku przy pracy rolniczej lub rolniczej choroby zawodowej został uznany za niezdolnego do samodzielnej egzystencji. Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa oraz zasadami orzecznictwa lekarskiego, orzeczenie niezdolności do samodzielnej egzystencji jest uzasadnione, jeżeli stwierdza się naruszenie sprawności organizmu w stopniu powodującym konieczność stałej lub długotrwałej opieki i pomocy innej osoby w zaspokajaniu podstawowych potrzeb życiowych, za które uważa się poruszanie się w mieszkaniu, przyjmowanie pokarmów, utrzymywanie higieny osobistej, ubieranie się, załatwianie potrzeb fizjologicznych.

Orzeczenie niezdolności do samodzielnej egzystencji jest więc uzasadnione m.in. u osób, które wskutek wypadku są obłożnie chore, a stan obłożności

¹⁹ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 29.09.1982 r. w składzie 7 sędziów sygn. akt III PZP 42/82 OSNCP 1983 nr 4.

przewiduje się na okres dłuższy niż 6 miesięcy, jak i u osób, które ze względu na stan zdrowia nie mogą – nawet sporadycznie – opuszczać mieszkania. Ponadto, jeżeli stan zdrowia poszkodowanego w związku z wypadkiem przy pracy uległ pogorszeniu, jednorazowe odszkodowanie ulega proporcjonalnemu zwiększeniu, jeżeli stały lub długotrwały uszczerbek na zdrowiu, będący następstwem wypadku przy pracy, ulegnie zwiększeniu co najmniej o 10% w stosunku do tego, który był podstawą przyznania odszkodowania (art. 11 ust. 1 ustawy wypadkowej).

Na zakończenie należałoby przypomnieć, że zgodnie z art. 10 ust. 2 ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników, odszkodowanie nie przysługuje ubezpieczonemu (rolnikowi, domownikowi), osobie najbliższej ubezpieczonemu rolnikowi, jeżeli:

- 1) poszkodowany spowodował wypadek umyślnie albo wskutek rażącego niedbalstwa lub
- 2) poszkodowany, będąc w stanie nietrzeźwości, sam w znacznym stopniu przyczynił się do wypadku.

W świetle wyroku Sądu Najwyższego z 13 lipca 1977 r.²⁰ „*przepisy rozdziału 3 ustawy z dnia 12 czerwca 1975 r. o świadczeniach z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych, nie zawierają ograniczeń podobnych do treści art. 8 ustawy i prowadzą do wniosku, iż niezależnie od winy i stopnia przyczynienia się pracownika do powstania śmiertelnego wypadku przy pracy członkom rodziny przysługuje zawsze jednorazowe odszkodowanie na warunkach i w wysokości określonych ustawą wypadkową*”.

Odszkodowanie przysługuje członkom rodziny zmarłego pracownika niezależnie od tego, czy pracownik przyczynił się i w jakim stopniu do wypadku przy pracy.²¹ Tak więc członkom rodziny ubezpieczonego oraz członkom rodziny osoby najbliższej ubezpieczonemu rolnikowi, która zmarła wskutek wypadku przy pracy rolniczej, przysługuje jednorazowe odszkodowanie także, gdy ci poszkodowani spowodowali wypadek umyślnie lub skutek rażącego niedbalstwa, albo sami przyczynili się w znacznym stopniu do wypadku będąc w stanie nietrzeźwości, ale w wyniku wypadku zmarli.

Zgodnie z uchwałą składu 7 sędziów SN z dnia 26 czerwca 1978 r. mającą moc zasady prawnej, jednorazowe odszkodowanie przewidziane dla pracownika w art. 9 ustawy z dnia 12 czerwca 1975 r. o świadczeniach z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych i przez niego nie pobrane przysługuje – w razie jego śmierci – członkom rodziny wymienionym w art. 12

²⁰ Wyrok SN z 13 lipca 1977 r. sygn. akt III PRN 21/77, nie publikowany.

²¹ Wyrok SN z dnia 9 grudnia 1997 r. II UKN 377/97, OSNAP z 1998 r. Nr 20, poz. 606.

wskazanej ustawy, chyba że na podstawie tego przepisu przysługuje im jednorazowe odszkodowanie z tytułu śmierci pracownika. Zasada ta ma także zastosowanie w stosunku do członków rodziny ubezpieczonego (rolnika, domownika), który zmarł wskutek wypadku przy pracy rolniczej.

Roszczenie o jednorazowe odszkodowanie ulega przedawnieniu z upływem 3 lat (art. 291 § 1 kp).²²

Rozpoczęcie biegu przedawnienia następuje od dnia, w którym pracownik (ubezpieczony) dowiedział się o doznanym uszczerbku na zdrowiu lub o jego zwiększeniu się co najmniej o 10%.²³

*Mgr inż. Ewa Jaworska-Spičak jest głównym specjalistą
w Biurze Świadczeń Centrali KRUS.*

²² Uchwała SN z dnia 10.06.1981 r. III UZP 2/81, OSNCP z 1981 r. Nr 11, poz. 213.

²³ Uchwała SN z 17.10.1984 r. w składzie 7 sędziów III PZP 29/84 OSNCP 1985 r. Nr 2-3.

Wykaz wybranych aktów prawnych związanych z działalnością KRUS

W IV kwartale 2001 r. zostało powziętych lub znowelizowanych szereg aktów prawnych, mających zastosowanie w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego.

Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 września 2001 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie określenia szczegółowych zasad ustalania wysokości jednorazowego odszkodowania z tytułu wypadku przy pracy rolniczej i chorób zawodowych oraz zasiłku chorobowego (Dz. U. Nr 114, poz. 1223)

Zmiana wprowadzona niniejszym rozporządzeniem polega na podwyższeniu kwoty jednorazowego odszkodowania z tytułu wypadku przy pracy rolniczej i chorób zawodowych z 360 zł do 400 zł za każdy procent stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu.

Rozporządzenie weszło w życie 25 października 2001 r.

Ustawa z dnia 24 sierpnia 2001 r. o zmianie ustawy – Kodeks pracy oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 128, poz. 1405)

Nowelizacja Kodeksu pracy ma na celu wzmocnienie ochrony prawnej pracowników przed dyskryminacją ze względu na płeć w zatrudnieniu i stosowanie przepisów polskiego prawa pracy do zasad członkostwa w Unii Europejskiej. Omawiana ustawa reguluje zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn w zatrudnieniu, zwiększa ochronę pracujących kobiet w ciąży i kobiet karmiących oraz pracowników młodocianych, określa zakres i poziom

gwarancji dotyczących zatrudniania obywateli Polskich w Unii Europejskiej i poza nią. Dokonała również zmian w ustawie z dnia 1 grudnia 1994 r. o zasiłkach rodzinnych, pielęgnacyjnych i wychowawczych. Zmieniony został art. 30a stanowiący, iż uprawnionemu wypłaca się tylko jeden zasiłek wychowawczy. Dodany został do ww. artykułu ust. 2 mówiący, że w okresie równoczesnego korzystania z urlopu wychowawczego przez oboje rodziców lub opiekunów dziecka zasiłek wychowawczy wypłaca się tylko jednemu z nich.

Ustawa weszła w życie 1 stycznia 2002 r., z wyjątkiem rozdziału dotyczącego warunków zatrudniania pracowników skierowanych do pracy za granicą w państwach Unii Europejskiej, który wejdzie w życie z dniem uzyskania przez RP członkostwa w Unii Europejskiej.

**Ustawa z dnia 18 września o zmianie ustawy
o komornikach sądowych i egzekucji oraz o zmianie
niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 130 poz. 1452)**

W ustawie o komornikach sądowych wprowadzono zapis, iż organy administracji publicznej, urzędy skarbowe i organy rentowe, o których mowa w art. 476 § 4 Kpc, a więc m.in. Prezes Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego, zobowiązane są na pisemne żądanie komornika udzielić mu informacji niezbędnych dla prawidłowego prowadzenia postępowania egzekucyjnego. Za nieuzasadnioną odmowę udzielenia informacji albo za udzielenie informacji fałszywych komornik może ukarać grzywną do pięciuset złotych.

W ustawie o systemie ubezpieczeń społecznych w przepisie art. 50 wymieniającym podmioty, którym mogą być udostępniane dane zgromadzone na koncie ubezpieczonego i na koncie płatnika, dodano komornika sądowego.

Ustawa weszła w życie dnia 1 stycznia 2002 r.

**Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 12 listopada 2001 r.
w sprawie dokumentów, jakich zamawiający może żądać
od dostawcy lub wykonawcy, w celu potwierdzenia
spełniania warunków uprawniających do udziału
w postępowaniu o zamówienie publiczne
(Dz. U. Nr 133 poz. 1484)**

Rozporządzenie wydane zostało na podstawie delegacji zawartej w art. 22 ust. 9 ustawy o zamówieniach publicznych i stanowi, że w postępowaniu o zamówienie publiczne zamawiający może żądać potwierdzenia przez do-

stawców i wykonawców spełnienia warunków z art. 22 ust. 2 przez przedstawienie następujących dokumentów:

- aktualnego odpisu z właściwego rejestru albo zaświadczenia o wpisie do ewidencji działalności gospodarczej, jeżeli odrębne przepisy wymagają wpisu do rejestru lub zgłoszenia do ewidencji działalności gospodarczej,
- koncesji lub zezwolenia, jeżeli odrębne przepisy wymagają posiadania koncesji lub zezwolenia na podjęcie działalności gospodarczej w zakresie objętym zamówieniem,
- informacji z Krajowego Rejestru Sądowego,
- zaświadczenia właściwego urzędu skarbowego oraz właściwego Zakładu Ubezpieczeń Społecznych potwierdzających, że nie zalega z opłatami podatków, opłat oraz składek na ubezpieczenie zdrowotne lub społeczne, lub zaświadczeń, że uzyskał zgodę na zwolnienie, odroczenie lub rozłożenie na raty zaległych płatności, lub wstrzymanie w całości wykonania decyzji organu podatkowego,
- bilansów oraz rachunków zysków i strat, a w przypadku dostawców lub wykonawców nie zobowiązanych do sporządzenia bilansu, informacji określających obroty, zysk oraz zobowiązania i należności ogółem z ostatnich trzech lat albo z okresu prowadzenia działalności, jeżeli jest ona prowadzona przez okres krótszy niż 3 lata,
- umowy spółki cywilnej, jeżeli działalność gospodarcza przedsiębiorców jest prowadzona w formie spółki cywilnej.

Ponadto, zamawiający może żądać jednego lub kilku spośród następujących dokumentów:

- informacji na temat przeciętnej liczby zatrudnionych pracowników oraz personelu kierowniczego w okresie ostatnich trzech lat, jeżeli przedmiotem zamówienia są roboty budowlane lub usługi,
- szczegółowej informacji o przychodach, kosztach i wyniku finansowym za ostatni miesiąc, opartej na zapisach prowadzonych ksiąg rachunkowych,
- wykazu niezbędnych do wykonania zamówienia narzędzi i urządzeń, jakimi dysponuje dostawca lub wykonawca,
- wykazu osób i pomiotów, które będą wykonywać zamówienie lub będą uczestniczyć w wykonywaniu zamówienia wraz z danymi na temat ich kwalifikacji niezbędnych do wykonania zamówienia, a także zakresu wykonywanych przez nich czynności,
- wykazu wszystkich lub wskazanego przez zamawiającego rodzaju wykonanych w ciągu ostatnich trzech lat dostaw lub usług, z podaniem ich wartości, dat wykonania oraz odbiorców,
- referencji potwierdzających, że dostawy, usługi lub roboty budowlane zostały wykonane z należytą starannością,

- informacji z banku, w której potwierdza się wielkość posiadanych środków finansowych oraz zdolność kredytową dostawcy lub wykonawcy,
- polisy lub innego dokumentu ubezpieczenia potwierdzającego, że dostawca lub wykonawca jest ubezpieczony od odpowiedzialności cywilnej w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej.

Zamawiający może żądać, aby dokumenty sporządzone w języku obcym składane były wraz z tłumaczeniami na język polski, sporządzonymi przez tłumaczy przysięgłych.

Składane dokumenty mogą być przedstawione w formie oryginału lub poświadczonej kserokopii.

Jeżeli dostawca lub wykonawca ma siedzibę lub miejsce zamieszkania za granicą, zamawiający może żądać przedstawienia dokumentów potwierdzających, że:

- jest uprawniony do występowania w obrocie prawnym, zgodnie z prawem kraju, w którym ma siedzibę lub miejsce zamieszkania,
- nie zalega z uiszczaniem podatków, opłat lub składek na ubezpieczenie społeczne lub zdrowotne lub że uzyskał zgodę na zwolnienie, odroczenie lub rozłożenie na raty zaległych płatności lub wstrzymanie w całości wykonania decyzji organu podatkowego.

Jeżeli w kraju, w którym dostawca lub wykonawca ma siedzibę lub miejsce zamieszkania, nie wydaje się ww. dokumentów, można je zastąpić dokumentem zawierającym oświadczenie dostawcy lub wykonawcy, złożonym przed właściwym organem sądowym, administracyjnym, organem samorządu gospodarczego albo przed notariuszem kraju, w którym dana osoba ma siedzibę lub miejsce zamieszkania. Dokumenty te wymagają poświadczenia przez polskie placówki konsularne.

Rozporządzenie weszło w życie 6 grudnia 2001 r., z wyjątkami, które weszły w życie 10 stycznia 2002 r.

**Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów
z dnia 12 października 2001 r. zmieniające rozporządzenie
w sprawie regulaminu postępowania
przy rozpatrywaniu odwołań
w sprawach o udzielanie zamówień publicznych
(Dz. U. Nr 133, poz. 1485)**

Zmiana dotyczy pojęcia kosztów postępowania. Zgodnie z niniejszym rozporządzeniem do kosztów postępowania zalicza się:

- koszty postępowania ponoszone przez Urząd Zamówień Publicznych, obejmujące wynagrodzenie za czynności arbitrów i ich uzasadnione wydatki

- poniesione w związku z rozpatrywaniem odwołania oraz wydatki i opłaty Urzędu Zamówień Publicznych związane z wykonywanymi czynnościami organizacyjno-technicznymi,
- uzasadnione koszty uczestnika postępowania, w wysokości określonej na podstawie rachunków przedłożonych do akt sprawy, w tym kwoty uiszczone tytułem wpisu.

Ponadto, rozporządzenie wprowadza nowe brzmienie załącznika nr 1 (protokół posiedzenia/rozprawy), załącznika nr 2 (wyrok) oraz załącznika nr 3 (postanowienie o sprostowaniu wyroku).

Rozporządzenie weszło w życie 6 grudnia 2001 r.

**Rozporządzenie Ministra Finansów
z dnia 22 listopada 2001 r.
w sprawie wykonania niektórych przepisów ustawy
o postępowaniu egzekucyjnym w administracji
(Dz. U. Nr 137, poz. 1541)**

Rozporządzenie jest aktem wykonawczym do ustawy z dnia 17 czerwca 1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji (tj. Dz. U. z 1999 r. Nr 36, poz. 161 z późn. zm.). Konieczność wydania omawianego rozporządzenia wynika z nowelizacji ww. ustawy dokonanej dnia 6 września 2001 r.

Reguluje ono tryb postępowania wierzycieli należności pieniężnych przy podejmowaniu czynności zmierzających do zastosowania środków egzekucyjnych. § 2 ww. aktu prawnego nakłada na wierzyciela obowiązek systematycznej kontroli terminowości zapłaty zobowiązań pieniężnych. Zgodnie z zasadą wyrażoną w § 3, w przypadku niezapłacenia w terminie należności wynikających z decyzji lub przepisu prawnego, wierzyciel ma obowiązek wysłać do zobowiązanego upomnienie, z zagrożeniem wszczęcia egzekucji po upływie 7 dni od dnia doręczenia tego upomnienia. Wyjątki od tej zasady są zawarte w § 13, który określa przypadki wszczęcia egzekucji bez uprzedniego doręczenia upomnienia.

Po bezskutecznym upływie terminu określonego w upomnieniu wierzyciel powinien wystawić tytuł wykonawczy, zgodnie z wzorem określonym w załączniku nr 2 do rozporządzenia.

Na wierzyciela został nałożony obowiązek każdorazowego sprawdzania, jeszcze przed zastosowaniem środków egzekucyjnych we własnym zakresie lub wysłaniem tytułu wykonawczego do naczelnika urzędu skarbowego lub organu rekwizycyjnego, czy należność została uregulowana.

Jeżeli przy dochodzeniu należności pieniężnych zachodzi potrzeba skorystania z pomocy obcego państwa, wnioski o udzielenie takiej pomocy

wierzyciel wystosowuje do Ministra Finansów wg wzorów wskazanych w załącznikach.

§ 15 rozporządzenia określa kwestie związane z problematyką wydatków egzekucyjnych. Zasadą jest, że ww. wydatki powinny być udokumentowane rachunkami lub innego rodzaju dowodami pochodzącymi od podmiotów, które świadczyły usługi na rzecz organu egzekucyjnego. W przypadku zaś wydatków poniesionych z tytułu dokonania wpisu lub wykreślenia hipoteki przymusowej, należy je potwierdzić dokumentami sądowymi. W razie braku rachunków lub jakichkolwiek innych dowodów dokumentujących poniesione wydatki egzekucyjne rozporządzenie określa ryczałtowe kwoty wydatków wynoszące 0,7% lub 1,3% (§ 15 ust. 3).

Nowelizacja ustawy o postępowaniu egzekucyjnym w administracji dokonana 6 września 2001 r. powołała nową instytucję biegłego skarbowego, do którego zadań należy szacowanie, na wniosek organu egzekucyjnego, wartości zajętej ruchomości lub prawa majątkowego. Czynności tych biegły dokonuje za wynagrodzeniem, którego szczegółowe zasady reguluje rozdział V omawianego rozporządzenia.

Rozporządzenie weszło w życie 30 listopada 2001 r.

**Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej
z dnia 15 listopada 2001 r. zmieniające rozporządzenie
w sprawie szczegółowych zasad ustalania podstawy
wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe
(Dz. U. Nr 138, poz. 1558)**

Wprowadzono zmianę do rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 18 grudnia 1998 r. w sprawie szczegółowych zasad ustalania podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe. Zmieniony został § 2 ust. 2, który stanowi, że wyłączeń z podstawy wymiaru składek, o których mowa w § 1 pkt 31 i 32, nie stosuje się do przychodów pracowników, którzy są uczestnikami programu emerytalnego prowadzonego na podstawie ustawy z dnia 22 sierpnia 1997 r. o pracowniczych programach emerytalnych oraz do pracowników, którzy:

- zostali objęci po dniu 8 lipca 1998 r. ubezpieczeniem, o którym mowa w ust. 1 pkt 31,
- zostali objęci po wejściu w życie ustawy o pracowniczych programach emerytalnych ubezpieczeniem, o którym mowa w ust. 1 pkt 32.

W rozporządzeniu Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 3 września 2001 r. zmieniającym rozporządzenie w sprawie szczegółowych zasad ustalania pod-

stawy składek na ubezpieczenie emerytalne i rentowe, nadano nowe brzmienie § 2. Obecnie stanowi on, że przepis § 1 pkt 1 i 2 stosuje się do ustalania podstawy wymiaru składek na ubezpieczenie emerytalne i rentowe od dnia 1 stycznia 2001 r.

Rozporządzenie weszło w życie 4 grudnia 2001 r., z mocą obowiązującą od dnia 22 września 2001 r.

**Konwencja między Rzeczpospolitą Polską
a Wielkim Księstwem Luksemburga
w sprawie zabezpieczenia społecznego,
sporządzona w Warszawie dnia 1 lipca 1996 r.
(Dz. U. Nr 143, poz. 1596)**

Omawiana Konwencja określa wzajemne stosunki między obydwoma państwami w dziedzinie zabezpieczenia społecznego. Do celów jej stosowania art. 1 konwencji zawiera słowniczek. Zdefiniowane zostały w nim następujące terminy: właściwa władza, instytucja, instytucja właściwa, okresy ubezpieczenia, świadczenia, emerytury, renty, członkowie rodziny.

Termin „właściwa władza” w przypadku Rzeczypospolitej Polskiej oznacza Ministra Pracy i Polityki Socjalnej, w przypadku świadczeń rzeczowych – Ministra Zdrowia i Opieki Społecznej, a w przypadku świadczeń dla rolników – Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.

Konwencję w Wielkim Księstwie Luksemburga stosuje się do ustawodawstwa dotyczącego:

- ubezpieczeń na wypadek choroby – macierzyństwa,
- ubezpieczeń w razie wypadków przy pracy i chorób zawodowych,
- świadczeń rodzinnych,
- ubezpieczeń emerytalnych, inwalidzkich i rodzinnych, z wyłączeniem specjalnych systemów obejmujących urzędników.

Konwencję w Rzeczypospolitej Polskiej stosuje się do ustawodawstwa dotyczącego:

- ubezpieczeń na wypadek choroby i macierzyństwa,
- ubezpieczeń w razie wypadków przy pracy i chorób zawodowych,
- zasiłków rodzinnych,
- zaopatrzenia emerytalnego pracowników, łącznie z systemami zaopatrzenia górników i kolejarzy oraz zaopatrzenia emerytalnego innych grup, z wyłączeniem systemów specjalnych obejmujących funkcjonariuszy Policji, Urzędu Ochrony Państwa, Straży Granicznej, Państwowej Straży Pożarnej, Służby Więziennej, żołnierzy zawodowych.

Konwencję stosuje się także do wszystkich ustaw i rozporządzeń, które zmieniają, uzupełniają lub kodyfikują ww. ustawodawstwo. W przypadku rozszerzenia ustawodawstwa na nowe kategorie świadczeniobiorców, konwencję stosuje się, jeśli w terminie 6 miesięcy od chwili urzędowego opublikowania tych ustaw jedna ze stron nie powiadomi drugiej umawiającej się strony, że konwencji nie stosuje się. Konwencję stosuje się do ustaw obejmujących nową gałąź zabezpieczenia społecznego tylko wówczas, jeśli w tym celu zawarte zostanie porozumienie.

Postanowienia Konwencji nie mają zastosowania do świadczeń z opieki społecznej i świadczeń na rzecz ofiar wojny.

Postanowienia konwencji stosuje się do pracowników i osób samodzielnie zarabkujących, które podlegają lub podlegały ustawodawstwu jednej ze stron, jak również do członków ich rodzin i osób pozostałych przy życiu.

Osoby, które mają miejsce zamieszkania na terytorium jednej ze stron i do których stosuje się postanowienia konwencji, podlegają obowiązkom i korzystają z uprawnień, wynikających z ustawodawstwa, na tych samych warunkach co obywatele tej strony. Mogą one zostać dopuszczone do ubezpieczenia fakultatywnego kontynuowanego na tych samych warunkach co obywatele tej strony, z uwzględnieniem w danym przypadku okresów ubezpieczenia przebytych na terytorium drugiej strony.

Emerytury lub renty nabyte na mocy ustawodawstwa jednej ze stron nie mogą zostać obniżone, zmienione, zawieszane, odebrane ani skonfiskowane z powodu tego faktu, że świadczeniobiorca mieszka na terytorium drugiej strony.

Zgodnie z art. 7 konwencji nie można przyznać ani utrzymać uprawnień do skorzystania, na mocy ustawodawstwa obu stron, z kilku świadczeń tego samego rodzaju lub z kilku świadczeń odnoszących się do tego samego okresu ubezpieczenia lub okresu z nim zrównanego. Postanowienie to nie ma jednak zastosowania do świadczeń z tytułu inwalidztwa, starości i śmierci, które są ustalane zgodnie z postanowieniami rozdziału drugiego tytułu III konwencji. Warunki obniżania, zawieszania lub odbierania przewidziane przez ustawodawstwo jednej ze stron, na wypadek skumulowania jednego świadczenia z innymi świadczeniami z zabezpieczenia społecznego lub z innymi dochodami, lub z uwagi na wykonywanie działalności zawodowej, są obowiązujące wobec świadczeniobiorcy, nawet w przypadku świadczeń nabytych na mocy ustawodawstwa drugiej strony lub w przypadku uzyskiwanych dochodów lub działalności zawodowej wykonywanej na terytorium drugiej strony.

Tytuł III konwencji określa warunki nabywania świadczeń z tytułu choroby, macierzyństwa i śmierci (zasiłek pogrzebowy), inwalidztwa, starości, wypadków przy pracy i chorób zawodowych. Określa również zasady nabywania świadczeń rodzinnych.

W tytule IV konwencji zawarte zostały postanowienia różne, np. że właściwe władze będą sobie przekazywać wszelkie informacje dotyczące dzia-

łań podjętych w związku ze stosowaniem konwencji oraz, że w celu stosowania konwencji władze i instytucje stron będą sobie świadczyć wzajemne usługi, tak jakby chodziło o stosowanie ich własnego ustawodawstwa oraz, że wszelkie spory powstające między umawiającymi się stronami, dotyczące interpretacji lub stosowania konwencji, będą przedmiotem negocjacji między stronami. Zgodnie z art. 38 konwencji warunki stosowania konwencji zostaną ustalone w porozumieniu administracyjnym.

Przepis art. 39 określa instytucje łącznikowe między stronami. W Wielkim Księstwie Luksemburga instytucją taką została Inspekcja Generalna Zabezpieczenia Społecznego. W Polsce instytucjami takimi są Zakład Ubezpieczeń Społecznych, Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej w przypadku opieki zdrowotnej oraz Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego w przypadku świadczeń dla rolników indywidualnych.

Konwencja zawarta została na czas nieokreślony. Może być wypowiedziana przez każdą ze stron w drodze notyfikacji, nie później niż 6 miesięcy przed upływem danego roku kalendarzowego, z którego końcem ma utracić moc.

Zgodnie z Oświadczeniem Rządowym z dnia 21 maja 2001 r. w sprawie mocy obowiązującej Konwencji między Rzeczpospolitą Polską a Wielkim Księstwem Luksemburga w sprawie zabezpieczenia społecznego, sporządzonej w Warszawie 1 lipca 1996 r., niniejsza Konwencja weszła w życie 1 lutego 2001 r.

**Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej
w sprawie szczegółowych zasad ustalania
oraz wysokości należności przysługujących pracownikowi
z tytułu podróży służbowej na obszarze kraju
(Dz. U. Nr 151, poz. 1720)**

Omawiane rozporządzenie wydane zostało na podstawie art. 77⁵ § 2 Kodeksu pracy i uchyla dotychczas regulujące te kwestie rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 1 czerwca 1998 r., z wyjątkiem § 9 stanowiącego, iż pracownikowi, którego obowiązki służbowe polegają na częstych wyjazdach na obszar przydzielonego mu rejonu działania, pracodawca może ustalić, za zgodą pracownika – z uwzględnieniem zasad wynikających z tego rozporządzenia – ryczałt miesięczny, obejmujący ogólną kwotę należności za określoną liczbę dni podróży służbowych w miesiącu. Przepis ten straci moc dopiero z dniem 31 marca 2002 r.

Niniejsze rozporządzenie w § 3, podobnie jak to było poprzednio, stanowi, że pracownikowi z tytułu służbowej odbywanej w terminie i miejscu określonym przez pracodawcę przysługują diety oraz zwrot kosztów: przejazdów,

noclegów, dojazdów środkami komunikacji miejscowej oraz innych udokumentowanych wydatków.

Również podobnie została określona dieta, jak też nie uległy zmianie zasady i sposób jej obliczania oraz przypadki, w których dieta nie przysługuje.

Zachował aktualność także zapis mówiący o tym, że właściwy do odbycia podróży służbowej określa pracodawca, a także to, że zwrot kosztów przejazdu obejmuje cenę biletu określonego środka transportu, z uwzględnieniem ulgi przysługującej pracownikowi na określony środek transportu, bez względu na to, z jakiego tytułu ulga przysługuje.

W omawianym rozporządzeniu zmieniono zapis dotyczący podróży służbowej pracownika własnym środkiem transportu. Przy czym nadal obowiązuje zasada, że na wniosek pracownika pracodawca może wyrazić zgodę na taki sposób odbycia podróży. Jako środki transportu, którymi pracownik może odbyć za zgodą pracodawcy podróż służbową ustawodawca wskazał samochód osobowy, motocykl lub motorower nie stanowiący własności pracodawcy.

Ponadto rozporządzenie w § 5 ust. 3 określa sposób i stawki niezbędne do obliczenia kosztów poniesionych podczas takiej podróży przez pracownika. Zarówno sposób obliczania, jak i stawki za kilometr, uzależnione od pojemności skokowej silnika, bądź w zależności od tego czy mamy do czynienia z motocyklem, czy motorowerem zostały uregulowane, tak jak poprzednio.

Za każdą rozpoczętą dobę pobytu w podróży służbowej pracownikowi przysługuje ryczałt na pokrycie kosztów dojazdów środkami komunikacji miejscowej w wysokości 20% diety, z wyjątkiem sytuacji, gdy pracownik nie ponosi kosztów dojazdu. W takiej sytuacji ryczałt nie przysługuje. Natomiast w ogóle nie stosuje się zapisów o 20% ryczałcie, gdy na wniosek pracownika pracodawca wyrazi zgodę na pokrycie udokumentowanych kosztów dojazdów środkami komunikacji miejskiej.

**Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej
z dnia 19 grudnia 2001 r. zmieniające rozporządzenie
w sprawie szczegółowych zasad ustalania
oraz wysokości należności przysługujących pracownikowi
z tytułu podróży służbowej poza granicami kraju
(Dz. U. Nr 151, poz. 1721)**

Wprowadzona zmiana polega na nadaniu § 8 ust. 4 nowego brzmienia stanowiącego, że za przejazd w podróży samochodem osobowym nie będącym własnością pracodawcy pracownikowi przysługuje zwrot kosztów w wysokości stanowiącej iloczyn przejechanych kilometrów przez stawkę za jeden kilometr przebiegu ustaloną przez pracodawcę, która nie może być wyższa niż:

- 0,4488 zł – dla samochodu o pojemności skokowej silnika do 900 cm³,
- 0,7195 zł – dla samochodu o pojemności skokowej silnika powyżej 900 cm³.

Nowe brzmienie otrzymał również § 8 ust. 5 stanowiący, iż ww. stawki ulegają zmianie w stopniu odpowiadającym planowanemu średniorocznemu wskaźnikowi cen towarów i usług konsumpcyjnych, ustalonym w ustawie budżetowej na dany rok. Zmiana stawki następuje od pierwszego dnia miesiąca następującego po miesiącu, w którym została ogłoszona ustawa budżetowa w Dzienniku Urzędowym Rzeczypospolitej Polskiej.

Zmianie uległ również załącznik do rozporządzenia określający wysokość diety za dobę podróży oraz limitu na noclegi w hotelu.

Rozporządzenie weszło w życie 1 stycznia 2002 r.

**Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi
z dnia 19 grudnia 2001 r. w sprawie szczegółowych zasad
postępowania w sprawie przyznawania
i wypłaty rent strukturalnych
(Dz. U. Nr 153, poz. 1769)**

Rozporządzenie wydane zostało na podstawie art. 20 ust. 2 ustawy z dnia 26 kwietnia 2001 r. o rentach strukturalnych w rolnictwie, nakładającego na ministra właściwego do spraw rozwoju wsi obowiązek określenia szczegółowych zasad i trybu postępowania w sprawie przyznawania i wypłaty rent strukturalnych w rolnictwie.

Omawiane rozporządzenie określa, iż postępowanie w sprawie przyznania renty strukturalnej wszczyna się na podstawie pisemnego wniosku złożonego przez rolnika w jednostce organizacyjnej Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego.

Elementy wniosku wskazuje § 3 rozporządzenia. Weryfikując wniosek Prezes Kasy ustala, czy wnioskodawca:

- posiada prawo do emerytury lub renty z ubezpieczenia społecznego lub zaopatrzenia emerytalnego,
- prowadzi pozarolniczą działalność lub inną pracę zarobkową poza rolnictwem podlegającą obowiązkowi ubezpieczenia społecznego,
- prowadzi działalność rolniczą w gospodarstwie rolnym o powierzchni co najmniej 3 ha, które co najmniej 5 lat przed dniem złożenia wniosku stanowi jego własność, własność jego małżonka lub współmałżonka obojga małżonków,
- prowadzi specjalny dział produkcji rolnej w rozumieniu przepisów o podatku dochodowym od osób fizycznych,

- prowadził działalność rolniczą przez okres co najmniej 10 lat bezpośrednio przed złożeniem wniosku i czy w tym okresie podlegał ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu przez co najmniej 5 lat,
- podlegał ubezpieczeniu emerytalno-rentowemu bezpośrednio przed złożeniem wniosku przez co najmniej 2 lata.

Prezes Kasy wydaje decyzję w sprawie renty strukturalnej po przedłożeniu przez wnioskodawcę dowodów potwierdzających przekazanie gospodarstwa rolnego i zaprzestania prowadzenia działalności rolniczej (§ 6). Dowodem potwierdzającym przekazanie gospodarstwa rolnego jest akt notarialny lub decyzja Prezesa Agencji Własności Rolnej Skarbu Państwa, natomiast dowodem zaprzestania prowadzenia działalności rolniczej mogą być:

- zaświadczenie właściwego wójta, burmistrza lub prezydenta o niepodleganiu ze względu na powierzchnię, opodatkowaniu podatkiem rolnym gruntów, których właścicielem (współwłaścicielem) lub posiadaczem jest wnioskodawca lub jego małżonek,
- zaświadczenie właściwego organu podatkowego o niepodleganiu wnioskodawcy i jego małżonka opodatkowaniu podatkiem dochodowym z tytułu prowadzenia działów specjalnych produkcji rolnej, z wyjątkiem prowadzenia pasiek,
- inne dokumenty.

- Zgodnie z § 7, decyzja przyznająca rentę powinna zawierać informację o:
- okolicznościach powodujących zawieszenie wypłaty renty strukturalnej w całości lub w części,
 - okolicznościach powodujących ustanie prawa do renty strukturalnej,
 - skutkach niepowiadomienia jednostki organizacyjnej Kasy o okolicznościach mających wpływ na zawieszenie oraz ustanie prawa do renty strukturalnej.

W myśl § 8 rentę strukturalną wypłaca się za miesiące kalendarzowe w dniu ustalonym w decyzji jako termin płatności tej renty, jednak nie dłużej niż przez 5 lat. Wypłatę renty wstrzymuje się, poczynając od miesiąca następującego po miesiącu, w którym uprawniony ukończył wiek emerytalny. Jeżeli uprawniony do renty nabył prawo do emerytury lub renty z ubezpieczenia społecznego lub zaopatrzenia emerytalnego, wypłatę renty strukturalnej wstrzymuje się począwszy od miesiąca poprzedzającego miesiąc, od którego przysługuje mu prawo do emerytury lub renty z ubezpieczenia społecznego lub zaopatrzenia emerytalnego.

Zgodnie z § 9 wypłata renty strukturalnej ulega zawieszeniu w całości lub części z urzędu, poczynając od miesiąca, w którym powstały okoliczności powodujące zawieszenie renty strukturalnej. Natomiast wznowienie wypłaty na wniosek uprawnionego do renty strukturalnej, poczynając od miesiąca

przypadającego po miesiącu, w którym ustały okoliczności powodujące zawieszenie wypłaty, jednak nie wcześniej niż od miesiąca, w którym wpłynął wniosek.

Rozporządzenie weszło w życie 1 stycznia 2002 r.

**Ustawa z dnia 17 grudnia 2001 r. o zmianie ustawy
o funduszu alimentacyjnym, ustawy o zasiłkach
rodzinnych, pielęgnacyjnych i wychowawczych
i ustawy o świadczeniach pieniężnych w razie choroby
i macierzyństwa (Dz. U. Nr 154, poz. 1791)**

W ustawie z dnia 1 grudnia 1994 r. o zasiłkach rodzinnych, pielęgnacyjnych i wychowawczych wprowadzone zostały następujące zmiany:

w części dotyczącej zasiłków rodzinnych:

W art. 2 ww. ustawy dodano ustępy 8-11, zgodnie z którymi w okresie od dnia 1 czerwca 2002 r. do dnia 31 maja 2003 r. zasiłek rodzinny przysługuje, jeżeli przeciętny miesięczny dochód na osobę w rodzinie uprawnionego uzyskany w roku 2001 r. nie przekracza 548 zł. W przypadku osób samotnie wychowujących dzieci uprawnione do zasiłku pielęgnacyjnego, w okresie od dnia 1 czerwca 2002 r. do dnia 31 maja 2003 r. zasiłek rodzinny przysługuje, jeżeli miesięczny dochód na osobę w rodzinie uprawnionego, uzyskany w roku 2001, jest równy 612 zł. Ww. dochody oznaczają dochód określony w art. 3, pomniejszony o obciążenie podatkiem dochodowym od osób fizycznych, składkę z tytułu ubezpieczeń: emerytalnego, rentowego, chorobowego, określonych w przepisach o systemie ubezpieczeń społecznych oraz o kwotę alimentów, świadczonych przez osoby w rodzinie na rzecz innych osób, podzielony przez liczbę osób w rodzinie. Na użytek ustawy przyjęto, iż miesięczny dochód z 2 ha przeliczeniowych za rok 2001 r. jest równy 548 zł. Nowe brzmienie otrzymał art. 9 ust. 2; stanowi on, iż zasiłek rodzinny przysługuje dziecku bez względu na wiek, gdy jest ono niepełnosprawne w stopniu znacznym, jak również w przypadku, gdy jest ono niepełnosprawne w stopniu umiarkowanym, jeżeli niepełnosprawność powstała w wieku uprawniającym do zasiłku rodzinnego na dziecko.

Zgodnie z nowym brzmieniem art. 13 ust. 1 zasiłek rodzinny przysługuje w wysokości:

- 41,20 zł miesięcznie na małżonka oraz na pierwsze i drugie dziecko,
- 51,00 zł miesięcznie na trzecie dziecko,
- 63,70 zł na każde kolejne dziecko.

w części dotyczącej zasiłków pielęgnacyjnych:

Zmieniony został również art. 14. Skreślone zostały ust. 4 i 5, a ust. 3 otrzymał nowe brzmienie i stanowi, że zasiłek pielęgnacyjny przysługuje:

- dziecku w wieku do lat 16. w przypadku uznania dziecka za niepełnosprawne,
- osobie w wieku powyżej lat 16., jeżeli jest niepełnosprawna w stopniu znacznym, jak również w przypadku gdy jest niepełnosprawna w stopniu umiarkowanym, jeżeli niepełnosprawność powstała w wieku uprawniającym do zasiłku rodzinnego na dziecko,
- osobie, która ukończyła 75 lat życia.

Dodany został przepis stanowiący, że zasiłek pielęgnacyjny nie przysługuje osobie przebywającej w zakładzie karnym lub poprawczym.

Osobom uprawnionym do zasiłku pielęgnacyjnego przed dniem wejścia w życie ww. zmian zasiłek ten przysługuje na zasadach dotychczasowych do czasu utraty ważności dokumentu, na podstawie którego zasiłek ten był przyznany i wypłacany;

w części dotyczącej zasiłków wychowawczych:

Wprowadzono przepisy stanowiące, iż zasiłek wychowawczy przysługuje w wysokości 308,80 zł miesięcznie, a osobie samotnie wychowującej dziecko w wysokości 491,00 zł miesięcznie. Osobie wychowującej trzecie i każde następne dziecko zasiłek przysługuje w kwocie 491 zł miesięcznie.

W okresie od 1 czerwca 2002 r. do dnia 31 maja 2003 r. zasiłek wychowawczy przysługuje, jeżeli miesięczny dochód na osobę w rodzinie uprawnionego, uzyskany w roku 2001 r., nie przekracza 548 zł oraz że dochód ten oznacza dochód określony w art. 3, pomniejszony o obciążenie podatkiem dochodowym od osób fizycznych, składkę z tytułu ubezpieczeń: emerytalnego, rentowego, chorobowego, określonych w przepisach o systemie ubezpieczeń społecznych oraz o kwotę alimentów, świadczonych przez osoby w rodzinie na rzecz innych osób, podzielony przez liczbę osób w rodzinie.

W ustawie z dnia 25 czerwca 1999 r. o świadczeniach pieniężnych w razie choroby i macierzyństwa wprowadzono zmiany:

- w art. 2 ww. ustawy, wyliczającym świadczenia z ubezpieczenia społecznego w razie choroby i macierzyństwa, wykreślony został zasiłek porodowy. Wykreślony został również rozdział 5, dotyczący tego zasiłku;
- w art. 11 dodano ust. 1a stanowiący, iż miesięczny zasiłek chorobowy za okres pobytu w szpitalu wynosi 70% podstawy wymiaru zasiłku;
- art. 30 otrzymał nowe brzmienie i stanowi, że zasiłek macierzyński przysługuje również w razie urodzenia dziecka po ustaniu ubezpieczenia chorobowego, jeżeli ubezpieczenie to ustało w okresie ciąży;

- wskutek ogłoszenia upadłości,
- z naruszeniem przepisów prawa, stwierdzonym prawomocnym orzeczeniem sądu.

Zasiłki chorobowe i opiekuńcze, do których prawo powstało przed dniem wejścia w życie ww. zmian, wypłaca się w wysokości, na zasadach i w trybie określonych w przepisach dotychczasowych za cały okres nieprzerwanej niezdolności do pracy.

Ustawa weszła w życie dnia 1 stycznia 2002 r., z wyjątkiem przepisów dotyczących zasiłku porodowego, które weszły w życie 15 stycznia 2002 r.

**Ustawa z dnia 17 grudnia 2001 r. o zmianie ustawy
o pomocy społecznej, o planowaniu rodziny,
ochronie płodu ludzkiego i warunkach przerywania ciąży,
ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej
oraz o zatrudnianiu osób niepełnosprawnych,
ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych
oraz ustawy o emeryturach i rentach z Funduszu
Ubezpieczeń Społecznych (Dz. U. Nr 154, poz. 1792)**

W ustawie o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz o zatrudnianiu osób niepełnosprawnych wprowadzono orzekanie niepełnosprawności osób, które nie ukończyły 16. roku życia, mających naruszoną sprawność fizyczną lub psychiczną z powodu wady wrodzonej, długotrwałej choroby lub uszkodzenia organizmu co najmniej na 12 miesięcy. Minister właściwy do spraw zabezpieczenia społecznego oraz minister właściwy do spraw zdrowia, w drodze rozporządzenia, określają kryteria oceny niepełnosprawności u osób w wieku do 16 roku życia.

Zgodnie z nowym brzmieniem art. 6 ustawy powołane zostały:

- powiatowe zespoły do spraw orzekania o niepełnosprawności – jako I instancja,
- wojewódzkie zespoły do spraw orzekania o niepełnosprawności – jako II instancja.

Powiatowy zespół powołuje i odwołuje starosta, natomiast zespół wojewódzki powołuje i odwołuje wojewoda.

Powiatowe zespoły orzekają na wniosek osoby zainteresowanej lub jej przedstawiciela ustawowego, albo na wniosek ośrodka pomocy społecznej.

Ośrodki pomocy społecznej mogą uczestniczyć na prawach strony w sprawach, w których orzekają powiatowe zespoły. Nadzór nad orzekaniem o niepełnosprawności lub o stopniu niepełnosprawności sprawuje pełnomocnik Rządu do Spraw Osób Niepełnosprawnych.

Od orzeczenia wojewódzkiego zespołu przysługuje odwołanie do sądu pracy i ubezpieczeń społecznych w terminie 30 dni od dnia doręczenia orzeczenia. Odwołanie wnosi się za pośrednictwem wojewódzkiego zespołu, który orzeczenie wydał. Jeżeli wojewódzki zespół uzna, że odwołanie zasługuje w całości na uwzględnienie, wydaje orzeczenie, w którym uchyla lub zmienia zaskarżone orzeczenie. Postępowanie w sprawach odwołań jest wolne od kosztów i opłat sądowych.

Ustawa weszła w życie 1 stycznia 2002 r.

**Ustawa z dnia 17 grudnia 2001 r. o zmianie ustawy
o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym
i ustawy o zmianie ustawy
o powszechnym ubezpieczeniu zdrowotnym
oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. Nr 154, poz. 1796)**

Nowelizacja m.in. zmienia przepis dotyczący kosztów poboru i ewidencjonowania składek na ubezpieczenie zdrowotne potrącanie przez ZUS z 0,5% na 0,25% oraz przez KRUS z 0,25% na 0,2 % kwoty tej części składek przekazywanych do kas chorych, które są przypisane do konkretnego ubezpieczenia.

Zmienia również wysokość składki na ubezpieczenie zdrowotne w okresie od 1 stycznia 2002 r. do dnia 31 grudnia 2002 r. z 8% na 7,75% podstawy wymiaru.

Ustawa weszła w życie z dniem 31 grudnia 2001 r.

**Ustawa z dnia 21 grudnia 2001 r. o zmianie ustawy
o kształtowaniu wynagrodzeń
w państwowej sferze budżetowej
oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz. U. Nr 154, poz. 1799)**

Zgodnie z przepisem art. 3 ww. ustawy w 2002 r., m.in. w Kasie Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego i zarządzanych przez nią funduszach, wielkość wynagrodzeń nie może przekroczyć wielkości wynagrodzeń z 2001 r.

Ustawa weszła w życie dnia 1 stycznia 2002 r.

**Ustawa z dnia 21 grudnia 2001 r.
o zmianie ustawy – Kodeks pracy
(Dz. U. Nr 154, poz. 1805)**

Zmianie uległ przepis art. 180 dotyczący wymiaru urlopu macierzyńskiego. Zgodnie z tym przepisem urlop macierzyński przysługuje w wymiarze:

- 16 tygodni przy pierwszym porodzie,
- 18 tygodni przy każdym następnym porodzie,
- 26 tygodni w przypadku urodzenia więcej niż jednego dziecka przy jednym porodzie.

Pracownicy, która wychowuje dziecko przysposobione, przysługuje urlop macierzyński w wymiarze 18 tygodni również przy pierwszym porodzie. Co najmniej 2 tygodnie urlopu macierzyńskiego mogą przypadać przed przewidywaną datą porodu. Pracownica po wykorzystaniu po porodzie co najmniej 14 tygodni urlopu, ma prawo zrezygnować z pozostałej części tego urlopu; w takim przypadku niewykorzystanej części urlopu macierzyńskiego udziela się pracownikowi – ojcu wychowującemu dziecko, na jego pisemny wniosek. Pracownica zgłasza pracodawcy pisemny wniosek w sprawie zrezygnowania z części urlopu macierzyńskiego, najpóźniej na 7 dni przed przystąpieniem do pracy; do wniosku dołącza się zaświadczenie pracodawcy zatrudniającego pracownika – ojca wychowującego dziecko, potwierdzające termin rozpoczęcia urlopu macierzyńskiego przez pracownika, wskazany w jego wniosku o udzielenie urlopu, przypadający bezpośrednio po terminie rezygnacji z części urlopu macierzyńskiego przez pracownicę. W razie zgonu pracownicy w czasie urlopu macierzyńskiego, pracownikowi – ojcu wychowującemu dziecko przysługuje prawo do niewykorzystanej części tego urlopu.

Dodano art. 180¹ stanowiący, że w razie urodzenia martwego dziecka lub zgonu dziecka przed upływem 8 tygodni życia, pracownicy przysługuje urlop macierzyński w wymiarze 8 tygodni po porodzie, nie krócej jednak niż przez 7 dni od dnia zgonu dziecka. Pracownicy, która urodziła więcej niż jedno dziecko przy jednym porodzie, przysługuje w takim przypadku urlop macierzyński w wymiarze stosownym do liczby dzieci pozostałych przy życiu. W razie zgonu dziecka po upływie 8 tygodni życia, pracownica zachowuje prawo do urlopu macierzyńskiego przez 7 dni od dnia zgonu dziecka.

Zmianie uległ przepis art. 183, który obecnie stanowi, iż pracownica, która przyjęła dziecko na wychowanie i wystąpiła do sądu opiekuńczego z wnioskiem o przysposobienie, ma prawo do 16 tygodni urlopu macierzyńskiego, nie dłużej niż do ukończenia przez dziecko 12 miesięcy życia.

Art. 2 ustawy zawiera przepisy przejściowe i stanowi, że pracownica oraz pracownik – ojciec dziecka wychowujący dziecko, korzystający z urlopu

macierzyńskiego w dniu wejścia ustawy w życie, zachowują prawo do tego urlopu w wymiarze:

- 26 tygodni przy pierwszym porodzie,
- 39 tygodni w przypadku urodzenia więcej niż jednego dziecka przy jednym porodzie.

Pracownica będąca w ciąży w dniu wejścia ustawy w życie, może wystąpić do pracodawcy z wnioskiem o udzielenie jej urlopu macierzyńskiego w ww. wymiarze, a pracodawca jest obowiązany taki wniosek uwzględnić.

Ustawa weszła w życie w dniu 13 stycznia 2002 r.

*Igor Sadowski jest referentem prawnym
w Biurze Organizacyjno-Prawnym Centrali KRUS.*

Zbigniew Serwański

Prawo pracy w krajach Unii Europejskiej

Szczególną cechą prawa unijnego jest jego pierwszeństwo przed prawem narodowym. Drugą cechą jest jego bezpośrednie stosowanie, co oznacza, że zarówno osoby prawne, jak i fizyczne mogą powoływać się przed sądami krajowymi na przepisy Unii i oczekiwać od sądów respektowania tych praw.

Wprowadzenie

Nadrzędnym celem utworzenia Wspólnot Europejskich były sprawy ekonomiczne, sprowadzające się do czterech podstawowych swobód, tj. wolnego przepływu towarów, usług, ludzi i kapitału. To, ale także wymogi proceduralne wymagające na mocy art. 100 Traktatu Rzymskiego z 1957 r. jednomyślności przy uchwalaniu aktów prawnych były przyczyną, że Wspólnoty Europejskie długo nie miały koncepcji systemu prawa pracy.

Ujmowanie kompleksu spraw socjalnych, w tym dotyczących warunków bezpieczeństwa i higieny pracy¹ jako posiłkowych wobec nadrzędności celów ekonomicznych, ulegało od połowy lat 70-tych stopniowej ewolucji. Ta zmiana znalazła wyraz w uchwaleniu w 1989 roku w Strassburgu Wspólnotowej Karty Podstawowych Praw Socjalnych Pracowników². Jednakże na skutek wspomnianej zasady jednomyślności, wobec braku zgody Wielkiej Brytanii, karta nie uzyskała charakteru normatywnego, chociaż

¹ W ustawodawstwie Wspólnoty powszechnie używa się pojęcia „bezpieczeństwo pracy i ochrona zdrowia”, na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto określenie używane w Polsce, tj. bezpieczeństwo i higiena pracy.

² Nie mylić z Europejską Kartą Socjalną przyjętą w 1961 r. przez Radę Europy, międzynarodową organizację europejską utworzoną w 1949 r. i zrzeszającą 39 państw europejskich. Polska jest jej członkiem od 1991 r.

traktowana jest przez Wspólnotę jako wytyczne kierunków działań w dziedzinie socjalnej, na które składają się:

- swoboda przemieszczania się pracowników;
- równość kobiet i mężczyzn w pracy i zatrudnieniu;
- społeczne aspekty restrukturyzacji przedsiębiorstw i zmian stosunku pracy;
- dialog społeczny, zasada informowania i konsultowania z pracownikami spraw dotyczących przedsiębiorstwa (zakładu);
- bezpieczeństwo i higiena pracy oraz ochrona zdrowia pracowników.

Jednolity Akt Europejski, podpisany przez państwa członkowskie 17 i 28 lutego 1986 r. (z dniem wejścia w życie: 1 lipca 1987 r.), dokonujący zmian w Traktacie Rzymskim, wprowadził dodatkowy **art. 100a**, który postanawia w ust. 1, że „...Rada działając kwalifikowaną większością głosów (2/3 głosów), na wniosek Komisji oraz we współpracy z Parlamentem Ekonomiczno-Społecznym, podejmie środki w celu ujednoczenia postanowień zawartych w ustawach, regulacjach prawnych i przepisach administracyjnych...”, m.in. w dziedzinach (wg ust. 3) „...dotyczących zdrowia, bezpieczeństwa, ochrony środowiska i ochrony konsumenta...” oraz **art. 118a** bardzo istotny dla ustawodawstwa w sferze bezpieczeństwa i higieny pracy o treści:

Artykuł 118a

1. Państwa członkowskie powinny przykładać szczególną wagę do stymulowania wprowadzania korzystnych zmian, zwłaszcza w środowisku pracy, odnoszących się do bezpieczeństwa i higieny pracy oraz powinny postawić sobie za cel harmonizację warunków w tej dziedzinie przy jednoczesnym zachowaniu osiągniętej poprawy.
2. Aby wspomóc osiągnięcie celów wymienionych w ustępie 1, Rada (Wspólnoty) działając **kwalifikowaną większością (2/3 głosów)** na wniosek Komisji, we współpracy z Parlamentem Europejskim i po zasięgnięciu opinii Komitetu Ekonomicznego przyjmie w formie dyrektyw **minimalne wymagania** do stopniowego wcielania ich w życie, uwzględniając warunki i zasady techniczne istniejące w każdym państwie członkowskim.
Dyrektywy te nie będą narzucać ograniczeń administracyjnych, finansowych i prawnych w sposób utrudniający tworzenie i rozwój małych i średnich przedsiębiorstw.
3. Postanowienia przyjęte zgodnie z niniejszym artykułem nie ograniczają swobody państw członkowskich w utrzymywaniu lub wprowadzeniu bardziej zdecydowanych środków ochrony warunków pracy, zgodnych z niniejszym Traktatem.

Aktualnie potencjał regulacji wspólnotowych w dziedzinie ochrony pracy jest duży zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Można się spotkać z poglądami, że regulacja socjalna Wspólnoty Europejskiej sprowadza się do przepisów ochrony pracy, co oczywiście nie odpowiada rzeczywistości.

Regulacje prawne Unii w obszarze ustawodawstwa nie stanowią jednak spójnego systemu prawnego, obejmującego w sposób usystematyzowany i przejrzysty całości problematyki ochrony pracy. Sprawiają raczej wrażenie dość przypadkowego zbioru dyrektyw (*vide* wykazy dyrektyw w dalszej części opracowania), w sposób cząstkowy regulujących różne zagadnienia bezpieczeństwa i higieny pracy.

Przypisywanie w tym rozdziale ustawodawstwa i dorobku normatywnego nie Unii Europejskiej, a Wspólnocie (Wspólnotom) Europejskiej, ma uzasadnienie formalne. Status prawny Unii Europejskiej, powołanej jak wiadomo Traktatem z Maastricht z grudnia 1991 r. (*vide* Załącznik 1), nie jest w pełni określony. Unia nie ma osobowości prawnej, w przeciwieństwie do Wspólnot Europejskich posiadających od wielu lat wszystkie cechy (attributy) osobowości prawnej i rozległe kompetencje, rozbudowaną strukturę i aparat oraz ogromny dorobek normatywny (*acquis communautaire*). Ponieważ jednak z chwilą wejścia w życie traktatu z Maastricht (z dniem 1 listopada 1997 r.) Unia „firmuje” normatywy prawne Wspólnot, dlatego dla uproszczenia w dalszej części mówić będziemy o ustawodawstwie, normach i przepisach Unii Europejskiej („unijnych”), co zresztą jest już w Polsce stosowane.

Ustawodawstwo Unii Europejskiej w dziedzinie ochrony pracy

Na ustawodawstwo Unii w dziedzinie bezpieczeństwa i higieny pracy składają się różnego rodzaju normy prawne, tj. dyrektywy, rozporządzenia i mniejszej rangi decyzje i zalecenia.

Dyrektywy to normy prawne o charakterze rozporządzeń opracowywane przez Komisję, wydawane przez Radę (lub Komisję) i skierowane wyłącznie do państw członkowskich. Państwa członkowskie zobowiązane są do wprowadzenia postanowień dyrektyw do swojego ustawodawstwa w ustalonym czasie. Dyrektywy pozostawiają państwom członkowskim swobodę wyboru form i metod wcielania ich postanowień do prawa narodowego.

Zarządzenia są to akty prawne wydawane przez Radę na wniosek Komisji, bezwzględnie wiążące zarówno organy Unii, jak i wszystkie państwa członkowskie. Akty te są publikowane w Dzienniku Urzędowym UE.

Decyzje to akty prawne wydawane przez Radę lub Komisję i publikowane w Dzienniku Urzędowym UE. Są one bezwzględnie obowiązujące jedynie w odniesieniu do adresatów (państw, określonych instytucji lub kręgów osób fizycznych), do których są kierowane.

Szczególną cechą prawa unijnego jest jego pierwszeństwo przed prawem narodowym. Drugą cechą jest jego bezpośrednie stosowanie, co oznacza, że zarówno osoby prawne, jak i fizyczne mogą powoływać się przed sądami krajowymi na przepisy Unii i oczekiwać od sądów respektowania tych praw.

Spśród **instytucji (organów) Wspólnot Europejskich**, którymi są: **Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, Komisja Europejska, Parlament Europejski, Trybunał Sprawiedliwości i Trybunał Obrachunkowy**, kompetencje w zakresie ustawodawstwa i nadzoru prawa posiadają:

- **Rada Unii Europejskiej** – stanowi prawo europejskie;
- **Komisja Europejska** – posiada prawo inicjatywy ustawodawczej i kontroli stosowania prawa wspólnotowego oraz realizacji postanowień zawartych w traktatach i aktach prawnych przyjętych przez Wspólnoty;
- **Parlament Europejski** nie stanowi prawa, ale uczestniczy w procesie decyzyjnym, może ustanawiać Komitety Dochodzeniowe, badające ewentualne wykroczenia lub nieprawidłowości w stosowaniu prawa wspólnotowego;
- **Trybunał Sprawiedliwości** zapewnia przestrzeganie prawa wspólnotowego, orzeka o zgodności aktów prawnych wydawanych przez instytucje UE z Traktatami Wspólnot, rozpatruje spory między państwami lub między Komisją Europejską a państwami, wynikające ze stosowania prawa europejskiego.

Wśród wspólnotowych norm w dziedzinie bezpieczeństwa i higieny pracy wyróżnia się jak gdyby dwie ich generacje. Pierwsza obejmuje kilkanaście dyrektyw przyjętych w latach 1975-1989, kiedy to obowiązywała zasada jednomyślności przy ich uchwalaniu. Druga zaś stanowi realizację programu działań socjalnych Wspólnoty z 1989 r., opartego na Wspólnotowej Karcie Podstawowych Praw Socjalnych Pracowników. Dyrektywy tej drugiej generacji stawiają wyższe wymagania wobec środowiska pracy i odzwierciedlają wyższy poziom technologiczny współczesnej Europy. One to też są szczególnie zalecane przez „*Białą Księgę dla Krajów Europy Środkowo-Wschodniej*” do przyjęcia w pierwszej kolejności przez kraje aspirujące do Unii Europejskiej.

Jedną z najważniejszych w tym względzie norm dotyczących bezpieczeństwa i higieny pracy jest Dyrektywa o wprowadzeniu środków wspierających poprawę w zakresie bezpieczeństwa i zdrowia w miejscu pracy, zwana też Dyrektywą Ramową (*Framework Directive*).

Dyrektywa Nr 89/391/EWG o wprowadzeniu środków wspierających poprawę w zakresie bezpieczeństwa i zdrowia w miejscu pracy

Dyrektywa zawiera ogólne zasady zapobiegania ryzykom zawodowym, ochrony zdrowia i bezpieczeństwa pracy, eliminowania zagrożeń i czynników mogących stanowić źródła wypadków przy pracy i chorób zawodowych oraz określa zasady informacji, konsultacji i szkolenia pracowników w zakresie prewencji zawodowej.

Zgodnie z dyrektywą, środki zastosowane przez pracodawcę muszą opierać się na następujących ogólnych zasadach prewencji:

- unikanie ryzyka;
- ocena ryzyka, którego nie można uniknąć;
- dostosowanie pracy do właściwości człowieka, zwłaszcza na etapach: projektowania miejsc pracy, wyboru wyposażenia roboczego i doboru metod pracy eliminujących jej uciążliwość;
- stosowanie postępu technicznego;
- redukcja lub ograniczenie zagrożeń zawodowych;
- udzielanie priorytetu środkom ochrony zbiorowej przed środkami ochrony indywidualnej;
- szkolenie pracowników;
- zapewnienie pracownikom badań lekarskich stosownie do warunków, w jakich pracują;
- zapewnienie środków do udzielania pierwszej pomocy, gaszenia pożarów, ewakuacji pracowników oraz zapobiegania skutkom innych nagłych zagrożeń;
- konsultacja z pracownikami i ich przedstawicielami wszelkich koniecznych informacji i środków podejmowanych dla eliminacji zagrożeń zdrowia i bezpieczeństwa.

Równolegle dyrektywa określa prawa i obowiązki pracowników i ich przedstawicieli. Pracownicy mają obowiązek m.in.:

- używać zgodnie z przeznaczeniem narzędzi, maszyn, środków transportu i innych środków produkcji;

UBEZPIECZENIA NA ŚWIECIE

- używać zgodnie z przeznaczeniem przydzielonych im środków ochrony indywidualnej;
- powstrzymać się od zmieniania i demontowania urządzeń ochronnych w maszynach i urządzeniach, instalacjach;
- informować natychmiast pracodawcę i pracowników odpowiedzialnych za bezpieczeństwo i zdrowie pracowników (służbę bhp) o sytuacjach stanowiących bezpośrednie zagrożenie bezpieczeństwa i zdrowia;
- współpracować z pracodawcą i służbą bhp w sprawach bezpieczeństwa i ochrony zdrowia.

Zgodnie z dyrektywą pracownicy powinni mieć zagwarantowane w ustawodawstwie krajowym prawo do:

- oddalenia się od miejsca pracy w przypadku uzasadnionego podejrzenia, że mogą być narażeni na poważne zagrożenie zdrowia lub niebezpieczeństwo;
- konsultacji i uczestnictwa we wszystkich działaniach pracodawcy dotyczących zapewnienia bhp;
- odwołania się do kompetentnych władz w przypadku stwierdzenia, że podejmowane przez pracodawcę środki są nieadekwatne do poziomu zagrożenia bezpieczeństwa i ochrony zdrowia.

Dużą wagę w dyrektywie przywiązuje się do prawidłowej oceny ryzyka zawodowego oraz zapobiegania temu ryzyku. Ocena wielkości ryzyka stanowi podstawę doboru przez pracodawców wyposażenia stanowisk pracy, stosowania związków chemicznych i preparatów. Ocena taka wskazuje na właściwy dobór środków prewencyjnych, technologii i organizacji pracy tak, by zapewniały one zwiększenie bezpieczeństwa i higieny pracy. Dyrektywa zobowiązuje pracodawcę do opracowania dokumentacji oceny ryzyka i informowania o nim oraz o zastosowanych środkach prewencyjnych pracowników.

Równie dużą wagę przywiązuje się w tej dyrektywie do informowania, konsultacji i szkolenia pracowników. Informacje o występujących zagrożeniach i podejmowanych środkach profilaktycznych muszą być przedstawione pracownikom innych zakładów, jeżeli podejmują pracę w danym zakładzie. Koszty szkoleń, podobnie jak inne koszty związane z zapewnieniem bezpieczeństwa i ochrony zdrowia, nie mogą w żadnym stopniu obciążać pracowników.

Z uwagi na swą konstrukcję, pewną ogólność stwierdzeń uważa się, że dyrektywa ta ma charakter ponadczasowy i uniwersalny. Zakres jej zastosowania jest bardzo szeroki, gdyż odnosi się do wszystkich prywatnych lub publicznych dziedzin działalności przemysłowej, rolniczej, usługowej, kulturalnej i rozrywkowej. Przedmiotowo dyrektywa zawiera jedynie ogólne zasady bezpieczeństwa, odsyłając w zakresie uregulowań doty-

czących poszczególnych dziedzin do dyrektyw szczegółowych (art. 16 dyrektywy).

Stąd dyrektywę ramową określa się niekiedy jako „dyrektywę-matkę” dla tzw. dyrektyw szczegółowych, zwanych też wyspecjalizowanymi.

Dyrektywy szczegółowe

Dyrektywy szczegółowe, podobnie jak dyrektywa ramowa, wydane są na podstawie art. 118a Traktatu Rzymskiego. Określają one nową filozofię w odniesieniu do bezpieczeństwa i higieny pracy. Zamiast nakazów i zakazów (jak ma to miejsce w polskich przepisach bhp) oraz koncentrowania się na ograniczaniu zagrożeń zawodowych, dyrektywy te kładą nacisk na unikanie ryzyka, ocenę i ograniczanie ryzyka, którego nie można uniknąć. Ocena ryzyka stanowi podstawę do prowadzenia wszelkich działań prewencyjnych.

Dyrektywa ramowa i dyrektywy szczegółowe (wyspecjalizowane) ustalają minimalne wymagania w dziedzinie bhp. Określenie „minimalne” rozumiane jest jednak nie jako najniższe z możliwych lub znanych, lecz jako podstawowe, ale zapewniające rzeczywistą ochronę pracownika.

Ważniejsze dyrektywy szczegółowe dotyczące minimalnych wymagań bezpieczeństwa i ochrony zdrowia:

- 89/654/EWG – *podczas pracy*;
- 89/655/EWG – *przy użytkowaniu urządzeń produkcyjnych podczas pracy*;
- 89/656/EWG – *dotycząca stosowania środków ochrony indywidualnej*;
- 90/269/EWG – *podczas ręcznego przemieszczania ciężarów w warunkach zagrożenia urazami kręgosłupa*;
- 90/270/EWG – *podczas pracy z urządzeniami wyposażonymi w monitory ekranowe*;
- 90/394/EWG – *dotycząca ochrony pracowników przed ryzykiem związanym z narażeniem na działanie czynników rakotwórczych*;
- 90/679/EWG – *dotycząca ochrony pracowników przed ryzykiem związanym z narażeniem na działanie czynników biologicznych*;

- 92/57/EWG – *na tymczasowych lub ruchomych budowlach;*
- 92/58/EWG – *dotycząca znaków bezpieczeństwa i ochrony zdrowia w miejscu pracy.*

Dyrektywy nowego podejścia

W roku 1985 Rada Unii Europejskiej przyjęła rezolucję, mającą na celu usuwanie przeszkód w swobodnym przepływie towarów w drodze ujednoczenia w państwach członkowskich wymagań i procedur oceny bezpieczeństwa wyrobów wprowadzanych na rynek i oddawanych do użytkowania. Celowi temu mają służyć tzw. dyrektywy „nowego podejścia” określające zasadnicze wymagania dotyczące ochrony zdrowia i bezpieczeństwa, które powinny zostać spełnione, aby wyrób objęty zakresem danej dyrektywy można było uznać za bezpieczny. Te zasadnicze wymagania bezpieczeństwa w zakresie właściwości wyrobów są konkretyzowane i uszczegóławiane w zharmonizowanych normach europejskich opracowywanych przez CEN, CENELEC i ETSI.³ Pomimo że stosowanie tych norm nie jest obowiązkowe, to jednak stanowią one główne narzędzie dla wypełniania postanowień dyrektyw.

Wyroby spełniające wymagania dyrektyw nowego podejścia uprawnione są do znakowania ich oznaczeniem CE, co gwarantuje im swobodny dostęp na rynki państw Wspólnoty.

Jakkolwiek podstawowym celem dyrektyw nowego podejścia było zniesienie barier technicznych w handlu europejskim, to część z nich ma bardzo istotne znaczenie dla europejskiego systemu bezpieczeństwa i higieny pracy ze względu na to, że dotyczą wyposażenia roboczego na stanowiskach pracy lub środków ochrony indywidualnej.

Wykaz dyrektyw nowego podejścia obowiązujących w Unii Europejskiej

- 72/23/EWG – *o zharmonizowaniu prawa państw członkowskich odnoszącego się do sprzętu elektrycznego przeznaczonego do użytkowania w określonych zakresach napięcia;*
- 87/404/EWG – *w sprawie harmonizacji prawa państw członkowskich dotyczącego prostych zbiorników ciśnieniowych;*
- 88/378/EWG – *w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego bezpieczeństwa zabawek;*

³ CEN – Europejski Komitet Normalizacyjny; CENELEC – Europejski Komitet Normalizacyjny Elektrotechniki; ETSI – Europejski Instytut Norm Telekomunikacyjnych.

UBEZPIECZENIA NA ŚWIECIE

- 89/106/EWG – w sprawie zbliżenia ustaw, rozporządzeń i przepisów administracyjnych państw członkowskich dotyczących wyrobów budowlanych;
- 89/336/EWG – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego kompatybilności elektromagnetycznej;
- 98/37/WE – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego maszyn;
- 89/686/EWG – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego środków ochrony indywidualnej;
- 90/384/EWG – w sprawie harmonizacji prawa państw członkowskich dotyczącego nieautomatycznych urządzeń do ważenia;
- 90/385/EWG – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego aktywnych urządzeń medycznych do przeszczepu;
- 90/396/EWG – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego urządzeń spalających paliwa gazowe;
- 91/263/EWG – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego sprzętu telekomunikacyjnego w terminalach;
- 92/42/EWG – w sprawie wymagań dotyczących sprawności nowych wodnych kotłów grzewczych opalanych paliwami ciekłymi i gazowymi;
- 93/15/EWG – w sprawie harmonizacji przepisów dotyczących umieszczenia na rynku i kontroli materiałów wybuchowych przeznaczonych do użytku cywilnego;
- 93/42/EWG – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego urządzeń medycznych;
- 94/9/WE – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego sprzętu i systemów zabezpieczających przeznaczonych do używania w atmosferze potencjalnie wybuchowej;
- 94/25/WE – w sprawie zbliżenia ustaw, rozporządzeń i przepisów administracyjnych państw członkowskich dotyczących łodzi rekreacyjnych;
- 95/16/WE – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego dźwigów;
- 97/23/WE – w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego urządzeń ciśnieniowych;
- 96/57/WE – w sprawie wymagań dotyczących sprawności energetycznej elektrycznych lodówek i zamrażarek do użytku domowego.

Wśród dyrektyw nowego podejścia kluczowa jest **dyrektywa 89/392/EWG w sprawie zbliżenia przepisów państw członkowskich dotyczących maszyn**. Dyrektywa ta zwana powszechnie **dyrektywą maszynową** po zmianach wprowadzonych w latach 1991-1993 otrzymała ujednolicony tekst w **dyrektywie 98/37/WE** o tym samym tytule.

UBEZPIECZENIA NA ŚWIECIE

Zgodnie z postanowieniami dyrektywy maszyny mogą być umieszczane na rynku, jeśli:

- spełniają zasadnicze wymagania w zakresie ochrony zdrowia i bezpieczeństwa;
- została przeprowadzona właściwa procedura oceny zgodności;
- została wydana deklaracja zgodności lub deklaracja wytwórcy;
- zostały właściwie oznakowane znakiem CE (nie dotyczy to maszyn przeznaczonych do wbudowania w maszyny, dla których została wystawiona deklaracja wytwórcy);
- są bezpieczne.

Główną treść dyrektywy stanowi załącznik obejmujący zasadnicze wymagania w zakresie ochrony zdrowia i bezpieczeństwa. W części pierwszej załącznika są to wymagania dotyczące:

- zasady bezpieczeństwa ogólnego;
- materiałów używanych do budowy maszyn;
- oświetlenia;
- urządzeń ułatwiających sterowanie maszyną;
- ochrony przed zagrożeniami mechanicznymi;
- własności osłon i urządzeń ochronnych;
- ochrony przed innymi zagrożeniami (ze strony prądu elektrycznego, temperatury, pożaru, wybuchu, hałasu i wibracji, pyłów, ryzyka uwięźnięcia, poślizgnięcia się itp.);
- konserwacji;
- wskaźników.

Część druga zawiera dodatkowe wymagania dla maszyn ręcznych i prowadzonych ręką, maszyn do obróbki drewna oraz dla przemysłu rolno-spożywczego. Kolejne części (do szóstej) zawierają wymagania zapobiegające innym zagrożeniom.

Dyrektywa zawiera też wykaz norm zharmonizowanych CEN, CENELEC i ETSI, precyzujących w całości lub częściowo zawarte w niej zasadnicze wymagania bezpieczeństwa.

Dalsze załączniki określają procedury oceny, wymagania dotyczące jednostek notyfikowanych, wskazówki dotyczące dokumentacji technicznej oraz wykaz norm zharmonizowanych z dyrektywą maszynową.

Drugą, bardzo istotną z punktu widzenia bezpieczeństwa i higieny pracy jest dyrektywa **89/686/EWG w sprawie zbliżenia prawa państw członkowskich dotyczącego środków ochrony indywidualnej** ze zmianami wprowadzonymi dyrektywami 93/68/EWG; 95/58/EWG oraz 95/93/EWG.

Dyrektywa zawiera definicję środków ochrony indywidualnej oraz wprowadza podział środków na trzy grupy pod względem ich przynależności do kategorii ryzyka zawodowego związanego z ich użytkowaniem:

- ◆ kategoria I, dotycząca najmniejszego ryzyka, obejmuje proste środki ochrony indywidualnej;
- ◆ kategoria III, dotycząca środków największego ryzyka, obejmująca środki o konstrukcji złożonej, przewidziane do ochrony przed zagrożeniami mogącymi spowodować poważne i nieodwracalne uszkodzenia zdrowia;
- ◆ kategoria II dotyczy środków ochrony indywidualnej o konstrukcji pośredniej (nie należące do I lub III kategorii).

Dyrektywa określa kryteria i procedury oceny zgodności zróżnicowane w zależności od kategorii środków.

Tym, co decyduje o ważności dyrektyw nowego podejścia, jest ujednoczenie standardów zapewniających, że produkowane i wprowadzane do obrotu produkty będą bezpieczne dla zdrowia, życia i środowiska. Standardy te obowiązują wszystkich producentów, importerów i dystrybutorów wyrobów wprowadzonych na Wspólny Rynek, niezależnie od ich pochodzenia.

Rozwiązania prawne w zakresie ochrony pracy na przykładzie wybranych krajów członkowskich UE

W dziedzinie bezpieczeństwa i higieny pracy każde z państw członkowskich ma ugruntowane tradycje wynikające z historii, polityki socjalnej poszczególnych państw, roli i pozycji związków zawodowych i organizacji pracodawców, dobrobytu uzależniającego poziom ochrony socjalnej pracowników. Sprawilo to, że prawo ochrony pracy krajów członkowskich UE różniło się między sobą.

Dyrektywy wprowadzone w oparciu o art. 118a Traktatu Rzymskiego, mające na celu harmonizację warunków bhp w oparciu o minimalne wymagania zawarte w tych dyrektywach, siłą rzeczy musiały wprowadzić pewną unifikację przepisów. Państwa członkowskie miały wyznaczane często wieloletnie okresy na dostosowywanie prawa krajowego do wymogów poszczególnych dyrektyw. Na przykład, na wprowadzenie dyrektywy dotyczącej środków ochrony indywidualnej (89/656/EWG) okres ten wynosił 3 lata, a dyrektywy dotyczącej użytkowania urządzeń produkcyjnych podczas pracy (89/655/EWG): 10 lat dla Hiszpanii, 9 lat dla Niemiec i 7 lat dla pozostałych. Przy tym wdrażaniu dyrektyw towarzyszyło często znaczne opóźnienie; na przy-

kład termin wdrożenia dyrektywy ramowej (89/391/EWG) stanowiącej podstawowe źródło prawa państw członkowskich w zakresie bhp przewidziano do końca 1992 r., praktycznie wdrożenie tej dyrektywy zakończyło się w latach 1995-1996.

Bez wchodzenia w szczegóły (według szacunków, w krajach członkowskich UE funkcjonuje ponad 40 tys. przepisów bhp), w opracowaniu przedstawiono przykłady ustawodawstwa w zakresie ochrony pracy we Francji, Niemczech i Wielkiej Brytanii.

Francja

Regulacje prawne dotyczące bezpieczeństwa i higieny pracy zawiera *II księga kodeksu pracy*, który wszedł w życie w 1973 roku i z wieloma zmianami obowiązuje do dzisiaj. Nowy tekst kodeksu – po zharmonizowaniu go z dyrektywami wprowadzono ustawą z dnia 31 grudnia 1991 r. Przepisy kodeksu mają zastosowanie do przedsiębiorstw przemysłowych, handlowych, rolnych i podległych im jednostek bez względu na to, czy mają charakter prywatny czy publiczny, religijny czy laicki, nawet jeżeli są to spółdzielnie, instytucje dobroczynne, a także zakłady rodzinne (w których zatrudnieni to członkowie rodziny) i wolne zawody. Z przepisów kodeksu pracy wyłączone są kopalnie, kamieniołomy, przedsiębiorstwa transportu kolejowego, drogowego, powietrznego i wodnego. Do przedsiębiorstw tych mają odniesienie przepisy bhp ustalone w odrębnych przepisach. Wyznaczaniem kierunków polityki państwa w dziedzinie rolniczej prewencji zawodowej zajmuje się Krajowa Komisja Bezpieczeństwa i Higieny Pracy w Rolnictwie. Komisja jest organem konsultacyjnym powoływanym parytetowo spośród przedstawicieli administracji państwowej (Ministerstwa Rolnictwa), pracodawców i pracowników. Zasady powoływania i funkcjonowanie Komisji regulują przepisy Kodeksu pracy.

Organami przedstawicielstwa pracowniczego są *komitety bezpieczeństwa i warunków pracy*, których zadaniem jest rozwiązywanie spornych problemów bhp i zagwarantowanie możliwości interwencji pracowników w sprawie warunków pracy. Komitety powoływane są w zakładach o zatrudnieniu przekraczającym 50 zatrudnionych. Na wniosek inspektora pracy, jeżeli jest to uzasadnione specyfiką zakładu, wielkością zagrożeń itp., komitety mogą być powołane w zakładach mniejszych. W pracach komitetu uczestniczą, z głosem doradczym, lekarz medycyny pracy oraz szef służby bhp (lub agent zajmujący się bhp), a także mogą uczestniczyć: pielęgniarka, asystent służby socjalnej, inspektor pracy oraz przedstawiciel regionalnej kasy ubezpieczeń od wypadków. Członkowie Komitetu mają dostęp do wszelkich do-

kumentów inspekcji pracy oraz organów ds. prewencji instytucji ubezpieczenia wypadkowego.

Specyfiką francuskiego systemu ochrony pracy w rolnictwie jest fakt oparcia działań prewencyjnych o silne we Francji rolnicze ubezpieczenia społeczne (Mutualité Sociale Agricole), biorące swój początek w ustawie z 1928 roku, która wprowadziła obowiązek ubezpieczenia społecznego pracowników i pracodawców rolnych.

Ustawa z października 1966 r. powołuje ubezpieczenie wypadkowe rolników indywidualnych (AAEXA), a na mocy ustawy z 25 października 1972 r. powstaje obowiązkowy system prewencji i rehabilitacji z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych pracowników rolnych.

System rolniczego ubezpieczenia społecznego (MSA) ze względu na liczbę ubezpieczonych (4,5 mln przedsiębiorców i pracowników rolnych i leśnych – czynnych zawodowo, a także i emerytowanych rolników indywidualnych oraz członków ich rodzin). Opiekę nad MSA sprawuje Ministerstwo Rolnictwa, do którego (obok Ministerstwa Finansów i Budżetu) należy również kontrola działalności MSA. Na szczeblu krajowym Rolnicze Ubezpieczenia Społeczne reprezentuje Kasa Centralna MSA służąca radą i pomocą 82 Kasom Departamentalnym MSA.

Drugą cechą charakterystyczną prewencji rolniczej we Francji jest dominacja służb medycyny pracy w systemie prewencji zawodowej. Do tych służb tworzących Biura Medyczne Kas MSA należy nadzór nad warunkami bhp w gospodarstwach rolnych, ocena ryzyka zawodowego i podejmowania działań w celu jego ograniczenia i likwidacji, udzielanie I pomocy lekarskiej i szkolenie w tym przedmiocie pracowników, a także egzekwowanie przepisów o zatrudnianiu osób niepełnosprawnych oraz kobiet w ciąży. Z oczywistych względów, służby medyczne wykonują zadania w sferze rehabilitacji zawodowej oraz występują w sprawach świadczeń rentowych.

Brak w kodeksie zapisu, że pracodawca ma obowiązek powołać służbę bhp, nie oznacza, że takie służby nie istnieją w praktyce. Przepisy dotyczące funkcjonowania komitetów bezpieczeństwa i warunków pracy mówiące, że w składzie komitetu uczestniczy kierownik (lub agent) służby bhp przesądza, że służby takie powinny funkcjonować w zakładach pracy.

Niemcy

Sytuacja prawna przed wdrożeniem do ustawodawstwa niemieckiego dyrektyw UE znacznie różniła się od istniejącego w innych krajach członkowskich. System ochrony pracy funkcjonował w oparciu o bismarckowską jeszcze, o ponad stuletniej tradycji ustawę o ubezpieczeniu społecznym od wypadków przy pracy. Istniał tu swoisty dualizm państwa i samorządu

w zakresie ochrony pracy, dotyczący zarówno ustanawiania przepisów, jak i nadzoru nad warunkami.

Przed harmonizacją prawa pracy z prawem unijnym, w Niemczech nie istniała jedna regulacja prawna (na wzór kodeksu prac we Francji) kompleksowo regulująca sprawy bezpieczeństwa i higieny pracy. Podstawowy zapis o prawie do bezpiecznej pracy zawarty był (podobnie jak w Polsce) w konstytucji. Obowiązki pracodawców i pracowników w zakresie bhp, przepisy o bezpiecznej eksploatacji maszyn, urządzeń i instalacji zawarte były w ustawie o przemyśle. Odrębna ustawa z 1973 roku traktowała o służbie medycyny pracy i służbie bhp.

Obecnie zagadnienia bezpieczeństwa pracowników podczas pracy reguluje *Ustawa z sierpnia 1991 r. o wdrożeniu dyrektywy ramowej oraz dalszych dyrektyw unijnych dotyczących ochrony pracy*.

W tworzeniu przepisów technicznego bezpieczeństwa pracy istotną rolę spełniały w Niemczech branżowe stowarzyszenia zawodowo-ubezpieczeniowe. Pracodawcy z mocy prawa muszą być członkiem jednego z 75 stowarzyszeń branżowych i ze względu na członkostwo zobowiązani są do stosowania się i przestrzegania przepisów o zapobieganiu wypadkom przy pracy ustanowionych przez te stowarzyszenia.

Obok stowarzyszeń o charakterze przemysłowym i handlowym w Niemczech funkcjonuje 21 rolniczych stowarzyszeń zawodowych (Landwirtschaftliche Berufsgenossenschaften – LBG).

Rolnicze stowarzyszenia zawodowe są prawnie ustanowionymi związkami gospodarstw i przedsiębiorstw rolnych, hodowlanych, ogrodniczych, leśnych i innych o zbliżonym profilu. Są one instytucją ubezpieczeń od wypadków przy pracy i chorób zawodowych i jako takie, zobligowane są do opłacania świadczeń z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych. Drugim, podstawowym zadaniem stowarzyszenia jest zapobieganie wypadkom przy pracy i chorobom zawodowym. Te prewencyjne zadania realizowane są przez stanowienie i egzekwowanie przepisów bhp w odniesieniu, do podmiotów zrzeszonych w stowarzyszeniu, tj. pracodawców i pracowników rolnych, a także rolników samozatrudniających się.

Przepisy te, wprowadzone od 1913 roku, zostały w 1958 roku ujednolicone dla wszystkich regionalnych stowarzyszeń rolniczych i funkcjonują w postaci zbioru „Przepisów zapobiegania wypadkom” (Unfallverhütungsvorschriften). Zbiór ten, liczący aktualnie 31 rozporządzeń dotyczących wymagań bhp przy eksploatacji sprzętu rolniczego i przy stosowanych technologiach oraz wymagań bhp odnoszących się do obiektów budowlanych i stanowisk pracy, jest okresowo aktualizowany i uzupełniany.

Jednostką nadrzędną 20 regionalnych, rolniczych stowarzyszeń zawodowych i jednego federalnego ogrodniczego stowarzyszenia jest Federalny

UBEZPIECZENIA NA ŚWIECIE

Związek Stowarzyszeń Zawodowych (Bundesverband der landwirtschaftlichen Berufstgenossenschaften) z siedzibą w Kassel.

Kontrolą i egzekwowaniem przepisów bhp zajmują się służby nadzoru technicznego rolniczych stowarzyszeń zatrudniające około 400 kontrolerów. Kontrolerzy za pośrednictwem władz gminnych zapowiadają kontrole z 2-3 tygodniowym wyprzedzeniem co pozwala na usunięcie różnych uchybień jeszcze przed kontrolą. W wyniku kontroli sporządzony jest protokół z wezwaniem do usunięcia istniejących nieprawidłowości i pouczeniem o konsekwencjach w przypadku niezastosowania się właściciela gospodarstwa do zaleceń pokontrolnych.

Liczba podmiotów podlegających rolniczym stowarzyszeniom zawodowym wynosi około 1,7 mln, jednakże jedynie około 600 tys. z nich o znaczącym potencjale i zatrudnieniu jest w miarę systematycznie kontrolowanych.

Do zadań służby nadzoru technicznego należy również doradztwo i instruktaż w zakresie bhp.

Nadzór nad warunkami pracy należy do organów państwa w zakresie ustalonym ustawą. Właściwe są tu związkowe („landowe”) i Federalne Urzędy ds. Bezpieczeństwa Pracy i działająca przy nich inspekcja pracy. W przypadku pracodawców należących do rolniczych stowarzyszeń zawodowo-ubezpieczeniowych nadzór i kontrola warunków bhp należy wyłącznie do inspekcji technicznej stowarzyszeń.

Wielka Brytania

Podstawę prawną systemu ochrony pracy stanowi ustawa z 1974 roku o ochronie zdrowia i bezpieczeństwa pracy. Na ustawę tę składają się cztery części, z których pierwsza dotyczy zdrowia, bezpieczeństwa pracy i opieki socjalnej pracowników oraz kontroli niebezpiecznych materiałów w procesach pracy. Część druga dotyczy roli i zadań służb medycyny pracy, część trzecia – przepisów budowlanych i część czwarta – ochrony radiologicznej.

Ustawa powołuje Komisję Zdrowia i Bezpieczeństwa (Health Safety Commission – HSC) do realizacji zadań określonych w ustawie:

- 1) wsparcie instytucji zajmujących się prewencją zawodową,
- 2) prowadzenia badań w zakresie ochrony zdrowia i bezpieczeństwa pracy,
- 3) działań legislacyjnych.

Organem wykonawczym HSC w zakresie nadzoru i kontroli jest Urząd Zdrowia i Bezpieczeństwa (Health Safety Executive – HSE) – odpowiednik polskiej inspekcji pracy.

Kontrolą warunków bhp w około 200 tys. gospodarstw rolnych (i leśnych) zajmuje się 180 inspektorów HSE. Metodyka kontroli jest nieco inna niż w Polsce, gdyż większość czasu jej trwania przeznaczona jest na doradztwo i instruktaż w rozwiązywaniu technicznych problemów bhp. W wypadku stwierdzenia zaniedbań w sferze bhp, inspektor pracy negocjuje z farmerem sposób i termin usunięcia tych nieprawidłowości.

W ostatnich latach wprowadzane są akcje kontrolne ukierunkowane na gospodarstwa określonego regionu. Z kilkutygodniowym wyprzedzeniem zawiadamia się właścicieli gospodarstw o zamiarze kontroli; zapraszając ich równocześnie na spotkanie promocyjno-szkoleniowe dotyczące bhp. Informuje się równocześnie, że właściciel gospodarstw obecni na spotkaniu nie będą kontrolowani. Takie podejście ma swoją logikę – sprzyja bowiem frekwencji na tego rodzaju imprezach, a równocześnie przekazywaniu wiedzy o bezpieczeństwie pracy.

Inną, bardzo powszechną i rozbudowaną funkcją HSE, jest promocja problematyki ochrony pracy, wszelkimi środkami – poprzez kolportaż ulotek, poradników, filmy instruktażowe itp. oraz tematyczne kampanie promocyjne.

Kampanie te, bardzo starannie przygotowywane, dotyczą bezpieczeństwa specyficznych procesów technologicznych, środków produkcji, substancji niebezpiecznych (np. bezpieczeństwo przy obsłudze ciągników, bezpieczeństwo przy stosowaniu środków odkażających do kąpieli owiec, bhp przy stosowaniu pestycydów). Przygotowanie i prowadzenie tych kampanii zleca się wybranym firmom reklamowym, zaś ich nagłośnienie i popularyzację – piśmom branżowym, radiu, telewizji i innym mediom. Koszty kampanii pokrywa HSE.

Szczególną uwagę poświęca się bezpieczeństwu dzieci farmerskich. Na zlecenie HSE wyprodukowano serie filmów popularyzatorsko-instruktażowych dla dzieci i młodzieży, zróżnicowanych wg kategorii wiekowej, np. dla dzieci w wieku 6-10 lat, młodzieży w wieku 16-17 lat rozpoczynającej pracę na farmie oraz praktykantów.

Podstawowym obowiązkiem każdego pracodawcy jest zapewnienie środków pracy oraz środowiska pracy w stanie nie zagrażającym zdrowiu pracowników. Celowi temu służą deklaracje (oświadczenie) bezpieczeństwa, których obowiązek sporządzania ciąży na każdym pracodawcy zatrudniającym powyżej 5 pracowników oraz na każdym właścicielu gospodarstwa rolnego. Oświadczenie takie zawiera ocenę ryzyka zawodowego oraz przedsięwzięcia prewencyjne stosowane do rodzajów i skali tego ryzyka. Oświadczenia te, aktualizowane tak często, jak jest to konieczne, podawane są do wiadomości pracowników i z nimi konsultowane.

* * *

Nie tylko w Polsce, ale w innych krajach, w tym członkowskich Unii Europejskiej, ustawodawstwo w zakresie ochrony pracy dotyczy pracowników (i pracodawców) rolnych, z wyłączeniem rolników indywidualnych. Sytuacja taka ma pragmatyczne uzasadnienie. Nałożenie bowiem ustawowych obowiązków w zakresie bhp na osoby samozatrudniające się mogłoby oznaczać dla nich nadmierne obciążenie. Rolnictwo należy do najmniej rentownych gałęzi produkcji, jakkolwiek w krajach UE dysproporcje w dochodach rodzin rolników i pracowniczych łagodzi system dotacji z kasy Unii i budżetów krajowych (dotacje do rolniczych ubezpieczeń społecznych).

Dlatego też w krajach członkowskich UE wśród działań prewencyjnych w rolnictwie przewagę mają działania edukacyjne oraz promocja ochrony pracy nad administracyjnym restrykcyjnym egzekwowaniem przepisów i zasad bhp. Jakkolwiek organy kontroli warunków pracy dysponują surowymi karami za nieprzestrzeganie tych przepisów (np. w Niemczech wysokość grzywny za rażące naruszenia przepisów sięgać może nawet 20 tys. DM, w Wlk. Brytanii 20 tys. funtów i do dwóch lat pozbawienia wolności, w Hiszpanii do 100 mln peset – tj. ok. 2,3 mln zł), to w praktyce sięganie do tych sankcji jest sporadyczne.

Dostosowywanie polskiego prawa pracy do ustawodawstwa Unii Europejskiej

Dla harmonizacji polskiego prawa pracy z prawem unijnym zgodnie z art. 68 i 69 Układu Europejskiego podpisanego przez Polskę i Wspólnoty Europejskie, w odniesieniu do bezpieczeństwa i higieny pracy, podstawowe znaczenie ma kilkanaście dyrektyw wymienionych w niniejszym opracowaniu. Wymogi większości z nich zostały już uwzględnione w polskich przepisach ochrony pracy.

Podczas przeglądu ustawodawstwa polskiego dotyczącego bezpieczeństwa i higieny pracy, który odbył się w dniach 16-18 listopada 1998 r. w Brukseli, przedstawiciele Komisji Europejskiej potwierdzili, że ten obszar polskiego prawa jest w dużej mierze zbieżny z ustawodawstwem unijnym. W szczególności dotyczy to dziewięciu niżej wymienionych dyrektyw, których postanowienia zostały w pełni uwzględnione w polskim ustawodawstwie:

Dyrektywy uwzględnione w prawie polskim

- 89/391/EWG – o wprowadzeniu środków w celu zwiększenia bezpieczeństwa i poprawy zdrowia pracowników podczas pracy (dyrektywa ramowa);
- 89/654/EWG – dotycząca minimalnych wymagań bezpieczeństwa i ochrony zdrowia podczas pracy (pierwsza szczegółowa dyrektywa w rozumieniu art. 16 pkt. 1 Dyrektywy 89/391/EWG);
- 80/1107/EWG – dotycząca ochrony pracowników przed ryzykiem związanym z narażeniem na działanie czynników chemicznych, fizycznych i biologicznych;
- 88/642/EWG – o ochronie pracowników przed zagrożeniami związanymi z narażeniem na działanie czynników chemicznych, fizycznych i biologicznych;
- 86/188/EWG – dotycząca ochrony pracowników przed zagrożeniami związanymi z narażeniem na hałas przy pracy;
- 91/322/EWG – dotycząca określenia standardowych wartości granicznych poprzez wprowadzenie w życie Dyrektywy 80/1107/EWG dotyczącej ochrony pracowników przed ryzykiem związanym z narażeniem na działanie czynników chemicznych, fizycznych i biologicznych;
- 88/364/EWG – dotycząca ochrony pracowników w pracy przez wprowadzenie zakazów używania pewnych określonych czynników oraz wykonywania pewnych czynności;
- 90/270/EWG – dotycząca minimalnych wymagań w dziedzinie bezpieczeństwa i ochrony zdrowia przy pracy z urządzeniami wyposażonymi w monitory ekranowe (piąta szczegółowa dyrektywa w rozumieniu art. 16 pkt. 1 Dyrektywy 89/391/EWG);
- 90/269/EWG – w sprawie minimalnych wymagań zdrowia i bezpieczeństwa podczas ręcznego przemieszczania ciężarów w przypadku możliwości wystąpienia zagrożenia, zwłaszcza urazów kręgosłupa u pracowników (czwarta szczegółowa dyrektywa w rozumieniu art. 16 pkt. 1 Dyrektywy 89/391/EWG).

Prace nad dostosowaniem prawa polskiego do standardów prawnych Unii Europejskiej rozpoczęto na początku lat dziewięćdziesiątych, intensyfikując je po wejściu w życie Układu Europejskiego z początkiem 1994 r. Podstawowe tu znaczenie miała dokonana w 1996 r. nowelizacja działu X ustawy Kodeks Pracy – „*Bezpieczeństwo i higiena pracy*” oraz wydane na jego podstawie akty wykonawcze, np.:

- rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z 26 września 1997 r. w sprawie ogólnych przepisów bezpieczeństwa i higieny pracy (aktualnie nowelizowane), (Dz. U. Nr 129, poz. 844);

- rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z 1 grudnia 1998 r. w sprawie bezpieczeństwa i higieny pracy na stanowiskach wyposażonych w monitory ekranowe, (Dz. U. Nr 148, poz. 973);
- rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z 28 maja 1996 r. w sprawie szczegółowych zasad szkolenia w dziedzinie bezpieczeństwa i higieny pracy, (Dz. U. Nr 26, poz. 285);
- rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 14 marca 2000 r. w sprawie bhp przy ręcznych pracach transportowych, (Dz. U. Nr 26, poz. 313);
- rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 2 stycznia 2001 r. w sprawie najwyższych dopuszczalnych stężeń i natężeń czynników szkodliwych dla zdrowia w środowisku pracy, (Dz. U. Nr 4, poz. 36).

Dyrektywy nie w pełni uwzględnione w polskim prawie pracy

89/655/EWG dotycząca minimalnych wymagań w dziedzinie bezpieczeństwa i ochrony zdrowia przy użytkowaniu przez pracowników urządzeń produkcyjnych podczas pracy (druga szczegółowa dyrektywa w rozumieniu art. 16 pkt. 1 Dyrektywy 89/391/EWG).

W prawie polskim nie znajdują odzwierciedlenia wymagania zawarte w dyrektywie dotyczące m.in.:

- uruchamiania urządzenia produkcyjnego;
- wyposażenia urządzenia produkcyjnego w układ sterowania oraz układ przeznaczony do całkowitego i bezpiecznego zatrzymania;
- ochrony przed ryzykiem: wybuchu urządzenia, pożaru, przegrzania lub uwolnienia się gazu, pyłu, płynu, oparu lub innych substancji produkowanych, użytkowanych, zmagazynowanych w urządzeniu;
- zasad ruchu sprzętu na terenie, na którym odbywa się praca;
- użytkowania urządzeń do podnoszenia ładunków.

89/656/EWG o minimalnych wymaganiach bezpieczeństwa i ochrony zdrowia dotyczących stosowania przez pracowników środków ochrony indywidualnej w miejscu pracy (trzecia szczegółowa dyrektywa w rozumieniu Dyrektywy 89/391/EWG).

W prawie polskim nie znajdują odzwierciedlenia wymagania zawarte w dyrektywie dotyczące m.in.:

- projektowania i wytwarzania środków ochrony indywidualnej;
- ogólnych zasad stosowania środków ochrony indywidualnej;
- środków ochrony indywidualnej, które powinny być stosowane, jeżeli występuje jednocześnie kilka zagrożeń.

92/58/EWG w sprawie minimalnych wymagań dotyczących znaków bezpieczeństwa i (lub) ochrony zdrowia w miejscach pracy (dziewiąta szczegółowa dyrektywa w rozumieniu art. 16 pkt. 1 Dyrektywy 89/391/ EWG).

W prawie polskim nie znajdują odzwierciedlenia wymagania zawarte w dyrektywie dotyczące m.in.:

- stosowania znaków bezpieczeństwa;
- znaków na zbiornikach i rurociągach;
- sygnałów ręcznych.

Nie ustanowiono również niektórych znaków zakazu, nakazu i ostrzegawczych.

Projekt nowelizacji rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Socjalnej z dnia 26 września 1997 r. w sprawie ogólnych przepisów bezpieczeństwa i higieny pracy (będący w trakcie uzgodnień resortowych), w dużej mierze uwzględnia postanowienia wymienionych dyrektyw.

Ustawy z dnia 22 stycznia 2000 r. o ogólnym bezpieczeństwie produktów (Dz. U. Nr 15, poz. 179) oraz z dnia 28 kwietnia 2000 r. o systemie oceny zgodności, akredytacji oraz zmianie niektórych ustaw stworzyły podstawy prawne umożliwiające wprowadzenie do prawa polskiego dyrektyw „nowego podejścia”. Ustawy te wprawdzie nie są przepisami prawa pracy, jednakże są bardzo istotne dla ochrony pracy gdyż dotyczą wymagań bezpieczeństwa i ochrony zdrowia na etapie produkcji, wprowadzania do obrotu i użytkowania wyrobów (produktów). Szczególnie istotne dla bezpieczeństwa i higieny pracy są tu dyrektywy: 98/37/WE w sprawie zbliżenia przepisów państw członkowskich dot. maszyn i 89/686/EWG w sprawie zbliżenia przepisów państw członkowskich dot. środków ochrony indywidualnej, ze względu, że dotyczą one wyrobów stanowiących wyposażenie stanowisk pracy i pracowników.

Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, przy udziale Centralnego Instytutu Ochrony Pracy i Państwowej Inspekcji Pracy realizuje program PHARE'99 pn. *„Dalsze przyjmowanie i wdrażanie ustawodawstwa UE w zakresie bhp”*. Program realizowany jest w drodze tzw. „bliźniaczej umowy” zawartej pomiędzy Polską i Francją.

Cele bezpośrednie powyższego projektu to:

- zbliżenie polskich rozwiązań prawnych w zakresie bezpieczeństwa i higieny pracy do wymagań dyrektyw Unii Europejskiej;

UBEZPIECZENIA NA ŚWIECIE

- opracowanie metod i narzędzi techniczno-organizacyjnych oraz zasad zarządzania bezpieczeństwem pracy wspierających wdrażanie w polskich przedsiębiorstwach przepisów prawnych uwzględniających dyrektywy UE;
- upowszechnianie informacji dotyczących przepisów z dziedziny bhp uwzględniających dyrektywy UE oraz sposobów ich wdrażania przez efektywne zarządzanie przedsiębiorstwami.

Podsumowanie

Bezpieczeństwo i higiena pracy służy ochronie najwyższego dobra, jakim jest zdrowie i życie ludzi. Jest to przyczyna dla której dziedzina ta stanowi ważny rozdział ustawodawstwa zwłaszcza w krajach Unii Europejskiej. Instrumentarium prawne Unii w tym przedmiocie reguluje prawo ochrony pracy jednolicie dla wszystkich działów gospodarki, łącznie z rolnictwem. Ogólne sformułowane cele i warunki ramowe mogą pozostać często abstrakcyjne, a ich oddziaływanie ograniczone, o ile nie nastąpi ich implementacja do konkretnych warunków krajowych. Dyrektywy wywodzące się z art. 118a Traktatu Rzymskiego w założeniu nie mają nakładać zobowiązań administracyjnych, prawnych i finansowych, które mogłyby stanowić przeszkodę w tworzeniu i rozwoju małych i średnich przedsiębiorstw mających bardzo duże znaczenie dla rynku i miejsc pracy. Mają one – w założeniu – zapewnić stworzenie minimalnego poziomu bezpieczeństwa i higieny pracy. Jednak nawet dla niektórych państw członkowskich Unii oznacza to znaczny wysiłek organizacyjny i ekonomiczny.

O tym powinniśmy wiedzieć, dążąc do Unii.

Załącznik Nr 1 Unia Europejska – ważne daty

- | | |
|------------------|--|
| 9 maja 1950 | – francuski minister spraw zagranicznych Robert Schuman zaproponował utworzenie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali (EWWiS); |
| 18 kwietnia 1951 | – podpisanie Traktatu Paryskiego o powołaniu Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali, obejmującej Belgię, Francję, Holandię, Luksemburg, Niemcy i Włochy; |

UBEZPIECZENIA NA ŚWIECIE

- 25 marca 1957 – podpisanie Traktatu Rzymskiego powołującego Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG) i Europejską Wspólnotę Energii Atomowej (EUROATOM) przez wymienione wyżej kraje;
- 22 stycznia 1972 – podpisanie układu o przystąpieniu z rokiem 1973 trzech nowych państw do Wspólnot Europejskich (Danii, Irlandii i Wielkiej Brytanii);
- 28 maja 1979 – podpisanie umowy o przystąpieniu Grecji do Wspólnot Europejskich (z dniem 1 stycznia 1981 r.);
- 7-10 czerwca – pierwsze bezpośrednie wybory 410 deputowanych do Parlamentu Europejskiego;
- 12 czerwca 1985 – podpisanie umowy o przystąpieniu do Wspólnot Europejskich Hiszpanii i Portugalii (z dniem 1 stycznia 1986 r.);
- 17 i 28 lutego 1986 – podpisanie Jednolitego Aktu Europejskiego zmieniającego i uzupełniającego traktaty o utworzeniu EWG, EWWiS i EUROATOM-u. Zapowiedź utworzenia do końca 1992 r. Rynku Wewnętrznego;
- 7 lutego 1992 – podpisanie w Maastricht Traktatu o Unii Europejskiej, który wszedł w życie **1 listopada 1993 r.**;
- 21-22 czerwca 1993 – Szczyt Rady Europejskiej w Kopenhadze, podczas którego wyrażono zgodę na przystąpienie w przyszłości do Unii Europejskiej krajów Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polski;
- 24 czerwca 1994 – podpisanie umowy o przystąpieniu do Unii Europejskiej Austrii, Finlandii i Szwecji (z dniem 1 stycznia 1995 r.);
- 3 maja 1995 – opublikowanie „Białej Księgi” pt. „Przygotowanie krajów Europy Środkowo-Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej” (przyjęta na szczycie UE w Cannes);
- 14 listopada 1995 – ogłoszenie uchwały Nr 133/95 Rady Ministrów z dnia 14 listopada 1995 r. w sprawie realizacji zobowiązań wynikających z Układu Europejskiego ustanawiającego stowarzyszenie między Rzeczpospolitą Polską i Wspólnotami Europejskimi w zakresie dostosowania polskiego prawa do standardów Unii;
- 29 marca 1996 – Konferencja Międzyrządowa Państw Członkowskich mająca przygotować reformę wewnętrzną Unii (przygotowanie do poszerzenia Unii);

UBEZPIECZENIA NA ŚWIECIE

- 2 października 1997 – podpisanie Traktatu Amsterdamskiego zawierającego uzgodnienia Konferencji Międzyrządowej w sprawie poszerzenia Unii;
- 12 marca 1998 – pierwsze spotkanie w Londynie państw aspirujących do Unii Europejskiej z państwami członkowskimi UE na konferencji Europejskiej „15+11”;
- 31 marca 1998 – Konferencja Międzyrządowa otwierająca negocjacje z sześcioma państwami stowarzyszonymi (Polską, Czechami, Węgrami, Słowenią, Estonią i Cyprzem).
-

Bibliografia

1. Kowalski J.: *Polityka Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w zakresie dostosowywania prawa dotyczącego bezpieczeństwa i higieny pracy w Polsce do standardów Unii Europejskiej*. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Bezpieczeństwo pracy w okresie prezydencji Belgii w Unii Europejskiej – Poznań, 24 wrzesień 2001.
2. Krzyśków B., Drygała M.: *Dyrektywa ramowa 89/391/EWG w państwach członkowskich Unii Europejskiej* – maszynopis CIOP. Warszawa 1995.
3. Matey M. i inni: *Nowy ład w Polsce i Europie*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 1997.
4. Pątkowski K.: *Rolnicze ubezpieczenie społeczne we Francji [w:] Ubezpieczenia w Rolnictwie, Materiały i Studia Nr 9/2001*, KRUS, Warszawa 2001.
5. Serwański Z.: *Ergonomia i ochrona pracy w świetle wymagań Unii Europejskiej* – Materiały z Konferencji Stan i perspektywy zadań w zakresie użytkowania lasu, Sękocin, marzec 2000.

Leszek Kwiatkowski

KRONIKA

9-15 czerwca 2001 r.

Na zaproszenie Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych MACIF, przedstawiciele Komisji Ubezpieczeń Wzajemnych i Dobrowolnych Rady Rolników uczestniczyli w kilku spotkaniach zorganizowanych na terenie Francji, których wiodącym tematem był „*Rozwój ubezpieczeń wzajemnych w środowisku rolników*”. Dyskutowano m.in. na tematy:

- zmian i adaptacji gospodarstwa rolnego oraz
- historii i zmian, jakie nastąpiły w rolnictwie Północnej Francji po 1945 roku.

W trakcie pobytu Szefowie obu stron – Marek Jarosław Hołubicki, Prezes Zarządu Funduszu Składowego Ubezpieczenia Społecznego Rolników, oraz Gérard Andreck, Dyrektor Generalny Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych Kupców i Przemysłowców Francji, podpisali porozumienie w sprawie rozwoju ubezpieczeń wzajemnych w środowisku rolników w Polsce. Dla przypomnienia obie strony są udziałowcami Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych „TUW” z siedzibą w Warszawie. Treść porozumienia publikujemy na końcowych stronach kroniki.

10-15 czerwca 2001 r.

W Międzynarodowych Targach Przemysłu Papierniczego i Opakowań CONVERFLEX 2001 oraz Międzynarodowej Wystawie Maszyn i Materiałów Poligraficznych GRAFITALIA 2001 w Mediolanie (Włochy) uczestniczyli przedstawiciele KRUS:

- Krzysztof Opara – Dyrektor Biura Administracji i Inwestycji,
- Wiktor Sankiewicz – Dyrektor Oddziału Regionalnego w Warszawie.

Szczególne zainteresowanie przedstawicieli Kasy wzbudziła Wystawa GRAFITALIA 2001, na której swoje najnowsze osiągnięcia techniczne zaprezentowali najwięksi wytwórcy maszyn poligraficznych na świecie, m.in. z Niemiec, Francji, Japonii, Włoch, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych, Szwajcarii. Na terenach ekspozycyjnych targów w Mediolanie zaprezentowany został szeroki asortyment:

- maszyn i urządzeń techniki cyfrowej (komputerowe systemy do przygotowywania publikacji, grafika komputerowa, maszyny, sprzęt i materiały do fotoskładu, fotografii i fotoreprodukcji oraz urządzenia do archiwizacji, przechowywania tekstów i obrazów),
- maszyny drukujące, głównie offsetowe,
- maszyny i sprzęt do składu drukarskiego.

Przedstawiciele KRUS mogli na bieżąco zapoznać się z aktualnymi trendami panującymi w świecie w zakresie rozwoju przemysłu poligraficznego oraz dokonać konfrontacji najnowszych osiągnięć techniki ze stanem wyposażenia Wydziału Produkcji Poligraficznej w Oddziale Regionalnym w Warszawie.

13-15 czerwca 2001 r.

Organizatorem kolejnej, X Bałtyckiej Konferencji nt. Zabezpieczenia Społecznego było Oslo w Norwegii. Oprócz delegacji polskiej, która uczestniczyła w Konferencji w składzie:

- Marek Jarosław Hołubicki – Prezes Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego,
- Andrzej Woda – Wiceprzewodniczący Rady Ubezpieczenia Społecznego Rolników,
- Jolanta Baran – Wicedyrektor Biura Organizacyjno-Prawnego,
- Artur Walczak – St. Specjalista w Biurze Zarządu Funduszu Składkowego Ubezpieczenia Społecznego Rolników,

liczny udział wzięły delegacje z Danii, Estonii, Finlandii, Litwy, Łotwy, Niemiec, Norwegii, Szwecji, Federacji Rosyjskiej oraz Międzynarodowego Stowarzyszenia Zabezpieczenia Społecznego ISSA. Reprezentanci poszczególnych państw prezentowali rozwiązania stosowane lub wprowadzane w ich lokalnych systemach zabezpieczenia społecznego, co pozwoliło uczestnikom Konferencji na dokładny przegląd sytuacji w tym zakresie w krajach rejonu bałtyckiego. W trakcie obrad ogłoszono wiele interesujących odczytów, których główne wątki dotyczyły m.in.:

- poziomu zaawansowania reform emerytalnych w poszczególnych krajach bałtyckich oraz wyzwań z tym związanych,
- problematyki administrowania systemami narodowymi.

W warsztatach licznie odbywających się po zakończeniu sesji plenarnych uczestnicy Konferencji prowadzili dyskusje panelowe na temat:

- opieki długoterminowej i jej powiązania z systemem emerytalnym,
- koordynacji systemów zabezpieczenia społecznego,
- ochrony praw świadczeniobiorców w systemie zabezpieczenia społecznego,
- systemu ubezpieczenia społecznego w odniesieniu do niepełnosprawnych.

Najciekawszy z warsztatów, w którym m.in. uczestniczyła delegacja polska, dotyczył opieki długoterminowej. Był on prowadzony przez Pana Jürgena Meierkorda i prezentował rozwiązania niemieckie. W Niemczech opieka długoterminowa funkcjonuje od 1995 r. i w chwili obecnej jest nią objętych 1,86 miliona osób, tj. ok. 2% całej niemieckiej populacji. W związku z postępującym starzeniem się społeczeństwa, liczba objętych długoterminową opieką będzie systematycznie wzrastać. Wprowadzony w 1995 r. system ma za zadanie wspomóc finansowo świadczenioborcę, który otrzymane z systemu środki może przekazać członkom rodziny, ich opiekunom lub wykupić za nie opiekę instytucjonalną. Wysokość otrzymywanych świadczeń przez uprawnione do tego osoby jest uzależniona od kwalifikacji dokonanej przez komisję medyczną i zawiera się w przedziale kwotowym od 400 DM do 2800 DM miesięcznie.

Na zakończenie obrad uczestnicy przyjęli projekt Statutu Bałtyckich Konferencji nt. Zabezpieczenia Społecznego, w którym zapisano, iż podstawowym celem Konferencji Bałtyckich jest dalsza współpraca pomiędzy państwami regionu w obszarze zabezpieczenia społecznego. Ustalono również, iż każda instytucja będzie reprezentowana przez nie więcej niż dwóch uczestników, natomiast dany kraj przez nie więcej niż sześciu delegatów. W Polsce organizacjami uprawnionymi – zgodnie z art. 2 projektu Statutu – do organizacji konferencji nt. Zabezpieczenia Społecznego są:

- Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego oraz
- Zakład Ubezpieczeń Społecznych.

Konferencje powinny odbywać się corocznie i trwać nie dłużej niż trzy dni. Począwszy od 11. Konferencji, ich organizatorami będą w kolejności: Litwa, Estonia, Łotwa, Polska, Niemcy, Szwecja, Dania, Federacja Rosyjska, Finlandia, Norwegia.

20-24 czerwca 2001 r.

Konferencja Europejskiego Forum Wypadkowego, która tym razem odbyła się w Porto w Portugalii, zgromadziła delegacje z Niemiec, Austrii, Portugalii, Hiszpanii, Szwajcarii, Francji, Belgii, Norwegii, Rosji, Włoch oraz Polski.

Forum poświęcone było problematyce związanej z:

- koniecznością wprowadzenia jednolitej statystyki, odzwierciedlającej liczbę wypadków przy pracy oraz zachorowań na choroby zawodowe w poszczególnych krajach – członkach Forum.

Ujednoczenie systemu sprawozdawczości statystycznej pozwoli na uzyskanie danych, które będą porównywalne dla każdego kraju – członka Forum oraz umożliwią uzyskanie pełniejszego obrazu i skali problemu wypadków przy pracy, a także przyczyn zapadalności na choroby zawodowe w krajach członkowskich;

- dyrektywą nr 1408/71 Komisji Europejskiej.

Powyższa dyrektywa ma za zadanie koordynację i ujednoczenie systemów zabezpieczenia społecznego w poszczególnych krajach członkowskich. Swoją sprzeciw wobec rozwiązań narzuconych powyższą dyrektywą zgłosiła delegacja niemiecka, która wyrażała obawy, iż ujednoczenie europejskiego systemu ubezpieczeń wypadkowych spowoduje zmniejszenie zakresu ochrony obywateli Niemiec;

- koniecznością dostosowania statutu Forum do nowych warunków.

Jednym z nowo przyjętych rozwiązań jest m.in. dopuszczenie możliwości wykluczenia z członkostwa Forum. Dotyczyć to może kraju, który przez okres co najmniej dwóch lat nie bierze czynnego udziału w pracach Forum. Utrzymano zasadę corocznego przekazywania przewodnictwa Forum innemu krajowi. Uznano, że zasada ta umożliwi każdemu krajowi wpływanie na kształt organizacji, jak również zapewni równe prawo wszystkim członkom Forum do decydowania o jego polityce. W trakcie dyskusji poprzedzającej głosowanie nad projektowanymi zmianami w statucie uznano za uzasadnione powołanie sekretariatu generalnego Forum, który miałby za zadanie reprezentowanie organizacji na międzynarodowych konferencjach oraz reprezentowanie stanowiska Forum w spotkaniach, na których dyskutowane są sprawy związane z ubezpieczeniem wypadkowym.

Na zakończenie Konferencji przewodnictwo następnego Forum przekazano delegacji z Hiszpanii, która będzie gospodarzem kolejnego spotkania w Barcelonie w dniach 18-19 października 2001 r. Delegację KRUS na Konferencję Europejskiego Forum Wypadkowego stanowili:

- Andrzej Ryl – Wiceprzewodniczący Rady Ubezpieczenia Społecznego Rolników,
- Stefan Tomaszewicz – Główny Specjalista w Biurze Prewencji i Rehabilitacji,
- Maciej Kobielski – Starszy Inspektor w Biurze Zarządu Funduszu Składowego.

9-15 września 2001 r.

Stolica Szwecji Sztokholm była miejscem obrad 27 Zgromadzenia Generalnego Międzynarodowego Stowarzyszenia Zabezpieczenia Społecznego (ISSA).

Zgromadzenie otworzył Prezes ISSA Johan Verstraeten, określając w swoim przemówieniu główne tematy obrad, tj. sprawiedliwość społeczną, globalizację oraz prywatyzację zabezpieczenia społecznego. Delegaci zostali również powitani przez Panią Ingelę Thalen – Minister Zabezpieczenia Społecznego Szwecji.

W Zgromadzeniu uczestniczyło ponad 600 delegatów z organizacji członkowskich ISSA, przybyłych z ponad 100 krajów, w tym 4-osobowa delegacja KRUS w składzie:

- Andrzej Kosiniak-Kamysz – Przewodniczący Rady Ubezpieczenia Społecznego Rolników,
- Marek Jarosław Hołubicki – Prezes Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego,
- Leszek Kwiatkowski – Dyrektor Biura Kadr, Szkolenia i Informacji,
- Artur Walczak – St. Specjalista w Biurze Zarządu Funduszu Składkowego.

W trakcie obrad i odbywających się dyskusji panelowych poruszano przede wszystkim zagadnienia z zakresu:

- najnowszych trendów w ubezpieczeniach emerytalnych, opieki zdrowotnej, polityki zwalczania bezrobocia, ubezpieczeń wypadkowych oraz polityki rodzinnej,
- budowania zabezpieczenia społecznego, prywatyzacji,
- rozszerzania zabezpieczenia społecznego, zwalczania ubóstwa i wyłączenia z systemów socjalnych,
- zapobiegania ryzykom zawodowym,
- nowych technologii informacyjnych.

Ważne miejsce w debacie zajął temat globalizacji kapitału, towarów i usług, natomiast w mniejszym stopniu – rynków pracy. Zdaniem przedstawicieli wielu zagranicznych delegacji, świat staje się globalną wioską, ale jego mieszkańcy nie dzielą się swoimi zasobami, tak aby uchronić swoich sąsiadów od najbardziej drastycznych form biedy. W czasie toczących się dyskusji panelowych poinformowano, iż Międzynarodowa Organizacja Pracy bada możliwości powołania do życia Globalnego Funduszu Socjalnego, który miałby za zadanie:

- stosować globalne transfery, w celu przezwyciężenia krótko- i średnio-terminowych niedostatków w narodowych systemach socjalnych,
- wprowadzić struktury zarządzania, które pozwoliłyby na niezależne funkcjonowanie podstawowych systemów narodowych w długim terminie.

KRONIKA

Istotę tego pomysłu stanowi wprowadzenie dobrowolnych składek w krajach uprzemysłowionych i wykorzystywanie ich w ramach Globalnego Funduszu Socjalnego w krajach rozwijających się.

Na zakończenie 27 Zgromadzenia:

- omówiono działalność ISSA w latach 1999-2001,
- przeprowadzono wybory do władz Stowarzyszenia. Rada ISSA zatwierdziła program i budżet na lata 2002-2004.

20-21 września 2001 r.

W obradach grupy roboczej „Prewencja” Europejskiego Forum Ubezpieczeń Wypadkowych w Lucernie w Szwajcarii uczestniczyła delegacja KRUS w osobach:

- Wojciecha Kobielskiego – Dyrektora Biura Prewencji i Rehabilitacji,
- Jacka Kossakowskiego – Naczelnego Lekarza KRUS, Wicedyrektora Biura Świadczeń,
- Roberta Wiraszki – Lekarza Rzecznawcy z OR w Radomiu.

Tematem wiodącym posiedzenia Grupy była prezentacja przez ekspertów z Niemiec, Danii i Szwajcarii raportów dotyczących prewencji chorób zawodowych płuc, skóry, narządów układu ruchu (szczególnie kręgosłupa) oraz choroby nowotworowej w związku z narażeniem zawodowym w środowisku pracy. W obradach Grupy roboczej uczestniczyły 24 osoby z Niemiec, Szwajcarii, Norwegii, Danii, Hiszpanii, Luksemburga i Polski. Prezentowane przez uczestników Grupy raporty zawierały omówienie Epidemiologii chorób zawodowych, prawnych aspektów obowiązków pracodawców dotyczących ochrony pracowników w środowisku pracy, etiologii i patogenezы chorób zawodowych oraz zasad stosowanej prewencji. Przedstawione na posiedzeniu Grupy raporty ekspertów oraz wnioski z dyskusji stanowiły podstawę raportu końcowego na temat zasad i metod prewencji w chorobach zawodowych, przedstawionego na posiedzeniu plenarnym Europejskiego Forum Ubezpieczeń Wypadkowych.

24-26 września 2001 r.

Pięćoosobowa delegacja Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego uczestniczyła w kongresie Rolnictwa Europejskiego w Belfaście w Irlandii Północnej. Kongres zgromadził wiele znanych postaci i wysokiej rangi urzęd-

ników zajmujących się sprawami rolnictwa w Europie. W trakcie obrad głos zabierało wielu ministrów i liderów organizacji farmerskich z krajów członkowskich Unii Europejskiej – w tym Komisarz Komisji Europejskiej ds. Rolnictwa – oraz krajów kandydackich. Toczące się w trakcie Kongresu dyskusje dotyczyły:

- utrzymania równowagi w przemyśle spożywczym,
- problemów związanych z chorobami i epidemiami zwierząt hodowlanych,
- kontroli rolnictwa.

Uczestnicy Kongresu, na którym zgromadzili się członkowie organizacji CEA oraz COPA&COGECA, podjęli uchwałę o ustanowieniu Generalnej Dyrekcji. W przyjętej Deklaracji postanowiono zamieścić również zapis zobowiązujący ww. organizacje do promowania rolnictwa silnego, bezpiecznego, przyjaznego środowisku, skutecznie odpowiadającemu na wyzwania konkurencyjnej gospodarki rynkowej oraz żądaniu konsumentów. Europejskie organizacje rolnicze potwierdziły swój związek z Europą, oparty na takich podstawowych wartościach, jak:

- demokracja,
- pokój,
- prawa człowieka,
- wolność ekonomiczna.

Stwierdzono, iż wartości te łączą we wspólnym interesie i wspólnym dążeniu do celu kraje Unii Europejskiej oraz kraje kandydackie Europy środkowej i wschodniej.

W dalszej części Deklaracji postanowiono zapisać, iż:

- 1) Europa wspiera silny multifunkcyjny model rolnictwa, którego podstawową cechą jest silne przywiązanie do:
 - produkcji zapewniającej dostatek bezpiecznej, różnorodnej i wysokiej jakości żywności,
 - bezpieczeństwa żywności, zapewnionej przez łańcuch zależności, oparty na pewnych procesach produkcyjnych i przejrzystości,
 - produkcji obejmującej swoim zasięgiem obszar całego kraju,
 - szacunku dla środowiska naturalnego i krajobrazu, będących wspólnym dziedzictwem społeczeństwa, a które rolnictwo i leśnictwo zachowały na przestrzeni szeregu pokoleń,
 - indywidualnej odpowiedzialności rolników za prowadzone przez nich przedsiębiorstwa.
- 2) odnosi się ona również do krajów kandydujących do Unii Europejskiej. Organizacje rolnicze pragną przyczynić się do sukcesu rozszerzenia UE. Dlatego też stwierdzają, iż proces akcesji powinien zawierać:
 - przyjęcie przez kraje kandydackie *acquis communautaire*,

KRONIKA

- efektywny mechanizm wsparcia dla rolnictwa państw kandydackich, np. za pomocą programu SAPARD,
- stosowanie przez nowe państwa członkowskie polityki rolnej, respektowania jej praw i obowiązków,
- równania w górę na poziomie ekonomicznym, prawnym i fiskalnym, w celu uniknięcia dwu- lub co gorsza, wielotorowej polityki, która byłaby postrzegana jako nierówna.

Dla delegacji Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego w osobach:

- Marka Jarosława Hołubickiego, Prezesa Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego,
- Mariana Sikory, Przewodniczącego Rady Nadzorczej Funduszu Składkowego Ubezpieczenia Społecznego Rolników,
- Władysława Serafina, Prezesa Krajowego Związku Rolników, Kółek i Organizacji Rolniczych,
- Romana Wierzbickiego, Przewodniczącego NSZZ RI „Solidarność”,
- Artura Walczaka, St. Specjalisty w Biurze Zarządu Funduszu Składkowego Ubezpieczenia Społecznego Rolników.

Kongres Rolnictwa Europejskiego był ciekawym i pouczającym wydarzeniem, ukazującym najnowsze trendy w rolnictwie europejskim.

POROZUMIENIE

zawarte w dniu 11 czerwca 2001 r. pomiędzy
Towarzystwem Ubezpieczeń Wzajemnych Kupców i Przemysłowców
Francji a Funduszem Składkowym Ubezpieczenia Społecznego Rolników

w sprawie rozwoju ubezpieczeń wzajemnych w środowisku rolników w Polsce

Strony zgodnie stwierdzają, że ubezpieczenia wzajemne rolników i ich rodzin powinny być w Polsce rozwijane. Strony jako udziałowcy Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych „TUW” w Warszawie zobowiązują się do dołożenia wszelkich starań dla rozwoju tego Towarzystwa.

Kierując się uwarunkowaniami ekonomicznymi i finansowymi, strony dostrzegają potrzebę udzielenia Towarzystwu Ubezpieczeń Wzajemnych pomocy w rozszerzaniu oferty ubezpieczeniowej, poprawy efektów sprzedaży ubezpieczeń i jakości funkcjonowania.

KRONIKA

Strony potwierdzają swoją gotowość do współpracy w zakresie rozwoju Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych, aby Towarzystwo uzyskało wiodącą pozycję w zakresie szerokiej oferty produktów ubezpieczeniowych (ubezpieczenia komunikacyjne, zdrowotne, majątkowe, OC, upraw rolnych i hodowli) w środowisku wiejskim.

Szczegółowe działania, które podejmuje każda ze stron, w zakresie wspierania rozwoju Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych „TUW” określone zostaną w aneksach do niniejszego Porozumienia.

Strony potwierdzają wzajemną wolę współdziałania w przyszłości dla rozwoju ubezpieczeń wzajemnych rolników i ich rodzin w Polsce.

Podpisali:

Marek Jarosław Hołubicki
Prezes Zarządu Funduszu Składkowego
Ubezpieczenia Społecznego Rolników

Gérard Andreck
Dyrektor Generalny Towarzystwa
Ubezpieczeń Wzajemnych
Kupców i Przemysłowców Francji

Robert Korsak

Po dekadzie transformacji

Największe koszty transformacji ponoszą rolnicy, a w korzyściach reform najmniej uczestniczy wieś, która stała się buforem przemian. Bezrobocie, wolny wzrost, a okresowo spadek cen żywności, sprzyjały obniżce inflacji. Wskutek spadku wskaźnika akumulacji z 24% do zera oraz „zapaści dochodowej”, jest tylko około 250-300 tys. tzw. gospodarstw rozwojowych z około 2 mln gospodarstw rolnych. Ocenia się, że 60-70% gospodarstw chłopskich jest obecnie na granicy bankructwa.

Problematyka transformacji systemowej ma już obszerną literaturę. Po-
większa ją omawiana praca prof. Henryka Chołaja¹ pomyślana: „*jako re-
fleksje natury ogólniejszej dotyczące osobliwości ponownych narodzin
kapitalizmu na ziemiach polskich*”. Dzieło to nie jest całościową oceną lat
dziewięćdziesiątych, ale ukazuje istotne elementy procesu transformacji,
w tym w rolnictwie, i jego paradoksy; autor nie unika też ocen tego procesu.

W przypadku Polski, jak stwierdza, sprawa kierunku transformacji: „*zo-
stała praktycznie rozstrzygnięta już na początku lat dziewięćdziesią-
tych, kiedy został wybrany anglosaski model transformacji*”. Nie wy-
klucza to jednak w ocenie autora możliwości i potrzeby dalszych wyborów
alternatywnych dotyczących ewolucji modelu ekonomicznego
w ramach kapitalizmu. Problem ten nabrał ostrości: „*w związku z niewy-
dolnością wybranej odmiany kapitalizmu (...) w rozwiązywaniu nara-
stających wyzwań zachodzących w procesie transformacji*”. Idzie tu
o kryzys transformacji ustrojowej rolnictwa, o przekształcanie struktury sek-
torowej i przewyższanie zacofania technologicznego w wielu gałęziach go-
spodarki narodowej, o bezrobocie, hamowanie nadmiernego zróżnicowania
w sferze dochodów, zwalczanie ubóstwa itd.

¹ Henryk Chołaj: *Dekada transformacji gospodarki polskiej*, Fundacja Innowacja WSSE, Warszawa 1999, s. 236.

W I części pracy autor, omawiając czasowe wymiary i problemy transformacji stwierdza, że w procesie transformacji postsocjalistycznej w Polsce decydenci i analitycy koncentrowali się na tempie przeobrażeń (im szybciej tym lepiej), bez względu na koszty ponoszone przez społeczeństwo, a wszystkie przestrogi były ignorowane. Kierunek, tempo i metody były określane ideologicznie, a nie na gruncie porównywania kosztów i efektów.

W ciągu jednego półwiecza w Polsce dokonały się bardzo liczne zmiany o „*charakterze tektonicznym*”. Polska przeżyła dwie transformacje ustrojowe oraz związane z tym dwie rewolucje – socjalistyczną i neokapitalistyczną – i odpowiednio dwa okresy przejściowe poprzedzające pojawienie się dwóch przeciwstawnych sobie systemów czy łańdów ekonomicznych. Wiązą się z tym swoiste problemy przejścia. Autor przypomina, że w minionym półwieczu nastąpiło terytorialne przemieszczenie państwa polskiego, czemu towarzyszyły milionowe migracje ludności. Wraz z powrotem do kapitalizmu w 1989 r. doszło do zerwania silnych więzi ekonomicznych z krajami RWPG, czemu towarzyszyła utrata rynków zbytu. Obecnie Polska funkcjonuje w zmienionej sferze stosunków międzynarodowych. Wkroczyliśmy zarazem w „*epokę kryzysu globalnego, albo rewolucji globalnej*”. Na tym tle: „*żenująco wyglądają próby wtłoczenia treści tych przemian w schemat paradygmatu walki z totalitaryzmem*”.

Mamy do czynienia w kraju z potrójnym przejściem, wyrażającym równoległość wielu transformacji, wynikających z wyzwania ustrojowych i cywilizacyjnych: „*Przejście pierwsze – do rynkowej gospodarki kapitalistycznej (...) drugie – do gospodarki zgodnej z gospodarką Unii Europejskiej (przy czym kraje UE miały czterdzieści lat na integrację, a Polska – parę lat), trzecie dokonuje się w zakresie modernizacji. Swoiste czwarte przejście wiąże się z rolnictwem, gdzie punktem wyjścia był panujący do 1989 r. prywatny układ gospodarki chłopskiej*”.

Autor przytacza pogląd Jamesa Angresano (z USA), wyrażony w jego pracy z 1997 r.: „*zadania transformacyjne dla krajów Europy Środkowej i Wschodniej od początku lat dziewięćdziesiątych brały za punkt wyjścia interesy Zachodu i były określane przez postulaty ideologiczne charakterystyczne dla teorii neoklasycznej, a więc także jako zapewnienie rynku wierzycielom zachodnim, dostęp do surowców tych krajów i umocnienie wpływów politycznych w regionie*”. Poglądy neoklasyczne były uproszczone i mało przydatne do rozwiązywania problemów transformacji przez to m.in., że zostały sprowadzone do dylematu „*albo planowanie, albo wolny rynek*” oraz do procesu liberalizacji cen i prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. „*Doszło do wymuszonej bezalternatywności. Zostały wykluczone (rozwiązania – przyp. red.) alternatywne względem neoliberalnej (monetarystycznej) koncepcji transformacji ustrojowej, a więc odrzucenie wariantu okrągłostołowego, a spośród koncepcji*

zagranicznych – socjaldemokratycznej, społecznej gospodarki rynkowej czy kapitalizmu państwowego. Wybór został dokonany na podstawie względów doktrynalnych. Przyjęto cudze recepty, zamiast pójść własną drogą”. Nie ma wątpliwości, że: „*tw. plan Balcerowicza nie miał polskiego rodowodu, lecz jest rodem z MFW etc. Polska musiała się stosować do wymogów Zachodu, gdyż były one i są warunkiem pomocy dla nas (...) Warunki zewnętrzne ograniczały wolność wyboru, ale go nie wykluczały*”.

Jeśli chodzi o przyszłość, to „*zmiany systemowe mogą i będą zachodzić i w okresie potransformacyjnym. Kwestia kształtu kapitalizmu w Polsce nie jest zamknięta. W grę wchodzi uruchomienie autonomicznego procesu historycznego, którego logika jest logiką przejścia międzysystemowego*”. Autor ocenia, że: „*doraźna legitymizacja kapitalizmu, która miała charakter populistyczny (...) wpłynęła u progu transformacji na wysoką akceptację gospodarki rynkowej*”, co było spowodowane m.in. przekonaniem, iż „*socjalizm przekształcił się w „ludowy kapitalizm”, a nadzieje związane z przewrotem ustrojowym wynikały z przekonania, że nowy ustrój da to wszystko, co obiecywał socjalizm, ale da to szybciej, sprawniej, więcej i w lepszym gatunku*”.

W II części pracy – transformacja a rozwój – omówiono proces transformacji jako usiłowanie rozwiązywania dwóch zadań równocześnie: przejścia i rozwoju w drodze „doganiającej modernizacji.” Autor zauważa, że: „*periodycznie powtarzające się modernizacje doganiające to jeden z kluczowych momentów nowożytnej historii Polski (...) Bez powodzenia już trzy wieki dokonuje się pogoń za światową awangardą gospodarczą Zachodu. Chociaż w Polsce kumulują się różne negatywne skutki historii, to trzeba pamiętać, że zacofanie pojawiło się dopiero w XVI wieku, w którym w Polsce doszło do procesów refeudalizacji, a których skutki zaczęły ujawniać się dopiero w następnych okresach*”.

W procesie transformacji istotną rolę odgrywa podłoże historyczne, dlatego H. Chołaj rozważa rolę koncepcji liberalizmu gospodarczego w Polsce od początku XIX w. Przy ówczesnie zróżnicowanych stanowiskach zwłaszcza X. Drucki-Lubecki spowodował, że polityka gospodarcza władz Królestwa Polskiego odbiegała od zasad liberalnych na rzecz polityki rozwoju gospodarczego wspieranego przez państwo. Z kolei w okresie międzywojennym w miarę nowoczesną politykę uprzemysłowienia reprezentował E. Kwiatkowski, który przeszedł długą drogę od liberalizmu do interwencjonizmu państwowego.

„*Zniwelowanie zapóźnienia gospodarczego i cywilizacyjnego jest polskim problemem nadrzędnym w skali sekularnej*” i w stosunku do wartości o charakterze kapitalistycznym. Nie ma jednak pewności, zauważa

autor, że restauracja kapitalizmu: „*pozwole Polsce wybić się na nowoczesność*”; może jednak okazać się: „*nieudaną próbą wyprowadzenia kraju z peryferii do centrum cywilizacyjnego, wskutek czego obecna szansa historyczna, jaka zdarza się raz na kilka stuleci, zostanie pogrzebana*”. Zadanie zbliżenia Polski do gospodarki krajów zachodnich realizowane jest instytucjonalnie przez wejście Polski do UE, natomiast likwidacja opóźnień gospodarczych będzie wymagać wiele czasu. „*Realistyczne podejście do unifikacji Polski z UE wymaga poważnego potraktowania zagrożeń (...) kolidujących z oficjalną entuzjastyczną oceną potencjalnych korzyści z członkostwa w Unii (w zakresie dopływu kapitału, dotacji, inwestycji, zwiększenia dostępu do rynków UE i innych). Polska, pisze autor, ma szansę zbliżyć się do Grecji i Portugalii pod względem rozwoju gospodarczego, jeśli podniesie tempo wzrostu o ca 8%*” (w okresie co najmniej 20 lat, ponosząc inwestycje na skalę około 30% PKB). Wymaga to bardzo aktywnej roli państwa oraz wzmocnienia pozycji konkurencyjnej gospodarki polskiej, która traci swą dynamikę i walory konkurencyjne na rynkach światowych.

Autor nawiązuje dalej do problemu i zjawiska „*amerykanizacji Polski*” w kontekście szeroko prezentowanego poglądu, że w procesie transformacji zasadnicza rola ma przypaść Europie jako wzorcowi. Jednakże, jak sam ocenia, „*eksponenci polskiego liberalizmu są zapatrzeni w system amerykański, w którym nie funkcjonuje wiele osłon socjalnych, trwale wkomponowanych w zachodnioeuropejski system gospodarki rynkowej*”. Zarysowuje się: „*tendencja polegająca na ewolucji polskiego modelu w kierunku wzorca amerykańskiego*”, przy czym: „*wzorzec amerykański gospodarki i życia społecznego, lekko skorygowany, w rzeczywistości dryfuje w kierunku latynoamerykańskim*”.

Neoliberalny model gospodarki stosowany w krajach latynoamerykańskich w ostatnim dwudziestolecu przyniósł wiele negatywnych skutków (bezrobocie i ogromne zróżnicowanie dochodów). Polska terapia szokowa, tj. tzw. plan Balcerowicza, była oparta na eksperymentach firmowanych przez MFW (J. Sachs, J. Rostowski, S. Gomułka), a jej rodowód jest „*waszyngtoński*”, w pewnym sensie – latynoamerykański (A.G. Frank w 1991 r. napisał: „*Polska już została zlatynoamerykanizowana*”).

„*Rolnicy w potrzasku strategii ekonomicznej w okresie przejścia systemowego*” to tytuł dalszych rozważań prof. H. Chołaja nad transformacją systemową w rolnictwie polskim. Gospodarcze opóźnienia związane z osobliwościami rozwoju kapitalizmu na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku najdobitniej przejawiało się w rolnictwie. Przebudowa gospodarki wiejskiej i jej modernizacja jest zatem absolutną koniecznością, stwierdza autor, ale jednocześnie zgłasza wątpliwości, czy w warunkach ka-

pitalizmu polskiego, usiłującego naśladować model amerykański, uda się tego dokonać. Są też inne pytania, np. czy rolnictwo polskie ma przechodzić wszystkie fazy rozwoju kapitalistycznego i w podobnym tempie jak w Europie Zachodniej; czy może przebyć drogę skróconą w związku z integracją z UE, co byłoby swoistą polską drogą do kapitalizmu w rolnictwie. Ważnym problemem jest rola państwa w tym procesie (zderzają się tu orientacje: neoliberalna – antyetatystyczna i przeciwstawna jej orientacja zakładająca aktywność państwa w procesie transformacji ustrojowej, rekonstrukcji strukturalnej i technologicznej). Autor przypomina, że: „*interwencjonizm ekonomiczny stanowił ważny instrument polityki rolnej w Polsce międzywojennej*”, a niektóre obecne problemy wsi polskiej podobne są do problemów z lat trzydziestych, kiedy doszło do silnego interwencjonizmu antykryzysowego (programy J. Poniatowskiego i E. Kwiatkowskiego).

Transformacja w rolnictwie i całym sektorze żywnościowym rozpoczęła się w 1989 r. wprowadzeniem wolnorynkowych cen produktów rolnych, (ale duże segmenty rynku rolnego np. rynek warzywno-owocowy od dawna działały na wolnym rynku): „*Rolnicy byli skłonni akceptować te reformy, gdyż nie byli świadomi, co oznacza w praktyce liberalizacja rynku*”. Autor zwraca uwagę na brak precyzji w określaniu pojęcia chłopca i farmera (chłop i farmer to: „*rolnik, który jest prywatnym właścicielem środków produkcji, a jego praca nie jest towarem*”). Ocenia, że z 14,7 mln Polaków mieszkających na wsi (38,4% ogółu ludności) z pracy we własnym gospodarstwie utrzymuje się co czwarty mieszkaniec, 33% żyje z emerytur, rent i zasiłków, a 34% – z pracy najemnej. Społeczeństwo polskie nie jest już chłopskie, a Polska nie jest krajem rolniczym. Mimo że liczba ludności związanej z rolnictwem wynosi około 10 mln osób (ponad 25% ludności kraju), to dochody umożliwiające utrzymanie rodziny z pracy na roli osiąga tylko 11,7% ogółu gospodarstw.

Cechą charakterystyczną Polski jest to, że transformacja w rolnictwie polega na „*przejściu od prywatnej gospodarki chłopskiej do prywatno-kapitalistycznej gospodarki rynkowej*” (co wymaga przede wszystkim zmiany mechanizmu ekonomicznego i restrukturyzacji rolnictwa). Drugą cechą tej transformacji jest to, że dotyczy ona sektora kryzysowego po 1989 r. (kryzys zbytu płodów rolnych, ostry dysparytet dochodowy prowadzący do utraty nadwyżki ekonomicznej i zdolności do akumulacji, masowe bezrobocie na wsi i inne).

Proces transformacji rolnictwa odbywa się w warunkach przejścia od rynku producenta do rynku konsumenta, ze stałą nadwyżką żywności na rynku, przez co nastąpiło odwrócenie problematyki z dawnej tzw. walki o wzrost produkcji rolnej na obecną, polegającą na jej dostosowywaniu do popytu, w praktyce bardzo często na jej ograniczaniu. Jedna trzecia produkcji nie daje się sprzedać. Znalezienie rynków zbytu i obniżka kosztów jest głównym

problemem, gdy pojawia się nadprodukcja żywności (w Polsce jest ona względna, gdyż wielu ludzi nie dojada).

Transformacja w rolnictwie polega na jednoczesnym rozwiązywaniu trzech problemów. Po pierwsze – na upowszechnianiu się rynkowych reguł i zasad alokacji czynników produkcji, lecz wykorzystanie mechanizmu rynkowego wymaga odpowiedniego systemu instytucji (spółdzielczość, kontraktacja, giełdy towarowe i inne), które inicjują i organizują przedsięwzięcia gospodarce. Po drugie – integracji z rynkiem europejskim. Po trzecie – transformacja obejmuje także modernizację (zmianę technologicznego sposobu produkcji, struktury asortymentowej produkcji i zarządzania) oraz restrukturyzację, która oznacza zwłaszcza zmianę skali obszarowej gospodarstw, przy czym restrukturyzacja rolnictwa obejmuje procesy w obrębie gospodarstwa oraz jego bliższym i dalszym otoczeniu. Procesy te wiążą się z liczbą miejsc pracy i rozmiarami bezrobocia: „*które jest katastrofalne*”, oraz wielkością inwestycji i socjalnych wydatków budżetu.

W następstwie restrukturyzacji gospodarki na wieś wróciło około 630 tys. osób, bezrobocie rejestrowane i ukryte wynosi około 1,8 mln osób. Ogólną liczbę osób w wieku produkcyjnym w rodzinach związanych z rolnictwem, bez szansy zatrudnienia w rolnictwie, ocenia się na 2 mln. Zatem restrukturyzacja rolnictwa wiąże się ściśle z sytuacją na rynku pracy. Szacuje się, że w latach 1945-1975 opuściło wieś około 5,1 mln osób. Kiedy na rynku pracy nie ma wolnych miejsc, gospodarstwo rodzinne staje się jedynym miejscem trwania, a nawet wegetacji na granicy ubóstwa: „*Rolnictwo chłonie nadmiar siły roboczej. Co gorsze, przyrost siły roboczej na wsi będzie następował*”. Likwidacja ukrytego bezrobocia i obniżenie zatrudnienia w rolnictwie do racjonalnego poziomu wymagałoby rozwoju gospodarki narodowej „*w tempie ponad 10% w ciągu kilkunastu lat*”.

W latach osiemdziesiątych, przypomina autor, parytet dochodów na wsi i w mieście: „*był wiążącą zasadą polityki rolnej*”, która nie utrzymała się po 1989 r. Już w latach 1990-1991 dochody realne z pracy w rolnictwie chłopskim obniżyły się o 40,7% w stosunku do poziomu z 1989 r., a w 1992 r. w skali statystycznej po raz pierwszy od pięćdziesięciu lat wystąpiła akumulacja ujemna. „*...W okresie terapii szokowej dochody z pracy w rolnictwie zmniejszyły się realnie o około 60% i pojawił się dysparytet dochodowy na niekorzyść wsi, który obecnie wynosi poniżej 60%. Poniżej minimum socjalnego żyje na wsi około 62% mieszkańców, gdy w dużych miastach 29%*”.

Największe koszty transformacji ponoszą rolnicy, a w korzyściach reform najmniej uczestniczy wieś, która stała się „*buforem przemian*”. Bezrobocie, wolny wzrost, a okresowo spadek cen żywności, sprzyjały obniżce inflacji. Wskutek spadku wskaźnika akumulacji z 24% do zera oraz „*zapaści dochodowej*” jest tylko około 250-300 tys. tzw. gospodarstw rozwojowych

z około 2 mln gospodarstw rolnych. „*Ocenia się, że 60-70% gospodarstw chłopskich jest obecnie na granicy bankructwa (...) Rolnik polski przeżywa obecnie szok terażniejszości i szok przyszłości (...) Wielka fala modernizacji rolnictwa zachodnioeuropejskiego w latach sześćdziesiątych odbywała się w warunkach silnej interwencji państwa (...) W krajach Unii proces odejścia siły roboczej ze wsi dokonywał się w warunkach szybkiego wzrostu gospodarki narodowej, natomiast modernizacja rolnictwa polskiego odbywa się w warunkach zablokowanego odpływu siły roboczej ze wsi do miast, bezrobocia na wsi i w mieście itd.*”. Z obniżającego się standardu życia, zauważa autor, wynika desperacja rolników, która uzewnętrznia się m.in. w blokadach dróg i strajkach.

Degradacja ekonomiczna chłopów ma skutki kulturowe i przyczynia się do erozji rewolucji oświatowej, która dokonała się na wsi polskiej po II wojnie światowej: „*W dekadzie lat dziewięćdziesiątych doszło do dramatycznego regresu*”, np. dziecko chłopskie ma obecnie dziesięciokrotnie mniejsze szanse studiowania niż w latach osiemdziesiątych. Rolnictwo po 1989 r.: „*znajduje się permanentnie w stanie kryzysu. Słaba jest pozycja rolnika w łańcuchu żywnościowym i w całym agrobiznesie. Szanse rozwojowe istnieją tylko dla niewielkiej części gospodarstw, przy czym (...) w najgorszej sytuacji na rynku są obecnie gospodarstwa, które się restrukturyzowały i uprawiają duże arealy ziemi, czyli te, które postawiły na kapitalizm w rolnictwie*”. Przewyciężenie trudności z przystosowaniem się gospodarki rodzinnej do nowych warunków ustrojowych wymaga znalezienia drogi dojścia do modelu gospodarki farmerskiej oraz przyspieszenia procesu restrukturyzacji rolnictwa, co oznaczałoby radykalne zmniejszenie liczby osób zatrudnionych i wzrost wydajności pracy. Jednakże rolnictwo nie może restrukturyzować się o własnych siłach, „*dlatego krytycznym punktem restrukturyzacji i modernizacji rolnictwa są źródła finansowania*” (w ostatnich latach tylko 10% gospodarstw osiąga akumulację wystarczającą dla finansowania rozwoju o własnych siłach). Nieodzowne stają się „*wielkie pchnięcie*” inwestycyjne dla rolnictwa ze środków zewnętrznych (publicznych i zagranicznych) – stwierdza autor.

Warstwa chłopska wpadła w potrzask w rezultacie realizowanej w latach dziewięćdziesiątych strategii transformacji i rozwoju społeczno-gospodarczego opartej na filozofii neoliberalizmu, z typową dla niego negacją interwencjonizmu państwa (aktywnego współdziałania państwa z rynkiem) i orientacją na wolny rynek (takim praktykom zaprzecza aktywna polityka rolna w UE i w USA). W gospodarce chłopskiej mechanizm rynkowy nie wywołuje selekcji i koncentracji, ponieważ gospodarstwo nie zmienia sfery działalności pomimo spadku opłacalności, a podporządkowanie rodzinnych gospodarstw chłopskich stosunkom kapitalistycznym nie stwarza automatyzmu prowadzą-

cego do powstawania wielkich przedsiębiorstw rolnych (przykładem Francja i Niemcy, gdzie dominuje rodzinna gospodarka chłopska).

Szczególną rolę, stwierdza autor, w rozwoju rolnictwa odgrywa spółdzielczość różnych typów, która zajmuje się m.in. ochroną gospodarstw wobec warunków i trudności rynkowych. W Polsce ustawa z 1990 r. „*rozbiła związki spółdzielcze, otwierając drogę do prywatyzacji majątku spółdzielczego (...) spowodowała upadek i zniszczenie spółdzielczości rolniczo-handlowej*”. Nastąpiło także rozproszenie kadr spółdzielczych. Polityka wobec spółdzielczości prowadzona po 1989 r. w dużym stopniu ze względów ideologicznych, była strategicznym błędem i wielką porażką wsi i rolnictwa. Obecnie spółdzielczość usiłuje wydzwignąć się z tego upadku (w krajach UE 60-65% obrotów rynku rolnego dokonuje się przez spółdzielnie).

Autor zastanawia się nad teoretycznymi oraz ideologiczno-politycznymi czynnikami kształtującymi założenia i proces transformacji systemowej w rolnictwie. •ródła kryzysowego charakteru rolnictwa po 1989 r. tkwią w błędach polityki gospodarczej oraz liberalnej doktrynie ekonomicznej opartej na fundamentalizmie rynkowym (w Polsce dominuje neoliberalizm, który powstał w wyniku rewolucji konserwatywno-liberalnej – reaganowsko-thacherowskiej – na Zachodzie w latach osiemdziesiątych, i który jest już nieaktualny na Zachodzie). „*Trzeba, stwierdza autor, odrzucić ograniczenia ortodoksyjnego liberalizmu (...) sięgnąć po zmodyfikowaną teorię ekonomiczną-postliberalną, a nade wszystko odwołać się do zagranicznych studiów empirycznych i brać pod uwagę reguły gry europejskie (obowiązujące w UE), a nie wolnorynkowe*”. H. Chojłaj podziela pogląd, że: „*można mówić o długotrwałej polityce budżetowej uderzającej w rolnictwo*”. Uważa też, że lata dziewięćdziesiąte wymagają szczególnej uwagi i pogłębionej analizy liberalnego modelu transformacji w rolnictwie, co umożliwiają m.in. badania prowadzone w IERiGŻ.

Doświadczenie polskie wskazuje, że w polityce rolnej trzeba się liczyć z trwałym współistnieniem orientacji liberalnej (z jej awersją do interwencji gospodarczej) i protekcyjnistycznej, zakładającej aktywność państwa w rolnictwie: „*we współczesnym świecie rolnictwo nie utrzymałoby się bez daleko idącej ingerencji państwa w gospodarkę rolną*”, tym bardziej w Polsce, gdzie opóźnienia rozwojowe rolnictwa są wielowiekowe.

Omawiając sprawę wejścia Polski do UE zwraca uwagę, że stanowisko kół liberalnych jest tu ambiwalentne, mianowicie opowiadają się za wejściem do Unii, co jest szczególnie konieczne dla przezwyciężenia opóźnienia w rolnictwie, a jednocześnie sprzeciwiają się zasadom wspólnej polityki rolnej (WPR) Unii. Autor trafnie przewidział, że: „*rolnictwo będzie (...) najtrudniejszą przeszkodą na drodze Polski do Unii*”. Krytycznie ocenia unijny system dopłat w eksporcie żywności, który: „*uderzył w najbardziej kon-*

kurencyjne i stosunkowo dochodowe gospodarstwa w Polsce". Uważa też, że „wejście w zintegrowany układ europejski w agrosferze stwarza poważne trudności i zagrożenia dla poważnej części rolników polskich (...) obok korzyści może spowodować egzystencjalne zagrożenie dla wielu gospodarstw”.

Współczesne rolnictwo polskie pozostaje wielosektorowe, ale zmieniły się proporcje między sektorami: „znikomy zakres sektora państwowego, umocnienie pozycji sektora chłopskiego (jego udział w ogólnym areale użytków rolnych wzrósł z 76,3% w końcu lat osiemdziesiątych do 82,1% w 1996 r.), dynamiczny sektor prywatno-kapitalistyczny, przetrwanie rolniczych spółdzielni produkcyjnych”. Coraz bardziej się różnicuje struktura społeczna wsi, pojawili się latyfundiści, wyrobnicy wiejscy oraz nowi farmerzy. Zwracają uwagę zmiany w stratyfikacji społeczności wiejskich. Wraz z restauracją ziemiaństwa i nieziemiańskiej wielkiej własności „zmienia się struktura nie tylko społeczności wiejskich, ale struktura całego społeczeństwa (...) pojawiają się wyższe klasy średnie, klasy wyższe, wielka burżuazja i ziemiaństwo. Ich odrodzenie spowoduje także odrodzenie się dawnych konfliktów społecznych” (za J. Szczepańskim). Sektor ziemiańsko-kapitalistyczny obejmujący gospodarstwa powyżej 200-300 ha stanowi około 7% ogólnego użytków rolnych (powstał na sprywatyzowanych gruntach pgr. Towarzyszy mu „proces społecznej degradacji i pauperyzacji ćwierci miliona osób”.

Sektor indywidualnej rodzinnej gospodarki chłopskiej jest bardzo spolaryzowany. Działa ponad 2 mln gospodarstw użytkujących 17,3 mln ha oraz blisko 1 mln jednostek mniejszych obejmujących 0,4 mln ha. 600-700 tys. gospodarstw utrzymuje się ze sprzedaży produktów rolnych. W literaturze fachowej wymienia się 160-170 tys. gospodarstw, które stanowią podstawowy człon rolnictwa handlowego, zdolnych do samodzielnego rozwoju i wykazujących znaczne zdolności do samofinansowania rozwoju; w kierunku sektora rozwojowego powinna ewoluować znaczna część 350-400 tys. grupy gospodarstw tradycyjnych, które nie utraciły całkowicie zdolności rozwoju. Z drugiej strony 1200-1300 tys. gospodarstw utraciło wewnętrzne zdolności rozwojowe, ponadto jest około 300-350 tys. gospodarstw upadających.

Długo jeszcze chłopskie gospodarstwa rodzinne będą podstawą rolnictwa polskiego, ale przyszłość należy do gospodarstw silnych ekonomicznie, związanych z rynkiem. Za wcześnie, stwierdza autor, dziś oczekiwać rozstrzygnięć dotyczących docelowego modelu restrukturyzacji rolnictwa, ale możliwe jest wykorzystanie niektórych elementów kilku modeli – klasycznego farmerskiego modelu amerykańskiego, modelu zachodnioeuropejskiego i modelu dalekowschodniego.

Kwestia rolna i chłopska jest równie ostra jak przed wojną i w okresie PRL; stała się znów sprawą narodową i dotyczy kierunków ewolucji gospo-

darki chłopskiej. Wymaga to przede wszystkim opracowania strategii rozwoju i transformacji rolnictwa na tle długookresowej strategii rozwoju gospodarki narodowej. Konieczne jest zwłaszcza poszukiwanie perspektywicznych rozwiązań zatrudnienia zbędnej ludności rolniczej oraz ich wspierania przez państwo. Tylko wzrost gospodarczy i tworzenie miejsc pracy poza rolnictwem stworzą szansę zmian na wsi: „Szybka restrukturyzacja gospodarki chłopskiej w dzisiejszych warunkach ekonomicznych Polski byłaby przekształceniem polskich miast w miasta południowoamerykańskie, obudowane slumsami ludzi bezrobotnych. (...) Rolnicy, zauważa autor, padają ofiarą własnych wyobrażeń o kapitalizmie”, a nowa władza od razu rozczarowała chłopów liberalną polityką, która najdotkliwiej ugodziła chłopów, którzy minioną dekadę uznają za najgorszy okres powojennej historii kraju. Stąd biorą się różne akty desperacji (...). Główną ofiarą kryzysu jest młode pokolenie, które nie ma przed sobą przyszłości, gdyż drogi awansu są zamknięte, a perspektyw polepszenia bytu dla większości brak. Badania wykazują, że rolnicy najgorzej się czują w nowym systemie, a ich przywiązanie do socjalistycznych realiów, nie ma sobie równych w społeczeństwie, przynajmniej jeżeli idzie o grupy aktywne”.

Na tle rozważań autora ważne jest jego stwierdzenie, że proces transformacji gospodarki i społeczeństwa nie jest zakończony, co oznacza, że są jeszcze możliwości wyboru i wpływu na kształt kapitalizmu w Polsce w przyszłości. Wymaga to m.in. mądrej polityki gospodarczej i aktywnej roli państwa.

Robert Korsak jest radcą Prezesa KRUS.

pod redakcją Kazimierza Daszewskiego

Dokumentacja i statystyka

W numerze 1(9)2001 kwartalnika „Ubezpieczenia w Rolnictwie...” opublikowane zostały dane o liczbie osób objętych ubezpieczeniem społecznym rolników oraz o liczbie wypłaconych świadczeń w 2000 r. Zgodnie z przekazaną wówczas zapowiedzią, że będziemy systematycznie publikować dane uzupełniające tę statystykę, obecnie przedstawiamy informację za 2001 rok.

Tablica 1 Przeciętna liczba osób objętych ubezpieczeniem

Od 1998 r. odnotowujemy coroczny wzrost liczby ubezpieczonych – w 1999 r. o 7 467 osób w stosunku do roku poprzedniego, w 2000 r. o 17 809 osób, a w 2001 r. o 40 733 osoby. Wzrost ten można kojarzyć z pogłębiającymi się trudnościami na rynku pracy. Większa liczba ubezpieczonych w pełnym zakresie, przy równoczesnym spadku liczby ubezpieczonych w ubezpieczeniu wypadkowym, chorobowym i macierzyńskim, może świadczyć o tym, że część osób związanych z gospodarstwem rolnym, posiadających dodatkowe źródło zarobkowania i z tego tytułu ubezpieczona w ZUS, utraciła możliwość dodatkowego zarobkowania i objęta została ubezpieczeniem rolniczym.

Tablica 2 Emerytury i renty

Dane za 2001 r. potwierdzają zapowiedziany poprzednio kilkuletni okres spadku liczby osób, którym wypłacane są emerytury i renty, spowodowany głównie przesłankami demograficznymi – wchodzeniem w wiek emerytalny mniej licznych roczników wojennych 1940-1945. Odnotowany w 2001 r. spadek liczby emerytur i rent o 45 431 osób był wyższy od spadku emerytur i rent w 2000 r. o 3 775.

Tablica 2 zawiera także informacje o wysokości przeciętnego świadczenia emerytalno-rentowego wypłacanego łącznie ze zbiegami, tj. ze świadczeniami z innych ubezpieczeń, a także o wysokości przeciętnego świadczenia rolnego. Znaczne zróżnicowanie regionalne świadczeń powoduje głównie część pozarolnicza (świadczenia zbiegowe); zwiększa się także zróżnicowanie w wyrazie kwotowym. Różnica między przeciętnym świadczeniem zbiegowym w woj. śląskim (760,81 zł) i woj. podkarpackim (562,19 zł), wynosząca w 2000 r. 198,62 zł, wzrosła w 2001 r. do kwoty 219,40 zł. Jest to głównie wynikiem procentowej waloryzacji świadczeń.

Zróżnicowanie świadczeń rolniczych jest mniejsze – w 2000 r. przeciętne świadczenie w woj. warmińsko-mazurskim 524,66 zł było wyższe od przeciętnego świadczenia w woj. śląskim 450,18 zł tylko o 74,48 zł i wzrosło w 2001 r. do kwoty 82,80 zł.

Tablica 3

Liczba świadczeń jednorazowych

W 2001 r. odnotowano w stosunku do roku poprzedniego wzrost liczby zasiłków rodzinnych wypłacanych z budżetu państwa oraz zasiłków chorobowych wypłacanych z funduszu składowego rolników. Wiąże się on z przyrostem liczby osób objętych ubezpieczeniem, przy wzroście wskaźnika liczby dni zasiłków chorobowych na 1 000 ubezpieczonych z 14 dni w 2000 r. do 15 dni w 2001 r.

Liczba zasiłków macierzyńskich i porodowych jest podobna w obydwu latach. Odnotowano natomiast spadek liczby wypłaconych zasiłków pogrzebowych.

Tabela 1
Przeciętna liczba osób objętych ubezpieczeniem według województw

Wyszczególnienie	Razem		w tym objętych ubezpieczeniem									
			Dynamika (kol.3/ kol.2)	emerytalno-rentowym oraz wypadkowym, chorobowym i macierzyńskim		Dynamika (kol.6/ kol.5)	wypadkowym, chorobowym i macierzyńskim		Dynamika (kol.9/ kol.8)	emerytalno- rentowym		Dynamika (kol.12/kol.11)
				2000	2001		2000	2001		2000	2001	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Ogółem	1 444 202	1 484 935	102,82%	1 403 036	1 446 827	103,12%	39 934	36 757	92,04%	1 232	1 351	109,66%
Dolnośląskie	61 468	63 871	103,91%	60 028	62 528	104,16%	1 407	1 309	93,03%	33	34	103,03%
Kujawsko-pomorskie	94 283	94 868	100,62%	92 057	92 776	100,78%	2 075	1 932	93,11%	151	160	105,96%
Lubelskie	169 833	173 187	101,97%	165 018	168 891	102,35%	4 618	4 100	88,78%	197	196	99,49%
Lubuskie	16 729	17 878	106,87%	16 321	17 470	107,04%	406	403	99,26%	2	5	250,00%
Łódzkie	128 761	130 272	101,17%	125 863	127 569	101,36%	2 827	2 614	92,47%	71	89	125,35%
Małopolskie	127 204	135 659	106,65%	116 959	125 895	107,64%	10 183	9 711	95,36%	62	53	85,48%
Mazowieckie	222 476	224 531	100,92%	218 873	221 228	101,08%	3 338	2 995	89,72%	265	308	116,23%
Opolskie	41 256	43 518	105,48%	41 033	43 282	105,48%	218	232	106,42%	5	4	80,00%
Podkarpackie	79 930	85 721	107,25%	76 980	83 154	108,02%	2 907	2 519	86,65%	43	48	111,63%
Podlaskie	102 921	105 468	102,47%	101 354	103 975	102,59%	1 378	1 292	93,76%	189	201	106,35%
Pomorskie	48 073	49 595	103,17%	46 809	48 440	103,48%	1 206	1 094	90,71%	58	61	105,17%
Śląskie	44 885	47 509	105,85%	43 250	46 039	106,45%	1 625	1 456	89,60%	10	14	140,00%
Świętokrzyskie	77 433	79 684	102,91%	76 004	78 422	103,18%	1 414	1 247	88,19%	15	15	100,00%
Warmińsko-mazurskie	49 865	51 041	102,36%	48 787	50 034	102,56%	1 019	936	91,85%	59	71	120,34%
Wielkopolskie	147 259	149 000	101,18%	142 427	144 525	101,47%	4 787	4 415	92,23%	45	60	133,33%
Zachodniopomorskie	31 826	33 133	104,11%	31 273	32 599	104,24%	526	502	95,44%	27	32	118,52%

Tabela 2
Emerytury i renty według województw

Wyszczególnienie	Przeciętna liczba emerytur i rent		Dynamika (kol.3/kol.2)	Przeciętne miesięczne świadczenie emerytalno-rentowe ze zbiegami w złotych		Przeciętne miesięczne świadczenie emerytalno-rentowe rolne w złotych	
	2000	2001		2000	2001	2000	2001
1	2	3	4	5	6	7	8
POLSKA	1 887 258	1 841 827	97,59%	601,57	678,52	504,40	570,94
Dolnośląskie	86 255	83 600	96,92%	667,51	752,03	500,21	564,70
Kujawsko-pomorskie	109 923	107 845	98,11%	596,35	671,60	518,02	585,37
Lubelskie	248 751	243 660	97,95%	596,42	672,80	515,15	582,96
Lubuskie	36 602	35 203	96,18%	676,41	762,52	493,19	557,64
Łódzkie	161 016	157 349	97,72%	589,21	663,86	508,39	575,13
Małopolskie	143 506	139 425	97,16%	574,82	651,54	483,99	550,75
Mazowieckie	278 491	272 725	97,93%	571,90	644,45	513,64	579,57
Opolskie	42 898	41 916	97,71%	641,26	721,08	499,30	565,49
Podkarpackie	133 281	129 585	97,23%	562,19	637,43	488,07	554,38
Podlaskie	127 689	125 676	98,42%	575,58	648,09	522,28	589,75
Pomorskie	56 104	54 999	98,03%	606,69	682,07	507,16	573,02
Śląskie	73 661	70 847	96,18%	760,81	856,83	450,18	509,74
Świętokrzyskie	107 237	103 562	96,57%	575,32	654,32	494,85	564,61
Warmińsko-mazurskie	68 232	66 581	97,58%	602,05	678,28	524,66	592,54
Wielkopolskie	163 722	160 341	97,93%	603,83	680,02	505,29	571,53
Zachodniopomorskie	47 210	45 874	97,17%	650,32	733,12	513,41	579,83

DOKUMENTACJA I STATYSTYKA

Tabela 3
Liczba świadczeń jednorazowych w tysiącach według województw

Wyszczególnienie	Zasiłki rodzinne	Zasiłki pogrzebowe	Zasiłki chorobowe (liczba dni)	Zasiłki macierzyńskie	Zasiłki porodowe	Liczba dni zasiłków chorobowych na 1000 ubezpieczonych
1	2	3	4	5	6	7
2000	7 759,0^a	68,3	19 852,8	34,7	34,7	14
Ogółem	8 055,0	65,9	21 834,0	34,3	34,3	15
Dolnośląskie	206,6	2,9	850,1	1,1	1,1	13
Kujawsko-pomorskie	404,7	3,8	1 511,9	2,1	2,1	16
Lubelskie	972,4	8,6	2 696,2	4,4	4,4	16
Lubuskie	79,4	1,1	186,8	0,3	0,3	10
Łódzkie	660,0	6,3	2 217,6	2,4	2,4	17
Małopolskie	845,5	3,4	1 719,9	3,7	3,7	13
Mazowieckie	1 328,0	11,2	2 761,8	5,1	5,1	12
Opolskie	148,2	1,4	398,0	0,9	0,9	9
Podkarpackie	542,3	4,8	2 129,8	2,3	2,3	25
Podlaskie	782,7	5,0	826,9	3,0	3,0	8
Pomorskie	333,0	1,9	714,9	1,3	1,3	14
Śląskie	181,7	2,0	587,2	0,9	0,9	12
Świętokrzyskie	442,7	4,0	1 820,7	1,7	1,7	23
Warmińsko-mazurskie	252,4	2,4	611,5	1,3	1,3	12
Wielkopolskie	768,4	5,5	2 438,8	3,3	3,3	16
Zachodniopomorskie	107,0	1,6	361,9	0,5	0,5	11

^a Łącznie z jednorazowymi zasiłkami rodzinnymi na trzecie i kolejne dziecko.

Informacje dla autorów

Redakcja zaprasza do publikowania artykułów dotyczących ubezpieczeń w rolnictwie. Obowiązują przy tym następujące zasady:

- 1) zamiar opracowania artykułu należy uzgodnić z redakcją,
- 2) proponowany artykuł nie może być wcześniej w żadnej formie opublikowany,
- 3) objętość tekstu nie powinna przekraczać 20 str. znormalizowanego maszynopisu (30 wierszy i 1800 znaków na stronie),
- 4) artykuł należy przesłać na dyskietce, z załączonym wydrukiem i krótką notą biograficzną o autorze; wskazane jest załączenie tłumaczenia w języku angielskim, nie przekraczające 5% objętości artykułu,
- 5) artykuł podlega recenzji i opracowaniu redakcyjnemu.